

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№4 (95)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 4 (95) желтоқсан

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Куәлік № 16495-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор (Германия)
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор (Жапония)
Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик (Түркия)
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор (Түркия)
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дүйсенбекова Ж.К., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Официальный интернет-ресурс
Комитета по контролю в сфере образования и науки

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева
Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 13233

Пішімі 60x84^{1/8}. Көлемі 12,8 б.т. Тапсырыс № 8233.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

M. Askarov

PhD doctoral student, Department of Ethnology and Anthropology, Institute of History,
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan, Tashkent,
e-mail: mirzokhid.askarov90@gmail.com

AN OVERVIEW OF CATEGORIES OF IDENTITY IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES ON THE TERRITORY OF MODERN UZBEKISTAN

Abstract. At the moment, the process of formation and development of the Uzbek identity is one of the key issues in the ethnology and anthropology of Uzbekistan. Today, the historical, ethnological and anthropological science of Uzbekistan is on the verge of a new stage of development. With independence, the development of historical science did not occur uniformly. The long existence under the control of the Soviet government also influenced the scientific activities of each state. Basically, the scientific traditions of the twentieth century and the methodology almost invariably continued to exist after the creation of independent states of Central Asia. The set course by Soviet scientists continued and still continues to have an impact on the worldview of the local intelligentsia. When in the West and in Russia itself already from the end of the twentieth century, a revision of the old paradigms and their rethinking, the creation of new directions, such as constructivism, ethnosymbolism, modernism and postmodernism, began in Uzbekistan still continue to study historical sciences in accordance with Soviet theories of statehood. Local researchers, instead of researching and studying new and new theories, continue to rewrite and retell old ones. As a result, a large gap has appeared between the studies of foreign experts and local ones. Several key factors, such as: lack of knowledge of a foreign language, limited access to foreign sources, a scanty amount of joint research, and others eventually led to stagnation in this direction. The purpose of this article is to study and analyze English-language materials on the identity of Uzbeks before the colonial period. Also, in the article we will try to show what categories of identities existed in Central Asia, in particular in the territory of modern Uzbekistan and to reveal how much this stage of the history of Uzbeks was consecrated in foreign literature. The study of this period is relevant in that, without knowledge and understanding of existing identities before the formation of the Uzbek identity, we will not be able to fully see the picture of this process. As a result, we will be able to understand what identities the Uzbek national identity has united. At the end of the article, we will identify the main barriers that have become the reason for the study of this question and try to give our recommendations to fill the existing gaps.

Key words: Uzbek identity, Islamic identity, linguistic identity, constructivism, Central Asia.

М. Аскарлов

PhD докторанты, этнология және антропология кафедрасы, Тарих институты,
Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы, Өзбекстан, Ташкент қ.,
e-mail: mirzokhid.askarov90@gmail.com

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазіргі Өзбекстан территориясындағы жеке тұлғалардың категорияларына шолу

Аңдатпа. Қазіргі уақытта өзбек бірегейлігінің қалыптасуы мен дамуы Өзбекстан этнологиясы мен антропологиясының негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Бүгінде Өзбекстанның тарихи, этнологиялық және антропологиялық ғылымы дамудың жаңа сатысында тұр. Тәуелсіздік алғаннан кейін тарих ғылымының дамуы біркелкі болған жоқ. Кеңес үкіметінің бақылауындағы ұзақ өмір сүру әр мемлекеттің ғылыми қызметіне де әсер етті. Негізінен XX ғасырдың ғылыми дәстүрлері мен әдістемесі Орталық Азияның тәуелсіз мемлекеттері құрылғаннан кейін әрдайым өмір сүре берді. Кеңес ғалымдарының алға қойған бағыты жергілікті зиялы қауымның дүниетанымына әсерін тигізді және жалғасуда. Батыс пен Ресейдің өзінде XX ғасырдың аяғынан бастап ескі парадигмаларды қайта қарастыру және оларды қайта қарастыру, конструктивизм, этносимболизм, модернизм және постмодернизм сияқты жаңа бағыттардың құрылуы Өзбекстанда кеңестік мемлекеттік теорияларына сәйкес тарихи ғылымдарды зерттеуді жалғастыруда. Жергілікті зерттеушілер жаңа және жаңа теорияларды зерттеудің және зерделеудің орнына,

ескілерін баяндауды және қайта жазуды жалғастыруда. Нәтижесінде шетелдік сарапшылар мен жергілікті зерттеулердің арасында үлкен алшақтық пайда болды. Бірнеше негізгі факторлар, мысалы: шет тілін білмеу, шетелдік көздерге қол жетімділіктің шектеулі болуы, бірлескен зерттеулердің аз мөлшері және басқалары ақырында бұл бағыттағы тоқырауға әкелді. Бұл мақаланың мақсаты – отарлау кезеңіне дейінгі өзбектердің жеке басы туралы ағылшын тіліндегі материалдарды зерттеу және талдау. Сондай-ақ, мақалада біз Орталық Азияда, атап айтқанда қазіргі Өзбекстан территориясында қандай сәйкестіктер бар екенін және өзбектер тарихының осы кезеңі шетелдік әдебиеттерде қаншалықты сақталғанын көрсетуге тырысамыз. Бұл кезеңді зерттеу өзекті болып табылады, өйткені өзбек сәйкестігі қалыптасқанға дейін бар сәйкестікті білместен және түсінбестен біз бұл процестің көрінісін толық көре алмаймыз. Нәтижесінде біз өзбек ұлттық сәйкестігін қандай сәйкестіктер біріктіргенін түсіне аламыз. Мақаланың соңында біз осы сұрақты зерделеуге себеп болған негізгі кедергілерді анықтап, орын алған олқылықтарды жою үшін өз ұсыныстарымызды беруге тырысамыз.

Түйін сөздер: өзбек сәйкестілігі, исламдық сәйкестілік, тілдік сәйкестілік, конструктивизм, Орталық Азия.

M. Askarov

PhD докторант отдела «Этнология и антропология»,
Институт истории АН РУз, Узбекистан, г. Ташкент,
e-mail: mirzokhid.askarov90@gmail.com

Обзор категорий идентичности в конце XIX – начале XX века на территории современного Узбекистана

Аннотация. На данный момент процесс формирования и развития узбекской идентичности является одним из ключевых вопросов в этнологии и антропологии Узбекистана. На сегодняшний день историческая, этнологическая и антропологическая наука Узбекистана находится на пороге нового этапа развития. С обретением независимости развитие исторической науки происходило неравномерно. Долгое существование под контролем Советского правительства оказало влияние и на научную деятельность каждого государства. В основном, научные традиции XX века и методология практически неизменно продолжали существовать и после создания независимых государств Средней Азии. Заданный курс советскими учеными продолжал и поныне продолжает оказывать влияние на мировоззрение местной интеллигенции. Когда на Западе и в самой России уже с конца XX века начался пересмотр старых парадигм и их переосмысление, создание новых направлений, таких как: конструктивизм, этносимволизм, модернизм и постмодернизм, в Узбекистане до сих пор продолжают изучать исторические науки согласно советским теориям государственности. Местные исследователи вместо исследования и изучения новых и новейших теорий продолжают переписывать и пересказывать старые. В результате, появился большой пробел между исследованиями зарубежных специалистов и местных. Некоторые основные факторы, такие как: не знание иностранного языка, ограниченность доступа зарубежных источников, мизерное количество совместных исследований и другие, в итоге привели к застою в данном направлении. Целью данной статьи является изучение и анализ англоязычных материалов по идентичности узбеков до колониального периода. Также, в статье автор пытается показать, какие категории идентичностей существовали в Средней Азии, в частности на территории современного Узбекистана, и выявить, насколько данный этап истории узбеков было освящен в зарубежной литературе. Изучение данного периода актуально тем, что, не имея знаний и представлений о существовавших идентичностях до формирования узбекской идентичности, мы не сможем полностью увидеть картину данного процесса. В результате мы сможем понять, какие идентичности объединила в себя узбекская национальная идентичность. В конце статьи мы выявим основные барьеры, которые стали причиной для исследования поставленного вопроса и попытаемся дать свои рекомендации для заполнения существующих пробелов.

Ключевые слова: узбекская идентичность, исламская идентичность, языковая идентичность, конструктивизм, Средняя Азия.

Introduction

It is known that the study of issues of identity is one of the leading places in ethnology and social anthropology. However, today identity and its research have gone beyond the framework of these

sciences, and are of interest not only in the field of the humanities, but also in political science, economics, and in other fields.

The relevance of the chosen research topic is determined by the fact that the existing historical and ethnographic studies of the Uzbek people

are not able to reveal the process of awareness of the Uzbek population by the local population. Presently published research works mainly continue the tradition of descriptive ethnography, which does not affect the development of ethnographic, anthropological and historical science of Uzbekistan. This article is a pioneer in the study of foreign, English-language studies on the formation of the Uzbek identity, which will help strengthen the methodological basis of the study and open up an outside view of the question posed.

As the basis for this article, various studies, monographs, articles, collective collections, abstracts written in English, and published over the past quarter century have been selected. The geography of the literature used consists mainly of the works of European and American researchers, and some Australian, Canadian, Japanese and Oriental studies in English were also used for analysis. The choice in favor of English-language publications was made by the author in accordance with three goals: firstly, the author will try to assess the scope of the study of the chosen topic and their contribution to the development of historical science in Uzbekistan; secondly, the author wishes to move away from the dichotomous comparison of the West with Russia; thirdly, studies in Russian are to some extent already known to local scholars, and English-language publications remain a “dark forest” for the local intelligentsia.

According to these goals, this article will help to identify the main categories of identity in Central Asia, in particular in the territory of modern Uzbekistan, their role and place in society, as well as their current state, based on English-language materials. In addition, the methodological principles for determining “identity”, the features of their definition, and the concept of “boundaries of identity” will be considered. And also, the main categories of identities in the territory of modern Uzbekistan, the degree of knowledge in foreign studies, and their current status will be analyzed. The chronological framework of the article covers the period from the end of the 19th century to the 20s of the 20th century.

Materials and methods

In the process of historiography analysis, several foreign methodologies were taken into account, such as ethnosymbolism, constructivism, and modernism (postmodernism). Consideration of issues in the field of several theories at once makes it possible to understand in more detail the essence and purpose of

foreign studies, as well as test them for objectivity in relation to the Uzbek case. And also it was not without the use of traditional principles, such as the principle of truth, the principle of objectivity, the principle of historicism, the principle of comprehensiveness (*the sequence of principles determines their level of importance for the author – M.A.*). Subject to these principles and in considering issues, we used the comparative method.

The meanings of some terms are used in the sense in which the author defines and uses them. This interpretation is not final, since a single dictionary of ethnological and historical terms in the Uzbek language has not yet been developed, which accurately conveys the same meaning from the original language.

According to historiography analysis, it was revealed that the topic of Uzbek (ethnic / national) identity, issues of formation and transformation of identities in Central Asia were studied many times. However, the approaches used by foreign researchers are numerous, and the results obtained are scattered. Their conclusions, despite some common points of general understanding at the macro level, at the micro level, opinions differ widely.

Before moving on to historiography analysis, we will consider some methodological principles that will help to better understand the essence of the formation of the Uzbek identity.

It is known that each researcher has his own methodology and research methods. Based on this, in the process of analysis there are a lot of versatile methodologies that sometimes even contradict each other. Issues of studying the formation of identity also have their own subtleties that should be taken into account by the researcher in the analysis process. For example, as the sociologist L. Adams writes, the basis of the concept of identity is that it, in fact, is a relational phenomenon: “I” is primarily determined in relation to the “other” (Adams 2009: 316). However, there are many difficulties in defining this relationship. For example, a researcher spends a long time in a research setting, observing, listening to and taking extensive notes about what is happening, conducting formal or informal interviews, and possibly working with other types of documentation, such as sketches, genealogies, videos, photographs, audio recordings and documents. These forms of documentation are data that the ethnographer uses to build his analyzes. Ethnographic analysis, as a rule, is interpreted in an attempt to explain the meaning, rather than make reliable predictions, or, as K. Geertz put it, “... that what we call our data really are our own constructions of other people’s constructions

and their compatriots” (Adams 2009: 317). L. Adams very rightly notes that an ethnographer or sociologist can involuntarily construct and confirm the conclusions that he himself came to and wishful thinking.

However, the advantage of ethnography is that the data obtained can immediately confirm or deny existing theories and hypotheses. Ethnography only “guesses” the meaning, evaluates the guesswork, and draws explanatory conclusions from the best guesses (Adams 2009: 318). According to this statement, when analyzing the materials that we have, we should know that any conclusion of the scientist is not final, and refers to them, as the final results can lead the researcher astray. In a further analysis of the publications for this article, we tried to find a balance of power, and tried to evaluate the studies, given all the above tips.

Before analyzing identity, it is also important to understand how to separate one kind of identity from another. For example, researcher L. Adams noted that ethnographers often look for three types of indicators in the study of identity: boundaries (that inside or outside, as well as permeability of the border); changing and challenging the boundaries and content that they encapsulate; and narratives that express the implicit or explicit cognitive content of the group’s personality (Adams 2009: 319). In our opinion, the border is an important marker of identity. Since the existence of borders, firstly, indicates the existence of identity within a given border; secondly, the group identified by the borders will make every effort to protect its identity from impurities caused by cultural pollution; thirdly, the group border can expand and contract, or a group with an unstable border can become part of a large border; fourthly, common attributes of identities will be developed within the border that will help demarcate members of this group, etc.

And what are these boundaries manifesting, and how to define them? In carrying out our daily work, we often take a stand in favor or against something else. The identity and productivity of a person is not alien to this process, because by doing or not doing, we determine *who we are* and *who we are not*. Whether or not we consume a particular product, we fulfill and reproduce *this identity* (Polese et al. 2018: 3). (*Italics mine – M.A.*)

There are different opinions about the definition of boundaries of identity. Philosopher C. Taylor associates morality with identity. In his work, he argues that a person (self / inner “I” – M.A.) develops in relation to the values and obligations that a person adheres to (Rasanagam 2011: 11).

Noteworthy is the philosopher’s point of view that a person is defined by obligations and definitions that provide a framework or horizon within which you can try to determine what is good or valuable, or what needs to be done, or what I approve or against. In other words, this is the horizon within which I can stand (to oppose myself – M.A.) (Taylor 1989).

Another way to build boundaries is what Bourdieu calls – the “*habitus*”, socially conditioned beliefs and orders of a person that define and limit the tastes and preferences of a person. Ethnographic research is a good way to explore how group membership shapes preferences, for example, how identity identifies goals and tastes (“what do we want? What do people like us usually want?” (Adams 2009: 318).

Summarizing all the above considerations, we came to the conclusion that the process of determining identity is a long and time-consuming process in which several important aspects must be taken into account at once. If you miss at least some element or nuance, you risks erroneously determining the category of identity and its boundaries. Next, we examine how effectively, broadly and objectively the categories of Uzbek identities were revealed.

According to our analysis, existing English-language studies do not have a unified answer to some questions about Uzbek identity. For example, did identities in Central Asia form naturally, or are they a construct of the Soviet state and its policy? Who played the main role in the process of “construction” of the Uzbek identity? The local intelligentsia in the person of the Jadids, are actors of the first plan or second? What categories of identities existed before the formation of the Uzbek identity, and which of them still continue to live? What identity is the cornerstone that ultimately became the framework for the formation of the Uzbek identity?

Uzbek identity

Chronologically, the formation and development of the Uzbek identity can be divided into three major stages:

- 1) Uzbek identity in the pre-colonial and colonial periods (XIX – beginning of XX century);
- 2) The formation of a modern Uzbek identity during the period of the Uzbek SSR (20s – 80s of the 20th century);
- 3) The development of national Uzbek identity in the period of independent Uzbekistan (from the 90s of the XX century to the present).

As is known, in the pre-colonial and colonial periods several categories of identities existed

immediately, such as: *religious (or confessional), tribal, territorial-regional, estate (clan), linguistic, economic, cultural*, etc. Do not forget that “ethnic” identifiers such as Uzbek, Tajik and Kyrgyz also existed in this cultural space, but non-ethnic categories (for example, tribe, district, city, village or religion) were much more likely to be used by people to navigate to the social world than the aforementioned “ethnic categories” (Hierman 2015: 521-522). Each kind of identity had its own border, which distinguished one group from another, but this difference was sometimes so elusive that it led to the confusion of many researchers. It is noteworthy that, on the one hand, complexity, on the other hand, the feature of the identities of the peoples of Central Asia was determined by their relationship to several identities at once. This kind of identity can be supposedly called “*polyidentity*” or “*changing identity*”.

For example, a resident of Central Asia in the pre-colonial period could be identified in relation to representatives of other religions as a “*Muslim*”; in relation to other clans and tribes as “*ming, kungrat, kangli, kipchak*”; in relation to other territorial regions such as “*Bukharian, Ferghanian, Samarkandian or Tashkentian*” (*Bukhoroli, Fargonali, Samarkandli, Toshkentli*); in relation to other classes as “*hodja, toura, sayyid, khan*”; in relation to the economic and cultural image as “*settled, nomadic or semi-nomadic*”, etc. The self-identification of the indigenous people was largely dependent on the situation. This local feature has always brought down many foreign researchers, which ultimately led to the emergence of conflicting data for the same region.

According to historiography analysis, it was found that foreign researchers often did not distinguish between a thin line between categories of identities. Some foreign researchers divide them into two groups and believe that the “real” identities of the Central Asian population are those who survived the pre-Soviet past. These identities have been described as categories broader (e.g. Turkestan, Islam) or narrower (e.g. kinship, locality) (Esenova 2002: 12). What identity was the main, how many and how long these identities was existed, the author does not give any explanation.

For example, researcher A. Bennigsen identifies three different levels of identity, “subnational” or those associated with “tribe” and “clan”; “Supranational” – a sense of belonging to the *Islamic Ummah* (italics mine – M.A.); and “national” consciousness is one way of defining these relationships in a Central Asian context

(Sengupt 1999: 1650; Bennigsen 1989). From the context it is clear that the author distinguishes the Islamic identity from the rest, but also does not give any clarification of how strong this identity is or has any opportunity to unite the large population of present-day Uzbekistan.

According to researcher O. Ferrando, in pre-colonial Central Asia, most residents did not define themselves in ethnic soil. Linguistic, religious, clan, and economic divisions often did not match, and people immediately subscribed to several identities (Ferrando 2008: 490). This conclusion of the author is not entirely correct, since, despite the tribal nature of ethnicity, the peoples of Central Asia had certain identification boundaries (cultural, linguistic, religious, economic) that distinguished them from other peoples of this region. However, one should not forget that ethnic self-awareness is a phenomenon of the new and modern times (Abashin 2007: 24-25).

There is an opinion that Central Asia has always been an ethnically and linguistically diverse region, and political unity has occurred only for relatively short periods. In the nineteenth century there were more than 20 bloody interethnic conflicts in the Kokand khanate and even more in the Khiva khanate (Khazanov 1998: 147).

Based on the analysis of foreign literature, it is possible to conditionally divide the identities of the peoples of Central Asia until the twentieth century into several large categories: *religious, tribal, regional-territorial, linguistic and class (clan)*.

Religious form of identity. This category of identity was considered in more detail in the writings of researchers, such as: A. Khalid (Khalid 2017: 1-5), D. Abramson (Abramson and Karimov 2007: 319-338), D. Montgomery (Montgomery 2007), J. Rasanagayam (Rasanagayam 2011), Sh. Akiner (Akiner 1997: 362-398), Sh. Akbarzadeh (Akbarzadeh 1997a: 517-542; 1997b: 65-68), O. Ferrando (Ferrando 2008: 489-520) and others (Hierman 2015: 519-539; Esenova 2002: 11-38).

As known, Islam is a determining aspect of life in Central Asia, and sacred places, mainly shrines, have played a key role in the daily spiritual life of Muslims throughout most of the region’s history over the past twelve centuries (Abramson and Karimov 2007: 319). According to D. Abramson, “many of the ritual practices observed today have centuries-old roots, they also have new, modern meanings for Muslims in the region” (Abramson and Karimov 2007: 319).

There are different opinions on why Islamic identity in modern Central Asia is studied with

some drawbacks. According to D. Abramzon, Islamic beliefs and practice are a discrete category that requires impregnable purity of intent to be considered legally religious (Abramson and Karimov 2007: 331).

According to researcher Sh. Akiner, Islam did not always function as a marker of identities, since almost all of Central Asia professed Islam, had a common belief system, shared institutions, shared social and cultural values (Akiner 1997: 365-366).

Our studies showed that, despite the general identification at the macro level, as Sh. Akiner states, there were some differences at the micro level, to which the author did not pay attention. This type of “sub-identification” or “local identification” existed mainly in densely populated cities than in remote semi-settled or mountainous areas. For example, there was a class-religious identification and division of Muslims into representatives of the “*white and black bones*”. Representatives of the “white” bone identified themselves as “descendants of Muslim saints,” and held exceptionally high religious and social posts than representatives of the “black” bone. But, the existing confusion between class-religious concepts such as “*Khoja*”, “*Ishan*”, “*Toura*” and their demarcation has not yet been brought to a single state and needs a separate study. There were also estates without a religious connotation, such as *khon*, *bek*, *mir*, etc.

A. Khalid, unlike Sh. Akiner, argues that in the countries of Central Asia the most common term for describing the indigenous community was “*Muslims of Turkestan*” (Khalid 2017: 1). As practice shows, the position of A. Khalid is close to reality, since other types of local identities (tribal, linguistic/dialectical, regional) have not developed to a politically significant level (Esenova 2002:12).

It is known that the “Muslim” denoted members of the confessional community, and not one that is determined by the strength of inner faith or ritual observance. In both Russian and local use, a “*Muslim*” was used as an adjective referring to the local (seated) population – the “*Muslim part of the city*”, “*Muslim clothing*” and even “*Muslim language*” (Khalid 2015: 42). This confirms that there was a list of generally accepted attributes of Muslim identity. It was this type of identity that was the most persistent of the new nationalist policy of the Soviet state. Thus, even in the Stalin era, Muslim communities identified themselves directly as part of the Islamic world, and were identified by other Muslims elsewhere as part of this world (Voll 1998:66).

Facts indicate that as early as 1922, respondents answered the question of “nationality” as: Uzbek, 43; Islam, 2; muslim 4; sart, 2; Uzbek Turk, 1; no answer, 33 (Khalid 2015: 278). The above example shows that the population, in most cases, has already identified itself as an “Uzbek,” and some considered themselves to be “Muslim.” But a certain number of the local population simply did not know how to answer the question, since they felt themselves both Uzbek and Muslim, and therefore they simply did not give an answer. This proves that before the emergence of the national state, there was already an understanding of the Uzbek identity, but there was also “polyidentity”, and the demarcation process gave impetus to the crystallization of these processes.

According to the Australian researcher Sh. Akbarzadeh, for residents of the Ferghana Valley, identity was a multi-layered concept; the activation of each layer depended on external circumstances. Facing more and more “*kafir*” Russians in the 18th century, local (italics mine – M.A.) identification marks were insufficient to express the depth of the difference that separated them. Their identity associated with the place of birth / residence or their submission to the khan was assigned a secondary importance when they encountered a community of non-Muslims. Confessional identity became known among Muslims of the Ferghana Valley, and in this they found grounds for unity with other Muslims in the khanates of Bukhara and Khiva (Akbarzadeh 1997: 65-66). Historical facts show that the author correctly points out that religious identity has become one of the main indicators of unity against an external aggressor.

A similar conclusion is found in the studies of O. Ferrando. In particular, the author writes that in pre-colonial times, Central Asians were not familiar with ethnonyms. They used different identity registers depending on the situation: relations with their homeland gave an indication of geographical origin; professional activity has revealed its role in society; religious practices indicate a common faith. The society was structured along solidarity networks whose members were aware of a common family, kinship, clan, tribe, or territorial identity (Ferrando 2011: 43-44). D. Abramzon believes that Islam is seen as an integral part of national identity for most Muslims in Central Asia (Abramson and Karimov 2007: 339).

There are also categorical opinions about religious identity. For example, researcher A. Sengupt believed that in Central Asia, “*Islam*” was never a reality. And he notes that various other

trends, such as Sufism or even pre-Islamic religions, such as shamanism and other religions, especially Buddhism, had a wide influence and power. There is also interaction in the region between dogmatic religion, Sufism and popular piety, “official” Islam and “popular” Islam. And he concludes that all these streams share the same faith, but the social structures in which their general Islamic sentiments developed differed, as did their political experience (Sengupt 1999: 3649-3652). As an argument, she refers to a large number of Western grants to study the crucial role of “Islam” in the region, which was due to the “anti-Islamic” propaganda of the Soviet state.

According to A. Sengupt, it is necessary to critically consider the role of Islam as a common identity for the region, since the common Islamic culture was not a force strong enough to unite the Central Asian states. In conclusion, the author emphasizes that there are many types of Islam in the region. The syncretic culture of the region will also mean that religion also has a syncretic form, and it is presented as a way of life, rather than a system of well-integrated structures. Finally, it is claimed that Islam is the political construct of the new nationalist elite (Sengupt 1999: 3652).

In our view, the preservation of some features of local pre-Islamic beliefs confirms the assertion that the population of Central Asia has been autochthonous since ancient times, and with the advent of the Islamic religion in the 8th century, these religions are replaced by the Islamic, but with the preservation of some local traditions. Where Basilov and Snesarev suggest the idea of unitary “pure” Islam and try to distinguish this from non-Islamic or pre-Islamic practice, it is more productive to consider all identified Muslim practice as part of a single local tradition (Rasanagayam 2006: 381).

In concluding the discussion of religious identity, the following conclusions should be emphasized: firstly, most foreign scholars on the issue of Islamic identity confirm the leading role of Islam as a factor in uniting the local population under a common identity. In their opinion, this category of identity was the most significant than other types. However, not one of the authors could not fully explain, why the Islamic identity was not able to develop into a national identity? Why, despite one faith of confession, did people continue to use a lot of identity? These issues still remain unresolved in English-language studies. Some assumptions and conjectures cannot replace the real reason, which needs to be comprehensively investigated.

Tribal kind of identity. This category of identity was not in great demand in foreign

studies. Fragmented data are found in the works of E. Allworth (Allworth 1990: 259-260), J. Glenn (Glenn 1997: 131-155), J. Wheeler (Wheeler 1962; 1964; 1966) and others.

As practice shows, the process of self-identification was rather amorphous and constantly changing: some family-related group could eventually turn into a subdivision of a clan or clan, and then, if circumstances developed for it successfully, it turned into a subdivision of a tribe or tribe. At the same time, the process of community development and expansion took place due to not only natural multiplication, but also the conclusion of friendly alliances with other family-related groups, clans, and tribes (Abashin 2007: 18-19).

It was revealed that economic, political, social interests or the struggle for self-preservation played a decisive role in choosing one or another identity. Often a strong political leader or his clan united related groups and tribes around themselves, constructing a single conglomerate of tribes or alliances that were held together by genealogical mythical ancestors. As a result of these artificial alliances, completely natural kinship relations appeared between previously unrelated tribes and clans. Assimilation occurred, inter-family, inter-tribal, and as a result inter-ethnic unions appeared. And after passing several generations, the children born began to identify themselves in the name of one ethnic group.

Researcher A. Sengupt believed that the identification of subgroups (subgroups) of identities, such as tribal, ethnic groups and places of residence were mixed. However, the religious community remained the primary source of identity (Sengupt 2000: 404-405). It is impossible to agree with this conclusion of the author, since identities were not mixed, and the choice of one or another category of identity was related to the situation or situation in which the identifiable defines him. The author was unable to accurately determine this subtlety. Perhaps the lack of materials on a given topic became the reason for this alignment.

Researcher J. Glenn notes that the existing family ties have been preserved mainly in rural areas ... In addition to this, people still identify with their tribe, and many villages also bear the name of the tribe that lives there (Glenn 1997: 140; Allworth 1990: 260).

Obviously, tribal relations are thus still significant in more rural areas. In areas that were settled before the Russian presence in Central Asia, that is, in Bukhara, Samarkand and the Ferghana Valley, tribal relations between the settled populations, which had

already lost their significance, decreased to such an extent that they either disappeared altogether or did not matter. However, the family unit is still important for sedentary Uzbeks who can trace their descent over nine generations (Glenn 1997: 140). The author rightly notes the fact that tribal relations no longer play a big role in this case, as was the case before the colonial period.

The American historian E. Allworth argued that “the inhabitants of the country (Uzbekistan SSR – M.A.) of the mid-1970s – the conservatives of group identity – still lived amid reminders of the tribal past in names of places throughout the countryside” (Allworth 1990: 259-260). Our studies show that, despite the preservation of tribal names in some regions of the Republic of Uzbekistan, it is more formal in nature than physical. Residents no longer felt attached to the names of their territories, and could easily change their habitat. The situation with clan or family identification, on the contrary, has remained more resilient to change.

Unfortunately, this category of identity has been studied very narrowly. In fact, in the southern regions of Uzbekistan, where mainly nomadic and semi-nomadic tribes lived, tribal identity was considered the most important. Religious, linguistic or other kind of identity was not considered decisive. Only tribal identity determined the future of his individual. It was this factor that was one of those barriers that did not allow other identities to become major, and to unite the local population under a single state.

Regional-territorial type of identity

This category of identity has been studied to varying degrees in the writings of such researchers as O. Roy (Roy 2000), J. Luong (Luong 2002), Sh. Akbarzadeh (Akbarzadeh 1997: 65-68), M. Subtelny (Subtelny 1998: 50 -51) and others.

This type of identity was mainly used in local relations. The Great Silk Road and other types of commercial and commercial relations between neighboring countries, peoples and tribes played an important role in the development of this type of identity. As a result of active and continuous interactions of different cultures for several centuries, multiethnic and multilingual cultures appear on the territory. As a result, a special type of identity is formed in which the region plays a special role. For example, when a merchant came to Bukhara from Kokand, he identified himself as a “*Kokandec*” (from Kokand – M.A.). Thus, he expressed, firstly, devotion to his khan, and secondly, distinguished

himself in relation to non-Kokandians (Akbarzadeh 1997: 65-66).

The opposite point of view is held by M.E. Subtelny, and believes that there was no strong sense of ethnic or national identity, and residents often did not know who they were ethnically, identifying themselves only by their tribal name, the name of their city (“*Bukharli*”, etc.) or simply “*Muslims*”, there was no territorial identity (Subtelny 1998: 51). The author correctly points out that the population identified itself with a tribal, religious or regional name. However, its conclusion that there was no territorial identity is controversial, since, after the creation of the three khanates, the inhabitants tried in every possible way to show their devotion by identifying themselves with any of the khanates.

Some scholars believed that it was regionalism that remained more stable even in Soviet times. For example, P. Luong believed that the predictions of a widespread ethnic conflict in Central Asia were based on the erroneous assumption that a pre-Soviet identity (tribe, clan, or religion) would emerge as the most significant socio-political identity after Soviet rule. On the contrary, I argue that stability was possible precisely because, during the transition, the elites adopted the very political identity that they adopted under Soviet rule – regionalism (Luong 2002: 17).

Territorial identity and peculiarity is manifested not only in communication, everyday life or clothing, it is also manifested in the practice of religion. For example, if we take the Ferghana Valley, some scholars considered it the center of Islamic radicalism (Rashid 2000; Rotar 2006: 6-8), and others as the heart of religious practice, art, science and spirituality in Central Asia (Khalid 2007; Egger 2008). Although it is tempting to talk about this region as Uzbeks and Muslims, not every inhabitant of the valley is an Uzbek, not every Uzbek is a pious Muslim, and not every pious Muslim is Uzbek. Society and religion “*do not coincide*” (Peshkova 2009: 6-7).

As the results of our study show, foreign studies only partially fragmentary affect this identity. To a greater extent, this is due to the fact that this category of identity is manifested only in personal communication with the respondent. The respondent at a subconscious level regionally identifies himself with any region. This information about the region can help immediately guide future conversation. For example, if the informant is not from the southern regions of Uzbekistan, it is useless to ask him for “*tandoor meat*” food. Because this food is a regional

feature of the population of only the southern regions of Uzbekistan. Based on this, it can be assumed that foreign researchers did not know these nuances, which ultimately led to the absence of any detailed studies in this direction.

Linguistic type of identity

The existence of linguistic (dialectal) identity was noted in the writings of some foreign researchers, such as: Sh. Akiner (Akiner 1997: 362-398), Sh. Akbarzadeh (Akbarzadeh 1997: 65-68), B. Manz (Manz 1998), etc.

According to British researcher Sh. Akiner, archaeological data and the physical anthropology of the modern peoples of Central Asia indicate a high degree of mixed marriages between different groups. There was also a strong tendency towards cultural assimilation. Indeed, one of the distinguishing features of the Central Asian art of this and later periods is its syncretic nature. ... A bilingual Turkic-Iranian culture has emerged in which both elements have equal status. Therefore, because of this symbiosis, these two languages did not serve as markers of ethnic identity in relation to each other (Akiner 1997: 365).

One can agree with the author's conclusion, because centuries of migration and resettlement of the Turkic-speaking tribes created a deep symbiosis of the speaking population in the Turkic and Persian languages. This led to high rates of mixed marriages and bilingualism, so the separation of the "Uzbek" or "Turkic" from the "Tajik" or "Iranian" is not an easy task. Rather, Persian and Turkic speakers lived deeply interconnected lives in which customs and practice are identical, bilingualism is common, and language has never been a knot of identity (Khalid 2015: 292).

According to Sh. Akbarzadeh, in the Ferghana Valley, a change of identity occurs after the capture of the Kokand Khanate by the Russian Empire in 1876. The tsarist administration used the general term "Turk" to describe the majority of the population under its subordination in the Ferghana Valley and the steppe land to the north. The name was chosen based on the Turkic languages of these people. This was a new form of identification for the Kokand Muslims, who until then had looked at the folk language as a means of communication rather than a criterion of identity (Akbarzadeh 1997: 66). The author's conclusions are very similar to previous opinions. He further determines that bilingualism prevailed in large shopping centers, and the use of language as the

cornerstone of identification confronted them with an embarrassing situation.

Of interest in this regard is the opinion of B. anz, who claims that the various groups that make up the population had separate names and group identities that were associated only with language and territory, and were used not to promote separatism, but to identify and maintain a place in more large society (Manz 1998: 12). However, it is difficult to agree with this conclusion of the author, since, despite the individual group identities, the boundaries of these identities were easily erased depending on the situation. And language mainly played a secondary role due to the bilingual nature of the population. The primary link has always been Islam. In another article, she believes that a nomadic and sedentary lifestyle formed the most basic and unchanging markers of identity, strong enough to withstand even the sedimentation of most nomads. Language and religion, although important, were extensible (Manz 2003: 96-97). This conclusion of the researcher takes place, since the religious name "Muslim" was used not only to identify a person who professes the Islamic religion, but also in order to distinguish the local population from the European (Russian, non-Islamic).

Speaking of linguistic identity, one must understand that in many cases when it was not possible to determine the identity of a local resident, they simply asked his language of communication. From this began the "great confusion", which in physical form was called the "census". From that moment, the documented process of imagining various "ethnic" identities that previously did not have such an important value in the life of the local population began. In our opinion, for the local population, the identity indicated in the documents had no significance and was not reflected at all in their lives. It became an important identification only after the creation of nation-states in the 1920s. As a result, once imaginary identities began to turn into real ones, of course, not without the help of the policy of the Soviet state.

Ethnic or national identity. In foreign historiography of recent years, there is a widespread assertion that before the colonial period in Central Asia there were no ethnic or national names (Khalid 2017: 1; Ferrando 2011: 43-44). Indeed, the ethnic nomenclature in the region was different and rather unstable. Even the Russian imperial census of 1897 did not use a consistent set of labels throughout Central Asia (Khalid 2017: 1).

According to M. Fumagalli, the category of sedentary/settlers and nomads in pre-Soviet Central

Asia was much more important than any attempt to search for ethnic affection (Fumagalli 2007: 110). This fact was rightly noted. Not only the categories of settled or nomads, other categories of identities are also much wider and more often used by the local population than ethnic ones.

Conclusion. It must always be taken into account and not forgotten that Central Asia has always been a center of mutual influence and intermixing of various ethnic groups, tribes, peoples, various religious and confessional beliefs, various languages and dialects, various types of cultures and values. Determining the boundaries of identity in such a situation is especially difficult, and this is only possible with many years of research in this area. This problem remains incomplete.

To summarize, we learned what important categories of identities existed in Central Asia and who investigated them to one degree or another. It is encouraging that research in this area exists, and there is a reserve for the future. This topic, if we exclude discussions about the Sart problem and ethnicities, is still relevant, since a comprehensive study on this topic does not yet exist. And existing works do not reflect reality from the inside. Based on this, what we have today and what we lack:

1) The main categories of Central Asian identities were investigated, but their place in society was not investigated;

2) Religious identity has been studied in more detail; however, the role of religious identity in the formation of the Uzbek identity remains dark;

3) The studied categories of identities did exist on the territory of modern Uzbekistan, however, what is their current status in Uzbekistan;

4) In many English-language publications, an incorrect definition of borders was found, which leads in the future to develop clear markers of the borders of pre-colonial identities of Uzbekistan;

5) The current state of pre-colonial identities remains unexplored, although in modern Uzbekistan, despite the firm assertion of national identity, they continue to play a significant role within society.

Just blame foreign scientists and consider their mistakes make no sense. Because:

Firstly, many local studies are not available in world languages;

Secondly, foreign researchers do not know local languages;

Thirdly, there are no joint projects that can solve these open issues;

Fourthly, local Uzbek researchers have no idea about many foreign publications, as a result, they do not even know about their existence;

Fifthly, the system of reviewing modern research by local researchers has not been established, although this is not new in foreign practice;

Sixth, the local intelligentsia is very fixated on Soviet and Russian studies, and in the course about other Western or American schools;

Seventh, ethnographic and historical research in Uzbekistan, apart from a rare exception, basically continues a descriptive history;

Eighth, there is no multidisciplinary approach to the study of history;

All these factors and many other aspects push the “*artificiality*” of history, both from local researchers and from foreign ones.

Presumably we called this event “*forced constructivism*”. When a researcher does not have enough material, or has, but does not know, how other local or foreign researchers have covered this issue, he is forced to imagine what actually was not.

In the end, I would like to note that how reliable and original our sources were not, how “objective” our conclusions were, they are our own constructs. In order to find the right balance between these constructs, it is imperative to combine the conclusions of foreign researchers (look from the outside) with the conclusions of local researchers (look from the inside). Unfortunately, there are very few local specialists in Uzbek identity, much to our regret. And those who have, knowing and understanding in modern foreign theories and methodologies even less. Therefore, this article is indeed a pioneer in this direction.

Conclusions and suggestions are solely the conclusions of the author of the article. These conclusions are not categorical and the author is always ready to discuss the opinions of other specialists in this direction. Discussions will only help in the development of this direction in the future.

References

- Abramson D. and Karimov E. (2007). Sacred Sites, Profane Ideologies: Religious Pilgrimage and the Uzbek State / in Sahadeo, J. & Zanca, R. G. (eds) *Everyday Life in Central Asia: Past and Present*. Bloomington, IN: Indiana University Press, pp. 319-339.
- Adams L. (2009). Strategies for Measuring Identity in Ethnographic Research / *Identity as a Variable: A Guide to Conceptualization and Measurement of Identity*, edited by Rawi Abdelal, Yoshiko Herrera, Ian Johnston, and Rose McDermott. New York: Cambridge University Press, pp. 316-319.

- Akbarzadeh Sh. (1997a). A note on shifting identities in the Ferghana valley // *Central Asian Survey*, vol. 16, no. 1, pp. 65-68.
- Akbarzadeh Sh. (1997b). The political shape of Central Asia // *Central Asian Survey*, vol. 16, no. 4, pp. 517-542.
- Akiner Sh. (1997). Melting pot, salad bowl □ cauldron? Manipulation and mobilization of ethnic and religious identities in Central Asia // *Ethnic and Racial Studies*, vol. 20, no. 2, pp. 362-398.
- Allworth E. (1990). *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present*. Stanford, CA: Hoover Institute Press, pp. 260.
- Bennigsen A. (1989). Islam in Retrospect // *Central Asian Survey*, vol. 8, no. 1.
- Egger V.O. (2008). *A History of the Muslim World since 1260: The Making of a Global Community*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Esenova S. (2002). Soviet Nationality, Identity, and Ethnicity in Central Asia: Historic Narratives and Kazakh Ethnic Identity // *Journal of Muslim Minority Affairs*, vol. 22, no. 1, pp. 11-38.
- Ferrando O. (2008). Manipulating the Census: Ethnic Minorities in the Nationalizing States of Central Asia // *Nationalities Papers*, vol. 36, no. 3, pp. 489-520.
- Ferrando O. (2011). Soviet population transfers and interethnic relations in Tajikistan: assessing the concept of ethnicity // *Central Asian Survey*, vol. 30, no. 1, pp. 39-52.
- Fumagalli M. (2007). Ethnicity, state formation and foreign policy: Uzbekistan and 'Uzbeks abroad' // *Central Asian Survey*, vol. 26, no. 1, pp. 110.
- Glenn J. (1997). Contemporary central Asia: Ethnic identity and problems of state legitimacy // *European Security*, vol. 6, no. 3, pp. 131-155.
- Hierman B. (2015). Central Asian Ethnicity Compared: Evaluating the Contemporary Social Salience of Uzbek Identity in Kyrgyzstan and Tajikistan // *Europe-Asia Studies*, vol. 67, no. 4, pp. 519-539.
- Khalid A. (2007). *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia* Berkeley: University of California Press.
- Khalid A. (2015). *Making Uzbekistan: nation, empire, and revolution in the early USSR*. Ithaca and London: Cornell University Press, pp. 42, 278, 292.
- Khalid A. (2017). The Roots of Uzbekistan: Nation making in the early Soviet Union / Uzbekistan: political order, societal changes, and cultural transformations. Ed. M. Laruelle. Washington, D.C.: The George Washington University, pp. 1-5.
- Khazanov A.M. (1998). Underdevelopment and Ethnic Relations in Central Asia / *Central Asia in historical perspective*. Edited by Beatrice F. Manz. USA: Westview Press, pp. 147.
- Luong J.P. (2002). *Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power, Perceptions, and Pacts*. Cambridge & New York, NY: Cambridge University Press, 310 p.
- Manz B. (1998). *Central Asia in historical perspective*. USA: Westview Press.
- Manz B. (2003). Multi-ethnic Empires and the formulation of identity // *Ethnic and Racial Studies*, vol. 26, no. 1, pp. 96-97.
- Montgomery D. (2007). Namaz, Wishing Trees, and Vodka: The Diversity of Everyday Religious Life in Central Asia / in Sahadeo, J. & Zanca, R. G. (eds). *Everyday Life in Central Asia: Past and Present*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Peshkova S. (2009). Muslim women leaders in the Ferghana Valley: Whose leadership is it anyway? // *Journal of International Women's Studies*, vol. 11, pp. 6-7.
- Polese A., Morris J., Pawlusz E., Seliverstova O. (2018). *Identity and National Building in everyday Post-Socialist life*. London and New York: Routledge, pp. 3-4.
- Rasanagayam J. (2011). *Islam in Post-Soviet Uzbekistan: The Morality of Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 213 p.
- Rasanayagam J. (2006). Healing with spirits and the formation of Muslim selfhood in post-Soviet Uzbekistan // *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)*, vol. 12, pp. 381.
- Rashid A. (2000). Asking for Holy War: Ruling out Democracy Results in Militant Islamic Opposition // *Far Eastern Economic Review*.
- Rotar I. (2006). Resurgence of Islamic Radicalism in Tajikistan's Ferghana Valley // *Terrorism Focus*, vol. 3, no.15, pp. 6-8.
- Roy O. (2000). *The New Central Asia: The Creation of Nations*. New York, NY: New York University Press.
- Sengupt A. (2000). Imperatives of national territorial delimitation and the fate of Bukhara 1917-1924 // *Central Asian Survey*, vol. 19, no 3-4, pp. 404-405.
- Sengupt A. (1999). The Making of a Religious Identity: Islam and the State in Uzbekistan // *Economic and Political Weekly*, vol. 34, no. 52, pp. 3649-3652.
- Subtelny M.E. (1998). The Symbiosis of Turk and Tajik / *Central Asia in historical perspective*. Edited by Beatrice F. Manz. USA: Westview Press, pp. 50-51.
- Taylor C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Voll J.O. (1998). *Central Asia as a Part of the Modern Islamic World / Central Asia in historical perspective*. Edited by Beatrice F. Manz. USA: Westview Press, pp. 66.
- Wheeler G. (1962). *Racial Problems in Soviet Muslim Asia*, 2nd ed. London: Oxford University Press.
- Wheeler G. (1964). *The Modern History of Soviet Central Asia*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Wheeler G. (1966). *The Peoples of Soviet Central Asia*. London: The Bodley Head.
- Abashin S. (2007). Natsionalizmy v Sredney Azii: v poiskakh identichnosti. [Nationalism in Central Asia: In Search of Identity]. St. Peterburg: Aleteyya, pp. 18-25. (inRuss.)

Ю. Скрипниченко

Соискатель кафедры «История Украины», ХНПУ им. Г.С. Сковороды,
Украина, г. Харьков, e-mail: yuriskripnichenko18@gmail.com

НАЦИСТСКИЙ УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ПО ПОДГОТОВКЕ РАБОЧИХ ПРОФЕССИЙ МОЛОДЕЖИ НА ХАРЬКОВЩИНЕ

Аннотация. Исследование посвящено деятельности ремесленных и сельскохозяйственных школ на Харьковщине в 1941-1943 гг. Цель работы: охарактеризовать нацистский учебный процесс для оккупационных школ по подготовке молодёжи рабочим профессиям. Научная новизна исследования заключается в том, что: впервые в научный оборот был введен ряд новых архивных источников и документов периода немецкой оккупации Харьковской области 1941-1943 гг.; определены тактические шаги нацистской оккупационной власти относительно трудовых ресурсов Харьковщины, выявлены и детально проанализированы ее основные черты. В ходе работы было усовершенствовано изучение принципов немецкой оккупационной политики; рассмотрены основные аспекты политики местной оккупационной власти относительно гражданского населения Харьковщины; дальнейшее развитие получил анализ мнений, взглядов отечественных и зарубежных ученых, разрабатывавших эту тему.

Для лучшего раскрытия сути учебного процесса в школах по подготовке рабочих кадров для разных немецких предприятий, организаций, учреждений были использованы принципы историзма, объективности, полифакторности; методы: дедукции, индукции, проблемно-хронологический и т.д. В ходе исследования охарактеризованы учебные планы, регламентация учебного процесса, которые разрабатывались и внедрялись немецкой властью для школ по подготовке рабочих профессий на Харьковщине в 1941-1943 гг. Во время проведения исследования удалось сделать вывод: несмотря на принятые меры, в целом учебный процесс в ремесленных и сельскохозяйственных школах города и области был малоэффективен. Данная работа внесла значительный вклад в исследование нацистской политики на оккупированных территориях в образовательной сфере, в частности, в изучение организации и практического внедрения характерных особенностей учебного процесса в школах по подготовке молодежи Харьковщины. Результаты исследования могут быть использованы педагогическими, научно-педагогическими работниками при подготовке к проведению лекционных, семинарских, практических занятий по отечественной и всемирной истории в высших, средних учебных заведениях, различным научным конференциям.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Третий рейх, профессиональное образование, учебный процесс, учебные планы.

Yu. Skrypnychenko

Master of Educational Institutions, the applicant
of the department «History of Ukraine» G.S. Skovoroda KNPU, Ukraine, Kharkov,
e-mail: yuriskripnichenko18@gmail.com

Nazi Training Process For the Preparation of the Working Professions of Young People in Harkiva

Abstract. The study focuses on the activities of artisan and agricultural schools in the Kharkiv region in 1941-1943. Objective: to describe the Nazi educational process for the occupation schools for the preparation of young people in working professions. The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time: – a number of new archival sources and documents from the period of the German occupation of the Kharkiv region of 1941-1943 were introduced into scientific circulation; investigated the tactical steps of the Nazi occupation authorities regarding the labor resources of the Kharkiv region, identified and analyzed in detail its main features. In the course of the work, the study of the principles of the German occupation policy was improved; reviewed the main aspects of the policy of the local occupation authorities regarding the civilian population of Kharkiv; further development received an analysis of opinions, views of domestic and foreign scientists who have developed this topic.

For a better disclosure of the essence of the educational process in schools for the training of personnel for various German enterprises, organizations, institutions, principles were used: historicism, objectivity, polyfactory; methods: deduction, induction, problem-chronological, etc. The study described the curricula, the regulation of the educational process, which were developed and implemented by the German authorities for schools to prepare working professions in the Kharkiv region in 1941-1943. During the study, it was possible to conclude: despite the measures taken, in general, the educational process in the artisan and agricultural schools of the city and region was ineffective. This work has made a significant contribution to the study of Nazi policies in the occupied territories in the educational sphere, in particular, in the study of the organization and practical implementation of the educational process in schools with the training of young people. Kharkovschiny working professions. The results of the study can be used by pedagogical, scientific and pedagogical workers in preparing for the holding of lectures, seminars, practical classes with national and world history in higher, secondary educational institutions, in preparation for various scientific conferences.

Key words: World War II, Third Reich, vocational education, educational process, curricula.

Ю. Скрипниченко

Г.С. Сковороды атындағы КНПУ «Украина тарихы» кафедрасының ізденушісі,
Украина, Харьков қ., e-mail: yuriskripnichenko18@gmail.com

Харковщинадағы жастардың жұмыс мамандығын даярлаудағы ұлттық оқу үдерісі

Аңдатпа. Зерттеу 1941-1943 жж. Харьков аймағындағы қолөнер және ауылшаруашылық мектептерінің қызметіне бағытталған. Мақсаты: Кәсіби мамандықтар бойынша жас мамандарды даярлау үшін кәсіптік мектептерге нацистік білім беру үдерісін сипаттау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы мынада: алғаш рет 1941-1943 ж.ж. Харьков облысының неміс оккупациялау кезеңінің бірқатар жаңа мұрағаттық көздері мен құжаттары ғылыми айналымға енгізілді; Харьков аймағындағы еңбек ресурстарына қатысты нацистік басқыншылық биліктің тактикалық қадамдары анықталды, оның негізгі ерекшеліктері анықталды және талданды. Жұмыста: неміс оккупациялау саясатының принциптерін зерттеуді жетілдіру; Харьков қаласының азаматтық халқы туралы жергілікті кәсіптердің саясатының негізгі аспектілерін қарады; одан әрі дамыту осы тақырыпты әзірлеген отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлерін талдауды алды.

Өртүрлі неміс кәсіпорындарында, ұйымдарында, мекемелерінде, принциптерінде қызметкерлерді оқыту үшін мектептерде оқу үдерісінің мәнін неғұрлым кеңінен ашып көрсету үшін: тарихилық, шынайылық, көпфакторлық; әдістер: шегеру, индукция, проблемалық-хронологиялық және т.б. Зерттеу барысында 1941-1943 жж. Харьков аймағында жұмыс істейтін мамандықтарды дайындау үшін неміс билік органдары әзірлеген және енгізген оқу бағдарламаларын, оқу үрдісін реттеуді сипаттады. Зерттеу барысында қабылданған шараларға қарамастан, тұтастай алғанда, қаланың және облыстың кәсіптік және аграрлық мектептеріндегі оқу процесі тиімсіз деп тұжырым жасауға болады. Бұл жұмыс білім беру саласындағы оккупацияланған аумақтардағы нацистік саясатты, атап айтқанда, Харьков аймағындағы жастарды тәрбиелеудегі мектептердегі оқу процесінің ерекшеліктерін ұйымдастыру мен практикалық іске асыруды зерттеуде елеулі үлес қосты. Зерттеудің нәтижелері педагогикалық, ғылыми және педагогикалық қызметкерлермен дәрістер, семинарлар, жоғары және орта білім беру мекемелеріндегі отандық және әлемдік тарих бойынша тәжірибелік сабақтарға және түрлі ғылыми конференцияларға дайындықта пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, Үшінші рейх, кәсіптік білім, оқу үдерісі, оқу бағдарламалары.

Актуальность исследования

На сегодняшний день в исторической науке исследованиям деятельности нацистской оккупационной власти в вопросах немецкого учебного процесса по подготовке рабочих профессий молодежи на Харьковщине в 1941-1943 гг. внимания уделено недостаточно (Косик а, 1998: 383), (Косик б, 1992: 725), (Ленська, 1990: 164), (Лобода, 2012: 206). Данную про-

блему в своих научных работах рассматривали А.А. Потыльчак (Потильчак, 1998: 36). В. Нестеренко (Нестеренко, 2002: 102-110), Скоробагатов (Скоробагатов, 2006: 412), Л. Исаев (Исаев, 2013: 300) и другие исследователи. В частности, в диссертации В. Гинды «Образование в генеральном округе Житомир 1941-1944 гг.» (Гинда, 2007: 223), в статье А.Г. Перехреста «Организация и функционирование профильных сельскохозяйственных учебных заведений в пе-

риод нацистской оккупации» (Перехрест, 2016: 113-119), раскрыты причины, которые привели к их открытию и провалу нацистских планов в образовательной сфере. Вопрос организации учебного процесса на оккупированных украинских территориях нацистской Германии частично изучался зарубежными исследователями (Dallin, 1957: 69), (Fried, 1945: 286), (Herbert, 1999: 589) и представителями украинской диаспоры (Косик, 1992: 725), (Паньківський, 1965: 480). Тем не менее историками вопрос по этой теме всесторонне не рассматривался.

Цель работы. На основе документов Харьковского государственного архива, научных работ отечественных и зарубежных историков провести исследование немецкой оккупационной политики в сфере организации учебного процесса по подготовке местной молодежи рабочим профессиям на Харьковщине в 1941-1943 гг.

Для реализации этой цели были поставлены следующие задачи:

- охарактеризовать учебные планы ремесленных и сельскохозяйственных школ на Харьковщине;
- описать регламентацию учебного процесса;
- на основе обработанного материала сделать вывод об эффективности или неэффективности организации учебного процесса в профессиональных школах Харьковщины в 1941-1943 гг.

Среди использованных общенаучных методов должное место заняли обобщающий, аналитический, синтетический, компаративный, системный, дедуктивный, индуктивный и др.

К специально-историческим методам относятся проблемно-хронологический, сравнительный, генетический, статистический, структурный, функциональный и др. Из социологических методов использованы бихевиористический и социальной сети.

Вышеуказанные методы определили беспристрастный сбор, обобщение и анализ полученной информации. Также были использованы проблемно-хронологический, сравнительный, статистический и другие способы научного познания.

Анализ объективных и субъективных факторов, повлиявших на организацию учебного процесса в профессиональном образовании, дал возможность определить положительные и отрицательные стороны исследуемой проблемы.

Например, принцип историзма предоставил возможность объективно подбирать и анализировать факты, определять их эволюцию в про-

странстве и времени, причинно-следственные связи и прочее.

На основании анализа различных источников, исторических фактов принцип объективности требовал воссоздания целостной и максимально приближенной к реальности картины событий, которые происходили в Харьковской области в 1941-1943 гг. Сопоставление различных научных взглядов предоставило возможность объективно осветить рассматриваемую проблему.

Принцип системности заключался в комплексном исследовании крупных объектов и их составляющих. Он позволил исследовать общий процесс разработки и реализации оккупантами учебных программ.

Принцип полифакторности позволил проанализировать влияние различных факторов (политических, организационных, социально-экономических) немецкой оккупационной администрации на учебный процесс.

Принцип всестороннего изучения и изложения материала непосредственно связан с вышеуказанными.

Одним из наиболее широко используемых явился логический метод, в основе которого, а также с привлечением фактологического материала стало возможным оформить непротиворечивые суждения.

Использование дедуктивного и индуктивного методов позволило осознать суть общих и региональных процессов, происходивших в течение данного периода на Харьковщине.

Благодаря структурно-функциональному методу были определены: организационная структура, формы и методы нацистского учебного процесса.

Особо важными явились конкретно-исторические методы, поскольку создали предпосылки для более глубокого понимания сущности исследуемого вопроса.

Сравнительный метод позволил раскрыть сущность явлений по схожести и отличию, выявить их характерные черты, а также сравнить соответствующие изменения в пространстве и времени.

Проблемно-хронологический метод был использован для выделения из общей проблемы ее составляющих и рассмотрения их в хронологической последовательности.

Бихевиористичный метод дал возможность рассмотреть проблему сквозь призму особенностей нацистского учебного процесса.

Вышеуказанные принципы и методы использовались как комплексные и взаимодополняю-

щие, что позволило объективно и максимально широко осветить исследуемую проблему.

12 сентября 1942 года руководитель Отдела Образования Дрыга издал распоряжение «Всем профильным школам». В нем указывалось: «Учитывая то, что учебный план украинских школ отличается от советского, и в прошлом году дети не учились, Отдел Образования предлагает при достижении объема материала на протяжении каждого года обучения руководствоваться следующими постановлениями:

Оккупационная власть Харьковщины значительное внимание уделяла преподаванию украинского языка и литературы в учебных заведениях по подготовке работников разных специальностей. 2 декабря 1942 года руководителем Отдела Образования П.П. Дрыгой было выдано постановление «О распределении материала по украинскому языку и литературе». В нем в частности значилось: «Всем ремесленным школам. В письме от 12.XI. относительно вопроса о преподавании отдельных предметов в ремесленных школах было предложено начинать обучение украинскому языку в каждом классе от повторения морфологии. Для дальнейшей работы после повторения морфологии Отдел Образования предлагает: в I и II классах ремесленных школ изучать систематический курс морфологии (по 3 часа в неделю), в III классе – курс синтаксиса простого предложения (по 3 часа в неделю); в IV классе – курс синтаксиса сложного предложения (по 2 часа в неделю). Относительно украинской литературы – для ее изучения в каждом классе отводить по одному недельному часу: в I классе – на литературное чтение; во II, III и IV классах – на пропедевтический систематический курс украинской литературы с элементами теории литературы. Изложение материала по украинской литературе в текущем учебном году необходимо начинать во II, III и IV классах от устного народного творчества, далее – переходить к программе» (ДАХО (StateArchiveofKharkivRegion). N.F. 2982, Descr. 4, С. 182: 11).

В первое время в связи с определенными материальными, финансовыми сложностями обучение в школах проводить без учебников. Откорректированные большевистские учебники, согласно указаний Харьковского школьного инспектората, учителя могут использовать для себя в качестве основы» (ДАХО (StateArchiveofKharkivRegion). N.F. 2285, Descr. 1, С. 3: 32).

Из распоряжения инспектора школ всем заведующим школ Боровского района на Харьковщине: «Боровский Отдел Образования разреша-

ет пользоваться известными вам учебниками, как учителям, так и ученикам, только во время классных занятий. Но ни в коем случае нельзя пользоваться учебником, который не будет тщательно проверен и исправлен» (ДАХО (StateArchiveofKharkivRegion). N.F. 3285, Descr. 1, С. 1: 46).

В учебных заведениях Боровского района согласно с распоряжением инспектора школ от 27 марта 1942 года «за использование на уроках неисправленных учебников учителя несут ответственность» (ДАХО (StateArchiveofKharkivRegion). N.F. 3285, Descr. 1, С. 1: 42).

Стоит добавить, что в начале оккупационного периода на Харьковщине разрешения на издание школьных учебников власть не выдавала (Л. Дражевська, 1985: 30). Несмотря на это, для более качественного обучения работников различных специальностей учителям и преподавателям разрешалось не только разрабатывать, но и использовать во время преподавания свои авторские программы. В частности одним из учителей Харьковщины была составлена программа курса «Садоводство и огородничество» для садово-огородной ремесленной школы (440 часов) (ДАХО (StateArchiveofKharkivRegion). N.F. 2982, Descr. 4, С. 182:17-22).

Учебный процесс в образовательных учреждениях регламентировался на I и II полугодия, в конце каждого из которых руководители учебных заведений были обязаны отчитаться перед Отделом Образования об окончании первого или второго полугодия. В отчете должно указываться:

1. Сколько учеников было в начале учебного года и в конце первого полугодия;
2. Письменное объяснение о текучке учащихся;
3. Посещение учениками школы за первое полугодие в абсолютных числах и процентах. Не посещало (подать количественно со списком фамилий учеников и родителей): а) по болезни; б) по причине отсутствия обуви; в) одежды; г) без уважительной причины;
4. Какие принимались меры по улучшению посещаемости;
5. Выполнение программы (письменное объяснение);
6. Успеваемость по классам в абсолютных числах и процентах;
7. Предоставить сведения о количестве неуспевающих учеников отдельно по предметам;
8. В какой степени школа и учителя обеспечены топливом;

9. В каком ремонте и приобретениях нуждается школа к концу учебного года, чтобы на лето оставалось меньше работы” (Гінда, 2007: 47).

Для учеников после окончания первого полугодия были предусмотрены зимние перерывы или каникулы. Из распоряжения заведующего школьным отделом Боровского района Токаренка заведующему народной школы от 14 декабря 1942 года: “школьный отдел Боровской Райадминистрации сообщает, что каникулы в школах начинаются с 24.12.1942 г. и заканчиваются 10.01.1943 г.” (Гінда, 2007: 28).

Обязательным атрибутом зимнего перерыва было проведение в учебных заведениях новогодних праздников. Из распоряжения заведующего школьным отделом Токаренка заведующему Чержицкой неполной школы Боровского района от 15 декабря 1942 года: “Отдел образования предлагает приступить к организационным работам, посвященным празднованию рождественской елки, которое состоится 31.12.42 г. Подготовьте выступления детской самодеятельности, стихи, песни, танцы. Организуйте сбор елочных украшений среди детей (которые после елки вернут детям), а также изготовление самодельных игрушек. В данном случае необходимо проявить как можно больше вашей инициативы. За политическое содержание проведения елки отвечает зав. школой” (Гінда, 2007: 49). На проведение рождественских праздников руководители учебных заведений могут использовать “необходимое количество средств” (Гінда, 2007: с.49).

Районными отделами образования на Харьковщине была установлена продолжительность уроков и перемен между ними, расписание звонков, время прихода педагогических работников в учебных заведениях города и области.

Из приказа №18 инспектора школ Боровского Отдела Образования Токаренка от 23 октября 1942 года: “Исходя из того, что некоторые учителя недобросовестно отнеслись к своим обязанностям (сокращают количество уроков, уроки продолжаются менее 45 мин., что имело место в Н-Журавской школе (учитель Литвинова), Отдел Образования приказывает заведующим школами приобрести часы для каждого помещения и установить следующий режим дня: начало I смены – 8.00, конец I смены – 11.50; перерыв между сменами – 40 мин.; начало II смены – 12.30, конец II смены – 17.00. Учитель должен прийти в школу за 10 мин. до звонка, а дежурный учитель – за 20 мин (Гінда, 2007: 15).

В связи с погодными условиями учебный, производственный процессы в учебных заведениях могли прерываться. Из распоряжения временно исполняющего обязанности заведующего Боровским отделом образования Везденева от 16 января 1943 года: “Всем заведующим школами. В связи с большими морозами, ниже 21 градуса С, школы могут временно приостановить обучение, школьные помещения обязательно отапливать” (Гінда, 2007: 21).

В целом в ходе исследования были охарактеризованы и проанализированы нацистские оккупационные учебные планы ремесленных и сельскохозяйственных школ; описаны регламенты учебного процесса на Харьковщине. На основе обработанных архивных документов и материалов как отечественных, так и зарубежных исследователей удалось сделать вывод: невзирая на принятые меры, организацию и внедрение, в целом учебный процесс в нацистских оккупационных ремесленных и сельскохозяйственных школах города и области был малоэффективен.

References

- Гінда В.В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі Житомир 1941-1944 рр. :дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Васильович Гінда. Черкаси, 2007. С. 27-223. \ Ginda V.V. Osvita v roky nimets'koyi okupatsiyi u general'nomu okruzi Zhytomyr 1941-1944 [Education in the years of German occupation in Zhytomyr general district 1941-1944]. Thesis... Candidate of Historical Sciences 07.00.01. 2007, Cherkasy, pp. 27-223 p.
- ДАХО. Ф. Р. 2982. Оп.4. Спр.182. \ SAKR (State Archive of Kharkiv Region). N.F. 2982, Descr. 4, C. 182
- ДАХО. Ф. Р. 3285. Оп.1. Спр.3. \ SAKR (State Archive of Kharkiv Region). N.F. 3285, Descr. 1, C. 3
- ДАХО. Ф. Р. 3285. Оп.1. Спр.1. \ SAKR (State Archive of Kharkiv Region). N.F. 3285, Descr. 1, C.1.
- Ісаєв О.Я. ОсвітаннясходіХарківщинивчасинімецькоїокупації (вересень 1942 – січень 1943) / О.Я. Ісаєв //Актуальніпробл емирегіональнихдослідженьВеликоїВітчизняноївійни : МатеріалиМіжнародноїнауковоїконференції (Харків, 20-21 вересня 2013 р.). Харків : Колегіум, 2013. 300 с \ Isayev O. Ya. Osvita na shodi Kharkivschiyny v chasy nimets'koyi okupatsiyi (veresen' 1942 – sichen' 1943) [Education in the East of Kharkiv region in times of nazi occupation (september 1942 – january 1943)]. Materials of International Scientific Conference (Kh., September 20-21), 2013, Kolegium, 300 p.

Косик В. Україна в Другій світовій війні в документах : збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942) / В. Косик . Т. 2. Львів : без видання, 1998. 383 с. \ Kosyk V. Ukraine v Drugiy svitoviy viyni v dokumentakh: zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv [Ukraine in the Second World War in documents: collection of publications german archive materials (1941-1942)]. Lviv: without edition, 1998, vol. 2, 383 p.

Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. / В. Косик. // Перекл. з француз. Р. Осадчука. Париж; Нью-Йорк; Львів., 1993. 659 с. Косик Володимир. Україна під час Другої світової війни / Володимир Косик / Перекл. з фр. Роман Осадчук. Київ–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1992. 725 с. \ Kosyk V. Ukrainai Nimechchynav Drugiysvitoviyviyni [Ukraine and Germany in the Second World War]. French interpr. R. Osadchuk. 1992, Kyiv–Paris–New-York–Toronto, 725 p.

Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В. Ленська // Український історичний журнал. 1990. № 10. 164 с. \ Lens'ka V.V. Phashysts'ka shkil'na polityka na okupovaniy terytorii Ukrainy [Fascist school politics in the occupied territory of Ukraine]. Ukrainian historical magazine, 1990, vol. 10, 164 p.

Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941-1950) / Марина Лобода; Ін-т історії України НАН України. К., 2012. 206 с. \ Loboda. M.K. (2012) Trudovi resursy u vazhkiy promyslovosti Ukrainy pid chas natsystskoyi okupatsiyi ta u vidbudovny period (1941-1945) [Labour resources in the Ukrainian heavy industry during the nazi occupation and the recovery period (1941-1945)]. Institute of History of Ukraine NAS, Kyiv, 2012, 206 p.

Любов Дражевська, Оксана Соловей Харків у роки німецької окупації 1941-1943. Спогади. Ч.2. / Любов Дражевська, Оксана Соловей. Нью-Йорк. 1985. 30 с. \ Lubov Drazhevs'ka, Oksana Solovey. Kharkivurokynimets'koyi okupatsiyi 1941-1943. [Kharkiv in the years of German occupation 1941-1943]. Memories, P. 2. 1985, New-York, 30 p.

Нестеренко В.А. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941-1943 рр. / В.А. Нестеренко // Сумська старовина. 2002. № 10. С. 102-110. \ Nesterenko V.A. Profesiyna osvita u viys'koviy zoni Ukrainy u 1941-1943 rr. [Professional education in the Ukrainian military zone during 1941-1944]. 2002, Sums'ka starovyna, vol. 10, pp. 102-110.

Організація та функціонування фахових сільськогосподарських навчальних закладів в період нацистської окупації України. / О.Г. Перехрест // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. № 2. Черкаси, 2016. С. 113–119. \ Organizatsiyata funktsionuvannia fahovyh sil's'kogospodars'kyhnavchal'nyh zakladiv v period natsystskoyi okupatsiyi Ukrainy. [Organization and functioning of professional agricultural educational institutions in the years of nazi occupation of Ukraine]. O.G. Perekhrest. Cherkasy, 2016, Messenger of Cherkasy University, vol. 2, pp. 113-119.

Паньківський К. Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк–Торонто, 1965. – 480 с. \ Pan'kivsky K. Roky nimets'koyi okupatsiyi [The years of German occupation]. 1965, NY-Toronto, 480 p.

Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944): політика і тактика агресора / О.В. Потильчак. К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 36 с. \ Potyl'chak O.V. Profesiyne navchann'a i pidgotovka trudovyh rezerviv v Ukraini v period nimets'ko-fashysts'koyi okupatsiyi (1941-1944) [Professional education and preparation of labour resources in Ukraine at the period of German fascist occupation (1941-1944)]. K., JSC «International financial agency», 1998, 36 p.

Скоробогатов Анатолій. Харків урок и німецької окупації (1941-1943) : Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Анатолій Скоробогатов; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2006. 412 с. \ Skorobogatov A.V. Kharkiv u roky nimets'koyi okupatsiyi (1941-1943) [Kharkiv in the years of German occupation (1941-1943)]. Thesis... Dr. of Historical Sciences 07.00.01. Kharkiv, 2006, KNU n.a. V.N. Karazin, 412 p.

Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України (CDAVO Ukraine)) [Central State Archive of Higher Authorities Divide in Ukraine] (next – CSAHAD):

- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F.1, Descr. 23, C. 533, 55 f.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. 3206, Descr. 1, C. 76, 20 f.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. 3206, Descr. 4, C. 4, 16 f.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. 4620, Descr. 5, C. 22, 99 f.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. Kmf 8, Descr. 1, C. 11, 29 f.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. Kmf 8, Descr. 1, C. 58, ff. 1-131.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. Kmf 8, Descr. 1, C. 134, ff. 213-230.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. Kmf 8, Descr. 1, C. 199, ff. 544-863.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. Kmf 8, Descr. 1, C. 212, ff. 93-110.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. Kmf 8, Descr. 1, C. 229, 106 f.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. Kmf 8, Descr. 1, C. 301, 154 f.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. Kmf 8, Descr. 1, C. 303, ff. 411-848.
- CDAVO Ukraine [CSAHAD in Ukraine] N.F. Kmf 8, Descr. 2, C. 475, 35 f.

Erzhakova B. Shkilna sprava ta shkilna polityka v reichskomissariati Ukraina (1941-1944) u svitli nimets'kyh dokumentiv [The schools and school policy in the Reich Commissariat «Ukraine» (1941-1944) in the light of German documents]. 2008, Kyiv, 272 p.

Veremeev. Yu.G. Mifipravda o plane «Barbarossa» (Myths and Truths about the plan «Barbarossa»). Moskva: Algoritm, 2011, 336 p.

«A mutual responsibility and moral obligation» the final report on Germans compensation Programs for Forced Labor and other Personal Injuries. Edited by Michael Jansen and Günter Saathoff on behalf of the Foundation «Remembrance, Responsibility and Future». New York: Palgrave Macmillan, 2009. 230 p/

- Berkhoff K. Ukraine under Nazi rule (1941 – 1944): Sources and Finding Aids. Part 2 / K. Berkhoff / *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1997. № 45. pp. 272 – 299.
- Dallin A. J. German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies. – New York: St. Martin's Press, 1957. 69 p.
- Fried J. H. The exploitation of foreign labour by Germany. – Montreal: International Labour Office, 1945. 286 p.
- Melenchuk M. Ukrainian Ostarbeiters in Canada: Individual and Collective Remembering / M. Melenchuk. 2012. 101 p.
- Thomson P. Historians and oral history / P. Thomson // *The Voice of the Past: Oral History*. 3-rd edition. Oxford, 2000. P. 25-82.
- Cornelißen Christoph. Was heißt Erinnerungskultur? Begriff – Methoden – Perspektiven / Christoph Cornelißen // *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. № 54. 2003. S. 548 – 563.
- Filser Karl. Dissens, Resistenz, politischer Protest: Zum Widerstandsbegriff in der deutschen Historiographie der Nachkriegzeit / Karl Filser // *International Society for History Didactics* – №21. 2000. S. 96 – 196.
- Herbert U. Fremd arbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – 2 Auflage. Bonn: Dietz, 1999. 589 s.
- Herbert U. Zwangs arbeit im dritten Reich. Kenntnisstande, offene Fragen, forschungs probleme / U. Herbert // Reininghaus, Wilfried, Norbert reimann (Hg.): *Zwangsarbeit in Deutschland 1939-1945. Archiv und Sammlungsgut, topographie und Erschließung strategien*. Bielefeld, 2001. S. 16-37.
- Lustiger Arno. Einige Aspekte des Jüdischen Widerstandes in Europa: Die Juden hatten mehr Gründe zum Widerstand als die nicht jüdischen Menschen / Arno Lustiger // Erler Hans, Pauker Arnold, Ehrlich Ernst Ludwig (Hrsg.): «Gegen alle Vergeblichkeit». *Jüdischer Widerstand gegen den Nationalsozialismus*. Frankfurt, 2003. S. 253-260.
- Pagenstecher C., Bremberger B., Wenzel G. Zwangsarbeit in Berlin: Archivforschungen. Nachweissuchen und Entschuldigung / C. Pagenstacher, B. Bremberger. Berlin: Metropa, 2008. – 319 s.
- Spoerer M. Profitierten Unternehmen von KZ-Arbeit? Eine kritische Analyse der Literatur / M. Spoerer // *Historische Zeitschrift*. 1999. S. 61-95.
- Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945 / M. Spoerer. Stuttgart, München, 2001. – 369 s.
- Steinbach Peter, Tuchel Johannes. Der Widerstand gegen die Nationalsozialistische Diktatur / Peter Steinbach, Johannes Tuchel // Dies (Hrsg.): *Der Widerstand gegen den Nationalsozialistischen Diktatur 1933 – 1945*. Berlin, 2004. S. 11-25.
- Von Klemperer Klemens. Sie gingen ihren Weg... – Ein Beitrag zur Frage des Entschuldigens und der Motivation zum Widerstand / Klemens von Klemperer // Schmädeke Jürgen / Steinbach Peter (Hrsg.): *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler*. München, 1994. S. 1097-1106.
- Von Plato Alexander. Interview-Richtlinien / Alexander von Plato // Plato Alexander von, Leh Almut, zthon feld Christoph (Hrsg): *Hitlers Sklaven. 254 Lebens geschichtliche Analysen zur Zwangs arbeit im internationalen Vergleich*. Wien, 2008. S. 443-450.
- Wirtschaftspolitik und Strategie des faschistischen deutschen Imperiums im Dnepr-Donetz Industrie gebiet / Dietrich Eichholz // in: *Militärgeschichte*, №18 (1979). S. 281-296.
- Territorialveränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten gebieten 1874 – 1945/ ostland. [Elektronijresurs]. Regime to access: <http://www.territorial.de/ostl/ostland.htm>

¹G. Seksenbayeva , ²Adam Kriesberg

¹Doctor of historical sciences, associate professor, Kazakh National University after al-Farabi, Kazakhstan, Almaty, e-mail: seksenbaevagulzira@gmail.com

²Assistant Professor at Simmons University's School of Library and Information Science, Maryland College Simmons University's, USA, Maryland, e-mail: akriesbe@umd.edu

ELECTRONIC DOCUMENTS AND ELECTRONIC ARCHIVES IN THE USA

Abstract. The current situation in the archival world, the legal basis for the functioning of the archive business, approaches to the theoretical concepts of the science of archives and archival documents, the methodological norms of archival practice, the organization of preservation and the use of documentary heritage, including on the newest media – all these issues represent a serious scientific and practical interest. Archives are a dynamic structure that varies according to the specific conditions of its functioning. At the same time, there are changes not only in functions, structure, storage modes of documents but mainly in the documentary array on traditional and non-traditional media.

The article reveals the basic principles that guided the modern archival service of the United States when working with electronic documents and electronic archives. While disclosing the basic principles of this work, attention was focused on studying the experience of applying the latest methodological and technical means in the archives. In the context of this, the article details the problems of managing electronic documents, outlines the activities of NARA to create an electronic government and archive. The introduction of the latest archival technologies and standards when working with electronic documents and archives, and simplifying access to them, can be used to create models and standards in the field of archival science and documentation of Kazakhstan.

Key words: US National Archives, US Documentation Administration, Electronic Documents Archive "ERA", electronic documents, electronic archives, US archives.

¹Г. Сексенбаева, ²Adam Kriesberg

¹тарих ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: seksenbaevagulzira@gmail.com

²Симмонс университетінің кітапхана және ақпараттану мектебінің ассистент профессоры, Maryland колледждің Simmons университеті, АҚШ, Мэриленд қ., e-mail: akriesbe@umd.edu

АҚШ-тағы электронды құжаттар мен электронды мұрағаттар

Аңдатпа. Мұрағат әлемінің заманауи жағдайы, мұрағат ісінің іске асырылуының заңды негіздемесі, мұрағат және мұрағаттық құжаттардың ғылыми теориялық ұсыныстары, мұрағат тәжірибесінің әдістемелік нормалары, құжаттар мұрасының сақталуы мен қолдануын, сонымен қатар жаңа үлгіде сақталуы мен қолдануын ұйымдастыру осы аталған сұрақтардың барлығы ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы жағынан өзектілігі жайлы мәселесі көтерілді.

Мұрағаттар – қызметінің ерекшелігіне байланысты үнемі өзгеріп тұратын динамикалық құрылым. Сонымен бірге, өзгерістер тек құжаттардың сақтау функцияларында, құрылымдарында және режимдерінде ғана емес, негізінен дәстүрлі және дәстүрлі емес үлгідегі құжаттардың құрамының өзгеруін де атап кеткен жөн.

Мақалада АҚШ-тағы мұрағат қызметінің электронды құжаттар мен электронды мұрағаттармен жұмыс ұстанымдары жайлы мәселелер қозғалады.

Мақаланы жазу барысында басты назар мұрағатта жұмыс жасаудың соңғы әдістемелері мен техникалық құрылғыларды қолданудың тәжірибесіне аударылып жазылды. Жоғарыда көтерілген мәселенің мәнмәтінінде электронды құжаттарды ұйымдастыру, НАРА-ның электронды үкімет пен мұрағаттың қалыптасуына қосқан үлесі жайлы да сөз етіледі. Қазақстандағы мұрағаттану мен құжаттану саласындағы жаңа стандарттар мен модельдерді қалыптастыру жолындағы мұрағаттау саласына енгізіліп жатқан электронды құжаттармен жұмыс жасау барысындағы жаңа технологиялар мен стандарттарды қолдауы туралы мәселе көтерілген болатын.

Түйін сөздер: АҚШ-тың ұлттық мұрағаты, АҚШ құжаттарының әкімшілігі, «ERA» электронды құжаттар мұрағаты, электронды құжаттар, АҚШ мұрағаттары.

¹Г. Сексенбаева, ²Adam Kriesberg

¹доктор исторических наук, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: seksenbaevagulzira@gmail.com

²доцент Школы Библиотеки и Информатики Университета им. Симмонса, Мэрилендский университет, США, г. Мэриленд, e-mail: akriesbe@umd.edu

Электронные документы и электронные архивы в США

Аннотация. Современная ситуация в архивном мире, юридические основы функционирования архивного дела, подходы к теоретическим представлениям науки об архивах и архивных документах, методические нормы архивной практики, организация обеспечения сохранности и использование документального наследия, в том числе и на новейших носителях – все эти вопросы представляют серьезный научный и практический интерес.

Архивы – это динамическая структура, меняющаяся в зависимости от специфических условий ее функционирования. При этом происходят изменения не только в функциях, структуре, режимах хранения документов, но главным образом в составе документального массива на традиционных и нетрадиционных носителях.

В статье раскрываются основные принципы, которыми руководствуется современная архивная служба США при работе с электронными документами и электронными архивами. При раскрытии основных принципов такой работы внимание акцентировалось на изучении опыта применения новейших методических и технических средств в архивном деле. В контексте этого, в статье подробно освещены проблемы управления электронными документами, изложена деятельность Национального архива и управления документацией США (National Archives and Records Administration (NARA) – НАРА) по созданию электронного правительства и архива. Внедрение новейших архивных технологий и стандартов при работе с электронными документами и архивами в этой стране, упрощение доступа к ним могут быть использованы при создании моделей и стандартов в области архивоведения и документоведения электронных документов и архивов Казахстана.

Ключевые слова: Национальный архив США, Администрация документации США, Архив электронных документов «ERA», электронные документы, электронные архивы, архивы США.

Introduction

The problem of the preservation of electronic documents in the modern world is a key one for archivists of all countries. In the new century, there are a number of regional archives which started to purposefully form digital archival resources in three ways: by receiving original electronic archive documents management services which digitize archives of traditional documents and managing the use of electronic materials (documents). In the 1990s, many countries, in order to organize work with electronic materials (documents), basing on their experience in working with paper documents, developed and implemented a number of rules and regulations; they set up an electronic document management process, thereby presenting clear regulatory requirements for archiving electronic materials (documents) under their control, processing, transmission, reception, storage, etc. American colleagues were close to the solving of the issue. Therefore, it is quite relevant and significant to analyze the results of scientific research carried out by American scientists in the field of work with ED, and to evaluate the measures taken by the National Archives of the United States to create the “ERA”, as known as Electronic Records Archive.

Unfortunately, the analysis of archival literature states that Kazakh archivists have no interest in this issue. Experts from the archives of Kazakhstan come to the conclusion that the American version of creating an electronic archive is only acceptable for countries with a strong economy due to the high cost of continuous technical re-equipment of archives and staff training.

This topic is most often mentioned in the works of Russian researchers, although not all aspects of work with ED are covered in the Russian archival literature. So, the Russian researcher O.I. Ryskov drew attention to the regulatory framework and the requirements imposed by NARA on US federal agencies in the area of ED safety [Ryskov, 2004: 51-53]. The article by L.L. Levchenko (Levchenko, 2014: 25-39) is devoted to the same issue. The problem is considered in more detail by M.V. Larin in a number of papers, where US regulations on the management of electronic documentation are analyzed (Larin, 2008: 208; 2012: 60-65).

In the USA, a number of publications are devoted to the problem of ensuring the safety of ED, among which you can point out the articles by C. Lynch (Lynch, 2000), M. Klunen (Cloonan, 2002: 70-106), G. Gladney (Gladney, 2009: 401-435) and other scientists. The researchers put attention to issues

such as the authenticity of electronic materials (documents); their integration into electronic space; strategy for long-term storage of ED.

In preparing the article, the author widely used the official website of the National Archives and Document Management of the USA – <http://www.archives.gov>.

Work with electronic records and archives

The first electronic materials (documents) (ED) began to appear in the National Archive and Record Management (hereinafter – NARA) since 1965. In 1989, the Electronic Records Center was created as a part of NARA, which included two divisions: storage and inspection and control.

In 1996, the US Congress adopted amendments to the Act on the Freedom of Information, which obliged federal agencies to publish their documents in electronic form and open reading rooms for citizens to familiarize themselves with them. In August 1998, NARA presented a report to the Presidential Administration in which it justified the need for research and cooperation with research institutes and universities in order to study the problems of ensuring the safety of ED and developing software to create an archive of electronic materials (documents). In the same year, NARA introduced the DoD standard in US federal agencies – 5015.2-STD “Design Criteria Standards for Electronic Records Management Software Applications” (1997). Scientists at the University of British Columbia (Vancouver, Canada) worked on the development of this standard, and funding was provided by the United States Department of Defense (UBC Project). The standard allowed the introduction of management procedures and disposition of ED in federal agencies. Since 2007, DoD 5015.2-STD (version 3) has been used in non-governmental institutions. The implementation of the ERA Program began in 2000, for which a special department, the ERA Program Management Office, PMO, was created in the structure of NARA. The program was headed by the famous American archivist and scientist K. Thibodo (Levchenko, 2014: 25-39).

Since 1998, NARA has sponsored a number of research projects to create an electronic archive. In 2003, the archive became a participant in the Network and Information Technology Research Development Program, funded by the US government. Since 2007, NARA received the status of a permanent participant of this program and guaranteed allocations from the federal budget, which it sent to support research

projects in the field of ED and archives (FY 2007 – \$ 3.5 million, FY 2008-2012 – 4.5 million dollars, FY 2013 – 2.0 million dollars) (Larin, 2012: 60-65).

NARA was also one of the first to support the project Inter PARES (International Research on Authentic Permanent Storage Documents in Electronic Systems). The project was implemented in 1998-2012 by an international team of scientists in more than 27 countries of the world under the leadership of the President of the Society of American Archivists.

In the late 1990s and early 2000 the supercomputer center from San Diego (California), the Institute for Advanced Computer Research (Maryland) and NARA implemented a pilot project “PAWN” (Producer – Archive Workflow Network), during which a prototype of software for transferring permanent storage periods from an institution to archive and their absorption by automated archive information system was created. The developers used the Metadata Encoding and Transmission Standard, METS standard to encapsulate metadata, create a packet of SIP information for transmission to the archive, transform SIP to AIP for storage, and DIP to output information on request. The software was developed on the Open Archival Information Systems (OAIS) platform and tested during the transfer of ED to the Stanford Elementary Particle Accelerator Laboratory at NARA.

Since 1995, NARA has been actively involved in the work of the OAIS Committee, held at its base 16 of the 19 OAIS seminars held in the United States. NARA has become one of the developers of the basic model of the ISO standard for OAIS “Data space and information transfer systems. Open archive information system. Reference Model” (ISO 14721: 2003). In 2012, ISO approved a new edition of the ISO 14721: 2012 standard. A new version of the recommendations of the ISO and the International Advisory Committee on the Standardization of Space Data Systems “Reference Model for an Open Archival Information System” (CCSDS 650.0-M-2), which establishes the requirements for the basic OAIS model, is currently under discussion. In addition, projects have been implemented on the application of forensic examination methods to determine the authenticity of ED. Despite the fact that these regulatory documents are advisory in nature, they play an important role in creating archives of electronic materials (documents) in all countries of the world.

In turn, using the experience of working with electronic materials (documents) in other areas, a group of scientists led by R. Moore from the Univer-

sity of North Carolina, in collaboration with NARA, focused on the development of technologies for safe and active storage of authentic ED using grid technologies. The process of active storage was considered as a mechanism of permanent incorporation of the old technology, allowing ED to migrate from one environment to another, while maintaining its appearance, content and authenticity.

As a result of the cooperation of NARA with the Georgia Institute of Technology (1999-2009), the software «PERPOS» (Presidential Electronic Records Pilot System) was developed in order to provide integrated support for the process of reception and transmission and storage of the Presidential Administration in NARA. Scientists have developed methods for automatic recognition of the type of document; convert files created in obsolete formats to modern or standard formats; systematization of ED in a series in an electronic archive; verification and editing of ED in order to extract information of limited access when preparing responses to requests in accordance with the Law on Freedom of Information; prevent unauthorized declassification of ED; descriptions of ED and creating search directories.

The project by NARA and the National Center for Supercomputer Application Tasks (University of Illinois) – «Advanced Information Systems for Contemporary Documents» (2008-2009) was aimed at creating methodology, algorithms and automated systems for the examination of the value of documents in PDF-formats containing visual images; providing migration, examination of value, selection for storage and retrieval of file metadata in 3D-formats. Another project with the same university focused on the selection and preservation of engineering, geographic and geological data; Converting scientific data files from various formats to HDF (hierarchical data format) used to store large amounts of digital information.

The current project (2009-2014) of NARA and the Texas Center for Advanced Computer Technologies (Austin) is considered to be one of the most promising. Scientists are trying to create archival technology of the future, using visualization techniques that allow users to present information in the form of an optical image, to transform data into color images that are easily perceived by archivists. Visualization can significantly speed up the systematization of huge collections of ED, help in the selection of documents for storage, analysis of metadata, risk assessment of the safety of ED.

A virtual laboratory in the building of the National Archives in Maryland was equipped with the participation of the Supercomputer Center from San

Diego and the Advanced Computer Research Institute (Maryland) for experiments of archivists with new technologies. Cooperation with scientists made it possible to solve a number of tasks in the field of examination of the value of ED and transfer them to storage in the archive, create technologies to ensure the safety of ED, proof of the authenticity of ED, both when taken for storage and after a certain period of time. The results of the projects were implemented in the development of software for the ERA system. The main result of the work in this direction was the understanding by archivists of what should be the archive of electronic materials (documents), the formation of a list of requirements for the future developer of his system. Two teams of NARA experts summarized the results of various projects, proposals of scientists, employees of the RMO and the ERA Program Support Team (POST), and developed a concept and list of requirements (Electronic Records Archives Requirements Document, RD) for the ERA, which included 1406 points in the first version.

According to archivists, the ERA Archive of Electronic materials (documents) should have become an integrated, dynamic “system of systems” in which all processes is automated. Its general structure should display four main archival functions: receiving and transmitting ED for storage; storage of ED; metadata storage; use of documents subject to restrictions on access to information provided by law. It was planned that the ERA system would manage documentation in more than 500 federal agencies of the United States and receive from them ED, regardless of the formats, software and hardware in which they were created. It was planned to have two subsystems: external – for managing the life cycle of all types of ED in federal institutions, and internal – for absorbing, storing and providing access to ED. ERA was supposed to work with the ED of the President, Congress and the US Supreme Court; to process both huge collections of ED and relatively small in volume; be extensible and independent of changes in formats, software and hardware.

For Americans, the document, above all, has probative value. ED runs the risk of being damaged or destroyed during the migration process, so ERA must take care of its authenticity, reliability, integrity, so that US citizens can trust ED and use it as evidence.

Thus, archivists presented the Archive of electronic materials (documents) as a system capable of:

- to coordinate the processes of examination of the value, preparation and approval of lists with

retention periods for documents on digital and traditional data carriers;

- to describe both traditional and electronic materials (documents);

- to process and store ED;

- to accept for storage and absorbing digitized documents, the originals of which are created on traditional media (digitization of traditional documents does not relate to the functions of the «ERA» system);

- to ensure and confirm the authenticity of ED;

- to dispose ED in accordance with agreements with institutions (disposition agreement – ISO 15489 – 1: 2001 and § 1226 “Implementing Disposition” of the Federal Documentation Management Rules);

- to ensure compliance with legislation in the field of access to ED;

- to keep ED of unlimited access and limited access with the stamps «Secret» and «Top Secret».

In 2003, it was decided to create a federal archive of electronic materials (documents) «ERA». In 2005, as a division of the Archivist of the United States, the Electronic materials (documents) Archive Advisory Committee was established, and in the same year, Lockheed Martin Corporation, widely known for its anti-missile defense systems, space and information technology, won the contract to develop software for ERA. Congress allocated \$ 317 million for the creation of the system.

The creation of the ERA system began in 2006 and was supposed to consist of a phased commissioning during 2007-2012 with five increments: 1) Base System Business Functions; 2) Congressional Records Instance, CRI; 3) Online Public Access Instance; 4) Preservation Framework; 5) Base System Architectural Augmentation.

The basic system of functions, namely, the three modules that ensured the absorption and automatic verification of ED, were commissioned at the end of 2007 and the beginning of 2008. In December 2008, the Executive Office of the President module was launched, with which the deployment began second increment system.

With the launch of the “ED Congress” module in December 2009, the deployment of the third increment began. The module, which included two parts – the absorption and storage of ED, was created to support the work of the NARA Legislative Archives, the offices of the Secretary of the House of Representatives and the Secretary of the Senate. In April 2010, the NARA staff installed the “Online Public Access”, OPA, and “Transformation Framework Prototype”, TFP.

As of January 2012, the ERA Archive of Electronic materials (documents) received 131 TV electronic materials (documents) for storage, including those from the Presidential Administration, Congress and federal departments. The system is able to maintain their storage in the formats in which they were created, and transform into a small number of other formats; to ensure the absorption and storage of XML-metadata in accordance with the standard “PREMIS” (version 2.2); provide access to ED through « Online Public Access, OPA. OPA is a catalog in which descriptions are entered on 75% of traditional documents, 77% of artifacts, more than 95% of ED stored by “ERA”. ED are systematized in 800 series, including more than 750 million unique files. In addition, researchers have gained access to more than 1 million pages of ED. OPA searches on the joint portal of NARA – “archives.gov”, which includes the sites of the archive and all presidential libraries.

An important function that the ERA system is capable of performing is the management of documentation in federal departments. This is exactly the function that NARA has set itself the priority at present. This decision is dictated by the Memorandum of President B. Obama and the new amendments to the Law on Presidential and Federal Documents (HR 1233). This amendment was aimed at improving the document management process, which focuses specifically on electronic materials (documents), as well as on the fulfillment by the National Archives of the United States and the Agency for Management and Budget of the requirements specified in the 2011 Presidential Memorandum on the management of government documents.

According to Memorandum n Before NARA set targets by the end of 2015 – the revision of the value of the examination criteria, management and disposition of documents temporary storage time; by the end of 2017 – a significant reduction in the number of departmental lists, making changes to the General (typical) list of documents in order to standardize the creation of a series of documents and simplify the process of examination of value. By December 31, 2016, institutions are obliged to implement systems for the selection, storage and retrieval of e-mail documents. Institutions are also obliged to take care of digitizing documents created on paper and in analog formats.

In order to timely respond to the challenges of constantly developing information and communication technologies and computer equipment, increasing formats, NARA is obliged

to revise and adjust the instructions governing the transfer of ED, metadata and e-mail documents for permanent storage. Thus, the National Archives published a new Electronic Messaging Management Bulletin (NARA Bulletin 201502: Guidance on Managing Electronic Messages). Prepared in accordance with the Managing Government Records Directive (M-12-18) and due to the rapid development of new technologies, this document includes basic document management guidelines for text-based email messages and text-based dialogues on the Internet, voice messages and other similar forms of electronic transmission systems, as well as for the transfer of functionality in social networks or applications. In addition, the Bulletin contains a new definition of the term “electronic messages”, approved in the latest amendments to the Law on Presidential and Federal Documents 113-187 of 2014: “electronic messages are e-mail messages and other electronic transmission systems used for communication between individuals”.

In mid-April 2016, NARA published “E-mail Document Management Criteria in accordance with the Government Documents Management Directive (M-12-18)” (Criteria for Managing Email Records in Compliance with the Managing Government Records Directive (M-12-18) ”. These criteria are generalized requirements for the management of e-mail documents based on the Federal Documents Act, the Code of Federal Rules and the existing guidelines of the NARA. They are intended for internal use by the federal executive authorities in order to assess the fulfillment of the task of the Directive on the management of government documents, namely, the management of all e-mail documents in an accessible electronic format.

Currently, NARA has already created a set of regulatory documents: application forms for the approval of lists; recommendations on the use of the standard DoD 5015.2-STD; instructions for transferring to storage e-mail messages, scanned documents, ED created in engineering, geographic and geological systems containing GeoTIFF images, ED and metadata to them, web sites, digital audio and video documents. NARA has also developed instructions for the implementation of Electronic Recordkeeping systems at the institutions (automated processes for managing the ED of the institution) and Electronic Records Management” (automated processes for managing documents of an institution, regardless of the tangible medium).

In January 2015, the United States National Archives and Records Management published the report “Open Source Tools for Document

Management” (Open Source Tools for Records Management), which, in accordance with the NARA / OMB M-12-18 State Document Management Directive, describes the open source tools for managing electronic materials (documents) for federal executive bodies. The objectives of this document are: to ensure transparency, efficiency and accountability of federal executive bodies. By the end of 2019, government agencies are required to manage all electronic materials (documents) in electronic form and by the end of 2016, all electronic messages in electronic form.

That same year, the National Organization for Information US standards (NISO) has published a new “Practical advice on signs of metadata to provide access to and licensing of electronic content” (Recommended Practice on Metadata Indicators for Accessibility and Licensing of E-Content (NISO RP-22-2015)). These recommendations, developed by the NISO working group, set forth practical methods for identifying metadata in order to freely read the contents of digital documents, taking into account the duration of the license to use the contents of documents. The objectives of the recommendations are the presentation of a format for indicating bibliographic metadata and a set of visual signs describing the rights of users to access specific works, as well as their reuse and user messages. In addition to these recommendations, in 2018, the US National Information Standards Organization (NISO) presented the publication “Understanding Metadata. What is metadata and what is it for?” In framework series called «Primer» this manual includes a comprehensive review of information about the creation, title, subject, functions of the document. Work is currently underway on “Linked Data for Cultural Institutions”.

The National Archive and Documentation Management also published a new Document Management Bulletin in 2015 concerning the establishment of digital identification for the authentication of electronic materials (documents) (New NARA – Bulletin on Digital Identity Authentication Records). This document provides guidelines for government agencies in managing documents related to the establishment of digital identity for electronic materials (documents) such as digital certificates and files related to public key infrastructure (PKI) created or used during the institutions’ business operations. This Bulletin replaces the previously established document management guidelines for electronic materials (documents) created during an institution’s business process, the authenticity of which is confirmed by

digital PKI – signatures. The term “establishment of a digital identification» includes a wide range of technological processes that guarantee the integrity and authenticity of electronic materials (documents) to the institutions. Institutions use these technologies for the following operations: approval of electronic business transactions; providing access to electronic information only to those who have special permission to receive it; to confirm that the documents were created legally, have not been changed, and that creation, access and their use are allowed only to persons who have special powers.

One of the latest developments of the archive in 2018 is the publication of the “Universal Electronic Records Management Requirements”. These requirements can be used by employees of federal agencies in writing technical specifications for tools or services for managing electronic materials (documents). Documentation services managers can share these requirements with the IT and procurement departments of their departments as a basis for working on the specific requirements for these government systems. Requirements are divided into software and system, mandatory and desirable. Universal requirements are developed based on existing regulatory documents, policies and guidelines issued by the National Archives.

Also, the US National Archives and Records Management Administration presented the draft of The Federal Electronic Records Modernization Initiative (FERMI). This document includes FERMI’s two main objectives: through an improved procurement process, to help agencies acquire electronic document management (ERM) solutions and services that meet the needs of the agency; and to respond proactively to changes in trends in the management of electronic materials (documents) by setting policies for new solutions and services.

The strategic plan for 2018-2022, which includes the current mission, values, strategic goals and objectives of the NARA, reflects a constant commitment to open access of the public to archival documents and the further development of their digitization process. This plan provides federal agencies that are already engaged in the implementation of electronic document management, recommendations for the next phase of transition to fully electronic workflow. In the strategic plan, it is noted that “By December 31, 2022, the NARA will no longer accept documents in analog formats for permanent or temporary storage, but only in electronic format and with appropriate metadata”.

Ultimately, the ongoing reform should ensure the selection and transfer for safekeeping in NARA of valuable historical documents of the modern era, created in digital formats, expanding citizens’ access to documents and information, the implementation of the Open Government policy.

Use of electronic materials (documents)

In the use of archival documents, preference is given to modern information technologies. So, the portal of the National Archives – The National Archives Experience: the Digital Vaults is constantly updated. Here are visual documents such as photographs, films, popular media materials illustrating the history of the country.

Another archive portal, Eyewitness, places eyewitness accounts of the events and is presented in the form of letters, diaries, audio, and sound recordings in a chronicle sequence of dramatic events in American history.

Since 2013, the portal has been in operation – discovering the Civil War period. For 150 years, researchers have been studying the documents of the American Civil War and finding more and more new facets in them. These documents are not fully studied, so the archive encourages everyone to join the search for documents of the Civil War.

In March 2014, the National Archives and Records Administration of the USA digitized the second part of diaries from France and Belgium in the amount of 3,987 pages of documents from the period of the First World War. These documents are available on the NARA portal (First World War 100). The documents relate to cavalry and infantry divisions deployed on the Western Front of the First World War and talk about the soldiers of France and Belgium from the moment they arrived at the front until the end of the war. William Spencer, military documents specialist at NARA, stated that the second part of the military diaries contains detailed information on the actions of the troops arriving on the Western Front. In the first eight weeks from when the war diaries were digitized and available online mode, more than 10 thousand people from all countries of the world voluntarily offered their assistance in verifying the names, places of hostilities and other details contained in the diaries. The first reports showed that 260 096 separate surnames, 332 484 geographical names and almost 300 thousand data concerning military actions were verified. More than 200 diaries already have tags and verifiers.

The National Archives and Records Administration of the United States is participating

in a project to create America's first digital public library (DPLA). DPLA project – a large-scale joint project developed by the government, research institutions, museums, libraries and archives to create a digital library platform to provide free access on-line to archival documents of cultural and scientific history of America. According to the project, the content of archival documents from archives, including NARA and Harvard University, will be digitized over a 2-year period. The project started in April 2013.

The DPLA will include 1.2 million digital copies of the NARA directory, including documents about the founding of the nation and photo materials from the project “Documerica 1970s”, posters of World War II, the work of the photographer Mathew Brady, he made at the time of the American Civil War, archival documents about human rights, etc.

NARA is proud of the work organized jointly by other interested institutions in the actual creation of the digital public library of America, which makes it easy to find the necessary information from the collections of leading cultural, historical and research institutions.

The publication activities of the National Archives and the management of US documents are also varied. In early 2014, the archive prepared and went on sale the third volume of state documents of the President Barack Obama. The third volume of documents prepared by the Department of the Federal Register of the National Archives of the United States has 1068 pages and includes texts of public speeches by President Obama, press conferences, messages and statements, addresses to Congress and federal ministries, and photos from January 1 to June 30, 2010 of the year. All materials are given subject and name index.

US government documents are published in the “Series of Presidential Government Documents” twice a year and cover the six-month period of the president and his administration. This series has already published documents related to the activities of Presidents Hoover, Truman and Eisenhower.

“FRANKLIN” is another one of the new special projects for the digitization of a large number of archival documents by President Franklin Delano Roosevelt. The project worked on: the National Archives of the United States, the Presidential Library and the Roosevelt Museum, public, corporate and non-profit organizations, as well as the Roosevelt Institute, which contained many microfilms of archival documents. Digital partner Roosevelt Library and the owner of a web-based network is Ma Rist College, who created the database

infrastructure «FRANKLIN» based on “platform of Archon » and controls the system using powerful servers, produced in collaboration with IBM.

In the future, all FRANKLIN documents will be made available to users of the US National Archives in open online access mode. “FRANKLIN” is digital copies of 350 thousand pages of archival most important documents and 2 thousand historical photographs; This is a virtual reading room and digital document repository, providing free and open access to digitized documents from the Presidential Library and the Roosevelt Museum for anyone around the world. The FRANKLIN system allows you to find the archive documents and photos in the virtual space using the keyword and view entire files, just as if you yourself came to the reading room of the Presidential Library and the Roosevelt Museum. Mode online One of the most significant documents of the twentieth century on American history is available – these are the documents of Franklin Roosevelt and his wife Eleonora, telling about the difficulties that fell on the Americans during the Great Depression, the New Deal and the Second World War.

The National Archives of the United States regularly hosts exhibitions. So, at the exhibition “Making Their Mark: Stories through Signatures” (2014) archival documents with signatures of many famous personalities were presented. In the archival documents signed by these people, unknown historical facts are revealed. Signatures reveal to the public the fate of many people who “left their mark” in the history of the American state.

Popular online exhibitions and permanent exhibition called “The National Archives: Documented Rights”, shows the rich collections of the National Archives and the chronology of human rights and civil liberties in the United States.

Conclusion

Thus, it is impossible not to admit that the United States is a leader in the development of technologies for working with ED, although, having received them for the first time in the 1960s, the Americans for a long time did not take serious steps to solve the problem of their safety and were actually forced to create an archive of electronic materials (documents) faced with the danger of losing the nation's digital heritage. Archivists of the United States once again proved that only scientific research and close cooperation with research institutes and universities will help find the necessary technological solutions for examining the value, ensuring the safety of ED,

confirming their authenticity, organizing access and use. Scientific and technological solutions found during projects sponsored by NARA, implemented jointly with research institutes, allowed American archivists to develop the concept of the archive of electronic materials (documents), the requirements for software development of the ERA system, to solve certain problems in the field of value examination, preservation, systematization, description, access control, authentication of ED.

NARA successfully cooperates with the organizations responsible for the record management, lawyers and experts on information technologies;

it evaluates the effectiveness of the application programs to determine a risk, the problem has spread and is best practice. In order to find new solutions in the field of the federal institution's "clouds", economically sound approaches to the automated management of e-mail documents, social media and other types of digital documentary content of institutions, NARA works closely and with private corporations of the information industry and stimulates research in this area.

US experience is widely used while creation of international models and standards in the field of archives and records management.

References

- Larin M.V. (2002). Upravlenie dokumentaciei v organizacijah. Moskva: Nauchnaya kniga. [Record management in organizations. Moscow: Scientific book].
- Larin M.V., Ryskov O.I. (2008). Elektronnye dokumenty v upravlenii. Moskva: Nauchno-metodicheskoe posobie. [Electronic documents in management. Moscow: Scientific and methodological manual].
- Larin M.V. (October 24-25, 2012). O gosudarstvennoi politike SSHA po upravleniyu oficial'nymi dokumentami. Doklad na XIX Mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Dokumentaciya v informacionnom obschestve: «oblachnye» tehnologii i elektronnyi dokumentooborot». Federal'noe arhivnoe agentstvo, Vserossiiskii nauchno-issledovatel'skii institut dokumentovedeniya i arhivnogo dela. Moskva. [On the US state policy on the management of official documents. Report at the XIX International Scientific and Practical Conference "Documentation in the Information Society:" cloud "technologies and electronic document management." Federal Archival Agency, All-Russian Research Institute of Documents of Documents and Archives. Moscow].
- Larin M.V. (2013). Upravlenie elektronnyimi dokumentami. Zarubejnaya praktika//Vestnik arhivista, № 1. [Electronic document management. Foreign practice // Clerical work, No. 1 [Electronic resource]. Access Mode: URL: <http://www.top-personal.ru/officeworkissue.html?277>]
- Levchenko L.L. (2014). Obespechenie sohrannosti elektronnykh dokumentov v Nacional'nom arhive Soedinennykh Shtatov Ameriki//Vestnik arhivista, № 1. [Ensuring the safety of electronic materials (documents) in the National Archives of the United States of America // Archivist's Bulletin, № 1].
- Ryskov O.I. (2004). Osnovnye napravleniya deyatelnosti Nacional'nogo arhiva SSHA (NARA) v oblasti upravleniya elektronnyimi dokumentami federal'nykh uchrejenii// Sekretarskoe delo, № 2 (43). [The main activities of the National Archives of the United States (NARA) in the field of management of electronic documents of federal agencies // Secretarial business, № 2 (43)].
- Lynch C. (2000). Authenticity and Integrity in the Digital Environment: An Exploratory Analysis of the Central Role of Trust / Authenticity in a Digital Environment. – Washington, DC, [Electronic resource]. Access mode: Council on Library and Information Resource. URL: <http://www.clir.org> .
- Cloonan M.V., Sanett S. (2002). Preservation Strategies for Electronic Records: Where We Are Now — Obliquity and Squint? The American Archivist: Vol. 65. № 1.
- Gladney H.M. (2009) Long-Term Preservation of the Digital Records: the Trustworthy the Digital the Objects. The The Archivist American: Vol. 72. № 2.
- NARA official website: <http://www.archives.gov>.
- Texas Digital Computing Center for Electronic Records [Electronic resource]. Access Mode: University of Texas at Austin. URL: <http://www.utexas.edu> (appeal date: 04/30/2013).
- Current Status of the ERA Project [Electronic resource]. Access mode: NARA URL: <http://www.archives.gov> (access date: 04/30/2013).
- Managing Government Records. Memorandum for the Heads of Executive Departments and Agencies. November 28, 2011 [Electronic resource]. Access mode: Office of the Press Secretary The White House URL: <http://www.whitehouse.gov> .
- Managing Government Records Directive. August 24, 2012 [Electronic resource]. Access Mode: Office of Management and Budget, National Archives and Records Administration. URL: <http://www.whitehouse.gov>. (the date of appeal: 04/30/2013).

¹U. Tuleshova , ²Paul Werth

¹Senior teacher of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: tuleshova.ulzhan@gmail.com

²Professor of Nevada University, PhD, USA, Las Vegas,
e-mail: werthp@unlv.nevada.edu

THE EVOLUTION OF THE KAZAKH NOBILITY IN 19TH CENTURY

Abstract. Regional features played a critical role in determining the nature of the transformation of peripheries under imperial rule and the particularities of their integration into that larger polity. Essential to this process was the manner in which distinct societies adapted to the empire's socio-political system—that is, their individual way of embedding themselves within a uniform imperial model. As with many other cases, Kazakh nomadic society had an individual way of adapting and entering into the imperial system. Yet if regional political transformations of the Kazakh steppe in the 19th century have been the object of historical investigation, then problem of social change in this region at the time remains largely unstudied. This essay represents an attempt to fill this designated lack. It explores social transformations in the second half of the 19th century, when certain members Kazakh nomadic society embraced the social system of the empire. The essay seeks to show how the historically closed Kazakh elite began to acquire the characteristics of an imperial estate and furthermore opened to ordinary Kazakhs. It argues that the integration of ordinary Kazakhs into the empire's privileged estates—principally the nobility and so-called honored citizens—is the proof of evolution of the Kazakh nobility. The research work based on methodology as new imperial history, social history.

Key words: social history, estates, the Kazakh steppe, the Kazakh nobility, honored citizenship.

¹У.Ж. Тулешова, ²Пол Верт

¹ докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: tuleshova.ulzhan@gmail.com

² PhD, Невада университетінің профессоры, АҚШ, Лас Вегас қ.,
e-mail: werthp@unlv.nevada.edu

19 ғасырдағы Қазақ дворяндығының эволюциясы

Аңдатпа. Шет аймақтардың империялық билік аясына өту мен империя үлгісіне сай өзгерудің ерекшеліктерін анықтауда аймақтық өзгешеліктер шешуші рөл атқарды. Бұл үрдісте алуан түрлі қоғамдардың империяның саяси әлеуметтік жүйесіне бейімделу тәсілдері, яғни олардың ортақ империя үлгісіндегі жүйеге енудегі жеке жолдарын жасауы маңызды орын алды. Басқа да көптеген жағдайлар сияқты, қазақ көшпелі қоғамының да Ресей империясы жүйесіне енуі мен бейімделуінде индивидуалды жолы болды. 19 ғасырдағы Қазақ даласындағы аймақтық саяси өзгерістер бүгінгі таңға дейін тарих ғылымында жеке зерттеу объектісі болғанымен, бұл территориядағы әлеуметтік трансформация үрдісі әлі зерттелмеген. Берілген мақала тарих ғылымындағы осы мәселені толықтыруға арналады. Бұл мақала қазақ көшпелі қоғамының белгілі бөлігінің империя жүйесіне сай әлеуметтік өзгерістерге ұшырау кезеңін, атап айтқанда 19 ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік өзгерістерді зерттейді. Мақалада тарихи жабық сипатта болған қазақ элитасы императорлық сословие жүйесінің ерекшеліктерін сіңіргенін, сонымен қатар қазақ қоғамының барлық мүшелеріне ашық бола бастаған үрдісі зерттеледі. Зерттеу жұмысы қазақ көшпелі қоғамындағы қара халықтың империяның артықшылыққа ие сословиелеріне – ата тегінен бергі дворяндық және құрметті азаматтар құрамына енуі қазақ дворяндығы эволюциясының дәлелі болып табылатыны тұжырымдалған. Зерттеу жұмысы жаңа империология, әлеуметтік тарих сияқты тарихи ұстанымдарға негізделген.

Түйін сөздер: әлеуметтік тарих, сословиелер, Қазақ даласы, қазақ дворяндығы, құрметті азаматтық.

¹У.Ж. Тулешова, ²Пол Верт

¹докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: tuleshova.ulzhan@gmail.com

²PhD, профессор, университет Невада, США, г. Лас-Вегас,
e-mail: werthp@unlv.nevada.edu

Эволюция казахского дворянства 19 века

Аннотация. Региональные особенности играли решающую роль в определении характера преобразования периферий под имперским правлением и особенностях их интеграции в имперское пространство. Важным в этом процессе были своеобразные способы, которыми разные общества приспособлялись к социополитической системе империи – то есть, их индивидуальный путь включения в однородную имперскую модель. Как со многими другими случаями, у казахского кочевого общества был свой путь в адаптации и инкорпорации в систему Российской империи. Все же, если региональные политические преобразования Казахской степи в 19 веке являлись до этого времени объектом исторического изучения, то проблема социальных изменений в этом регионе остается все еще не исследованной. Данная статья является попыткой восполнить этот пробел в исторической науке. Она исследует социальные преобразования во второй половине 19-го века, когда определенные представители казахского кочевого общества адаптировались к социальным преобразованиям по системе империи. В статье делается попытка изучить вопрос как исторически закрытая казахская элита начала приобретать особенности императорской сословной системы, и кроме того, становилась открытой обычным казахам. Исследовательская работа утверждает, что интеграция обычных казахов в привилегированные сословия империи – потомственное дворянство и так называемое почетное гражданство – является доказательством эволюции казахского дворянства. Исследование базируется на таких подходах как новая империология, социальная история.

Ключевые слова: социальная история, сословия, Казахская степь, казахское дворянство, почетное гражданство.

Introduction

In contemporary research on the Russian Empire as a multinational state, more scholars are directing their attention to the empire's regions. Regional features played a critical role in determining the nature of the transformation of peripheries under imperial rule and the particularities of their integration into that larger polity. Essential to this process was the manner in which distinct societies adapted to the empire's socio-political system—that is, their individual way of embedding themselves within a uniform imperial model. Scholars have demonstrated the ways in which different borderlands of the Russian Empire entered into this system—a process that depended on the directed policy and the attitude the imperial state. Many historical works explore this process of the socio-political incorporation of particular borderlands into the central orders of the empire (Central'naia Azia, 2001; Zapadnye okrainy; Severnyi Kavkaz, 2007; Kusber, 2008). As with many other cases, Kazakh nomadic society had an individual way of adapting and entering into the imperial system. Yet if regional political transformations of the Kazakh steppe in the 19th century have been the object of historical investigation (Abdrakhmanova 2010; Zimanov2009), then problem of social change in this region at the time remains

largely unstudied. This essay represents an attempt to fill this designated lack.

The formation of new estates [*sosloviia*] in the Steppe, and in particular the emergence of a Kazakh nobility, was the result of social differentiation of society. The empire's regional policy in the 19th-century Kazakh steppe aimed to integrate this emerging group into the political and social order of the Russian empire. With large-scale reforms on administrative management of the Steppe, St Petersburg introduced considerable change into the social structure of local society throughout the century. Among the most important alterations was the formation of new estates among the Kazakh people: officials, nobles, and honored citizens. Naturally, these estates, which combined both traditional nomadic and imperial characteristics, had their own specific properties. Nevertheless, the formation of new social groups, such the Kazakh nobility and honored citizens, challenges claims that the Kazakh nomadic society did not incorporate into imperial social space (Kappeler, 2001: 94; Kappeler, 2007).

Kazakh society up to the beginning of the 20th century continued to lead a nomadic lifestyle, and the imperial state maintained several levels of local government that were rooted in traditional patrimonial ties. This socio-economic particularity represented the main reason for the incomplete in-

tegration of Kazakh nomadic society into the imperial social system. But fundamental changes in the Kazakh Steppe and the emergence of the new social phenomena and groups influenced and gradually changed public consciousness of the Kazakh nomadic society throughout the 19th century. To be sure, traditional clans continued to exist, but Kazakh officials adopted new priorities in managing the empire's social space. So in the second half of 19th century, in line with the empire-wide policy designed to standardize estates all over the empire, the Russian administration in the Steppe tried to weaken the influences and advantages of the local elite and to strengthen a role of the Russian officials in non-Russian regions. This policy opened a door to Kazakhs who lacked aristocratic origin but aspired to be a part of the imperial privileged estate. Indeed, this process cardinally changed the consciousnesses of Kazakh nomads about enjoying elite status. The result was an absolutely new structure of society, an alternative type of culture on the basis of traditional nomadic society. How did this process of social adaptation of some Kazakh nomads to the empire's elite features occur? How could the ordinary Kazakh become a part of the empire's privileged estate?

This essay explores social transformations in the second half of the 19th century, when certain members Kazakh nomadic society embraced the social system of the empire. It seeks to show how the historically closed Kazakh elite began to acquire the characteristics of an imperial estate and furthermore opened to ordinary Kazakhs. It argues that the integration of ordinary Kazakhs into the empire's privileged estates—principally the nobility and so-called honored citizens—is the proof of evolution of the Kazakh nobility.

New estates in the Steppe

The purposeful incorporation of the Kazakh Steppe into the system of the Russian Empire began with administrative-territorial reforms in 1820s. These reforms were an important indicator of the imperial state's political aspirations, which in the 19th century entailed an effort to promote a more uniform system in all aspects of the state. But at this stage tsarist rule could realistically aspire only to external homogenization of structures of rule and in fact intentionally maintained a variety of structures and institutions among the people of the empire. A formula “equivalent in form and not equal in status” (Kivelson, 2017: 126) became an important element in imperial policy in relation to different groups. The process of the Kazakh steppe's inclusion into a

uniform imperial system of rule and social order is a striking example of this statement: legally, Kazakh society came to approximate the imperial model, but in fact new estates among the Kazakh population had a distinct character in which more traditional features prevailed.

Those Kazakhs who held imperial positions became enmeshed in the rank system of the empire and thus acquired a way to attain the status of noble or honored citizen. Tsarist social policy at the time promoted inclusion of the Kazakh steppe into the empire's legislative space, and efforts to incorporate the region into the system of all-imperial rule necessitated reorganization of local administrative-territorial management of the Steppe. Through changes in local administration, tsarist rule entered the imperial social order. In the steppe the government created several jurisdictions with different political forms of rule: Kazakhs of the Siberian department (*vedomstva*), governed by so-called “senior sultans” [*starshie sultany*]; Kazakhs of the Orenburg department (*vedomstva*), headed by so-called “sultans-governors” [*sultany-praviteli*]; and the Bukeev (or Inner) Horde, ruled by a khan and his council. All these new or transformed positions represented imperial power in the steppe region, and those inhabiting them now received imperial ranks based on the all-imperial “Table of ranks.” In this way the imperial state also supported the advantaged position of the local elite. In line with these innovations, Kazakhs received ranks and moved ahead in state service, thereby becoming officials of the empire.

It is notable that in the course of reforming the Kazakh steppe the imperial government authorized a curious combination of traditional and modern elements and outlooks between “traditional” and “new”. Kazakh officials holding positions in local administration remained nomads and continued to live a tribal existence. Even having attained the high rank of a noble status, a Kazakh sultan, first of all, remained chingissid, or a representative of the nomadic aristocracy. Especially at the beginning of the steppe's social transformation, tsarist statesmen continued to accentuate traditional values and features of nomadic life and culture. Thus the particular nature of new social groups among the Kazakh nomadic society as officials, noblemen and honored citizens reflected the intertwining of the “nomadic” and the “imperial.” Most notably, traditional aristocracy asserted its numerical majority within the new privileged estates. Wishing to keep elite privileges and features, the Kazakh nomadic aristocracy adapted to the new order within

imperial ruling system. Its members assumed the principal positions created by imperial government, entered into the imperial system of ranks, submitted applications for gaining status as nobles or honored citizens in hopes of making use of the associated privileges, and furthermore played a critical role in acquainting other Kazakhs with the imperial order and tsarist conceptions of imperial power. It is interesting that even as they embraced the estate prerogatives of the tsarist order, representatives of Kazakh privileged estates nonetheless sought to preserve their traditional lifestyle. For example, in petitions at the end of 19th and begin of 20th centuries, Kazakh noblemen and honored citizens invoked the “faithful service” and “noble origin” of their family as a foundation for requesting the government to allocate land “in the increased norm” for the preservation of traditional nomadic economy of themselves and their descendants. Tsarist officials, in particular the general-governors, considered these applications as noteworthy, moreover remarking, as Orenburg military governor wrote, that “the interests of the state demand not deterioration, but improvement of development conditions of cattle breeding farms” (TsGA RK, F.25, Op.1, d.3092: 1.) Thus the Russian administration in some cases tried to support developing huge nomadic farms. The Great War intervened before much could be done on this score, however.

In short, then, political transformations and the appearance of the imperial system of rank in the Kazakh steppe not only eliminated the traditional political system among Kazakhs, but also transformed their social system. The incorporation of the local Kazakh aristocracy (sultans) into the empire’s privileged estates through service represented the initial stage in the transformation of the steppe’s social structure in 19th century.

The evolution of the Kazakh nobility: from sultans to “common” people

The next stage of this transformation was the incorporation of other, non-aristocratic elements of nomadic society into the empire’s social structure. This process was decisive turn in nomadic society and represents the evolutionary nature of social transformation of the Kazakh society on imperial model in 19th century.

The Kazakh nobility included all major types of the Russian noble estate: hereditary [*potomstvennoe*], private [*lichnoe*], and titled [*titulovannoe*] nobilities. These different types of nobility enjoyed essentially the same privileges in imperial laws, except that

only generations of the titled nobility could study in certain prestige educational institutions like the Corps of Pages [*Pazheskii korpus*]. Dzhangher khan’s generations, at the time candidates for khan’s title in Bukeev Horde, were representatives of the titled Kazakh nobility. In comparison with other Kazakh noblemen, who gained noble title by service, representatives of the titled Kazakh nobility had complete noble estate privileges. This was a function of their khan origin. After the death of the last Bukeev khan Dzhangher in 1845, the tsarist government strove to assimilate the system of rule there more closely to imperial rule system and therefore granted Dzhangher’s descendants princely title rather than that of the khan. In this way the Dzhangherovs were included into the empire’s nobility and acquired its privileges. Thus in this case we can see that the Kazakh nobility had differences in acquisition noble title and its privileges. How, then, did Kazakh noblemen differ from ordinary nomadic social groups? How did they gain the noble title and what kind of estate privileges they enjoy?

In the second half of the 19th century, with changes in the government’s political intentions and the emergence of a new order in Kazakh society, the Kazakh nobility and its relation to estate system of the empire was also transformed. The incorporation of local elite into imperial estate system represented the initial step in the process of integrating the Steppe into the Russian Empire. Initially, imperial rulers regarded regional elites as a key source of social support in borderlands and therefore showed a willingness to accept existing local social categories. Subsequently, however, with border territories substantially more secure, the imperial government evinced less willingness to maintain local features. So in the second half of 19 century imperial officials took a different tack in ruling the Steppe, whereby the local administration should be constituted on the basis of personal qualities of Kazakh officials, in particular the highly appreciated characteristics of “fidelity to service”, “honesty”, “education”, etc. These changes in regional rule can be explained by a general trend of the empire on the standardization of estates in the period of “Great Reforms,” a tendency that was accompanied by efforts to strengthen a role of the Russian officials in non-Russian regions. In this regard, representatives of ordinary Kazakhs acquired the right to occupy positions in the regional administration and an opportunity to enter the highest estate of the empire through faithful service.

There were two main reasons for extending access of non-aristocratic elements of the Kazakh society to privileged estates of the empire. First, as

part of reforming the political system of rule in the Steppe in the second half of the 19th century, imperial powers found it desirable to weaken the local elite; and second, the expansion of knowledge within the Kazakh society, in particular among Kazakh officials, about the estate system of the empire and the kinds of positions that were available drove Kazakhs themselves to seek new opportunities.

Kazakhs gained the status of nobles and honored citizens through military and civil service, so that social changes within regional administrative positions altered the composition of the Kazakh nobility. Although the reform of Siberian Kazakhs in 1822 rendered the position the senior sultan an elective office (§18) (PSZRI: 419), at this early stage the Kazakh steppe was not ready to embrace significant change, and the senior sultans were therefore generally elected from sultans' lineages. We observe the same for the election of volost' sultans: for example in 1831 in the Karkaralinsk district [*vneshnii okrug*] 18 of 20 volost' rulers had sultan origin (Institut volostnyh, 2018: 11). But in 1840-50s the situation changed: local ruling positions filled by representatives of common Kazakhs, i.e. officials who received awards, *Biy* and Elders (*starshiny*), or Kazakhs who simply enjoyed particular respect.

In general Kazakh noblemen from non aristocratic social group had similar characteristics with noblemen from sultan's origin. But notable that existed several distinctions in an acquisition process of the nobility by non-aristocratic Kazakhs. In 1841, in response to Chairman's of Border ruling [*Pogranichnoe upravlenie*] petition to give a certificate of hereditary nobility to the senior sultan, Dzhilgar Baytokin, (The Kokchetav district) noted, that "Baytokin held the position of senior sultan from September 1824 to June 1826, and has held it since 28 August 1839 until the time of petition, and that lieutenant colonel Baytokin holds the senior sultan position not by election, but according to the appointment of the administration" (Kazakhskie chinovniki, 2015: 95). He was not descended from a sultan family, but was instead the son of simple Kazakh. Further, the petition indicated that Baytokin, as an ordinary Kazakh and without serving three terms in the position of senior sultan, did not yet have legislative grounds to receive the nobility. Nevertheless, Border ruling [*Pogranichnoe upravlenie*] left this proposal to the governor's "own decision" (TsGA RK, F.345, d.234: 11-13). As a result, Dzhilgary Baytokin became a member of the empire's hereditary nobility: the government designed a coat of arms for his noble family and

sent a certificate as the evidence of his noble title. Yet this result was achieved only after the imperial administration had considered the case for some 10 years (1841-1851), and in the end it was Baytokin's son Musa who received noble diploma, because the father had died in the meantime. In comparison, the sultan major general Mukhamedzhan Baymukhamedov received his noble title in a year. Thus ordinary Kazakh officials had some difficulties in gaining a noble title in compare with sultans who got an answer for petitions immediately.

Yet another ordinary Kazakh, lieutenant colonel Turdybek Kochenov, received noble title in 1854. Border ruling [*Pogranichnoe upravlenie*] petitioned to the main governing of Western Siberia about the acquisition of nobility by Kochenov, basing on his service at the rank of lieutenant colonel. Much like Dzhilgarin, Kochenov received his noble status only after long discussions of the Russian administration, in his 13 years after the original petition (TsGA RK, F.345, d.1660: 8-11).

As these examples show, Kazakh officials who were not originally members of the local elite gained nobility through military or civil service. In general, they acquired the same estate privileges as nobles of sultan origin enjoyed, but the process of receiving that status differed: cases involving ordinary Kazakhs took a very long time to resolve.

Thus across a number of years there was a gradual process of changing the social content of local rulers in the Steppe, whereby the principle of elite origin was replaced by that of "loyalty to the empire." Through faithful service, ordinary Kazakhs could become a part of imperial elite. Such changes in the Kazakh society, on the one hand, demonstrate the evolution of social integration of nomadic Kazakh society into the imperial system, and, on the other, reveal an example of adaptation of nomadic society to imperial orders.

Changes in perception of the noble status

The imperial government tried to implement a bureaucratic rule system that was traditional for the Russian Empire, according to which persons most suitable for the activity held administrative posts. However, in practice the colonial system in the steppe experienced strong influence from the traditional ruling system of nomads. The political or social actions of the imperial power ultimately changed depending on perception of local nomadic society. As Virginia Martin notes, Kazakh nomads were active participants in the exercise of the colonial power in the Steppe—a point that she

makes with regard to customary law of Kazakhs continued to exist within colonial rule, answering to challenges of the new socio-political order (Martin, 2001). Kazakh nomads perceived the new social differentiation entered by the imperial government through their own expectations. Kazakh nomadic society gradually adapted to the social norms of the empire and was co-opted into the structure of estates and officials, noblemen and honored citizens, but at the same time that society preserves important traditional foundations in these new conditions. Even while entering into the structure of the highest estates, the Kazakh elite tried to keep not only elite privileges, but also tribal the communications, economic practices, cultural values that were traditional for nomadic society. For example, the Kazakh officials in local administration tried to maintain the principle of heredity rule, even though imperial authorities regarded this negatively. So, the sultan-ruler of the Western part [*Zapadnaia chast*'], Baymukhamed Aychuvakov's son Mukhamedzhan, also held the same position in the Middle part [*Sredniaia chast*'] of the Orenburg Kazakhs, and descendants of the nobleman Derbisali Berkimbayev for several years held the position of the volost' sultan. Kazakh people supported this transition of power from father to son and the creation of a dynasty of officials among Kazakhs.

The process of traditional Kazakh nomadic society's adaptation to the structure of the Russian imperial system throughout the 19th century occurred also through changes in Kazakhs' consciousness, the transformation of traditional culture, and the formation of a new program of activity for representatives of the Kazakh elite through the emergence in the Steppe of new social groups, such Kazakh officials, the Kazakh nobility, honored citizens. As Gulmira Sultangalieva claims, Kazakh officials' awareness of the principles of interaction with the Russian state and their adoption of new forms of cooperation with the Russian administration are the evidence of substantial integration of Kazakhs into the realities of the imperial bureaucratic system (Sultangaliev, 2005: 674). In this regard, for the 19th century we can observe a transformation of mental values, customs, and behavioral models among representatives of the Kazakh nobility. If in the first half of the 19th century comparatively few Kazakh officials who were entitled to acquire noble title actually submitted petitions for this purpose, in part because they were not aware of ways to acquire noble title and its privileges, then in the second half of 19th century the set of petitions of the Kazakh officials asking the nobility and honored citizenship

significantly increased. This demonstrates the spread of understanding about the rank and class system of the empire among Kazakhs. During the same period Kazakhs' conceptions about secular Russian education changed as well. From the second half of the 19th century, representatives of the Kazakh administration tried to give to their children Russian secular education and acquired a greater appreciation for nobles' privileges in the educational sphere, thereby erasing ideas about the "danger" of Russian education. It is not difficult to notice such changes in the applications and letters of Kazakh noblemen and honored citizens to the Russian administration about accepting their relatives into the empire's educational institutions. For example, the Kazakh prince Sahib Girey Chingisov asked the Russian government to accept his brothers to at the Corps of Pages because, he proposed, this prestige educational institution corresponded to their social status (Mukataev, 2003: 27). This circumstance reveals this Kazakh prince's awareness about prestigious imperial educational institutions and also the privileges of the titled nobility.

Social dynamics took place in the Kazakh steppe throughout the 19th century. Representatives of the Kazakh new estates (the nobility and honored citizens) tried to use those privileges which were clear to them and corresponded to their traditional Kazakh outlooks. Kazakh officials who received secular education and were thereby incorporated into imperial regional rule urged others in the population to accept new social values, as they otherwise would be not capable of self-government. In Kazakh society of this period we thus see noticeable changes in representations, technologies of knowledge and power, and adaptation to the imperial estate order.

Conclusion

To summarize the main conclusions of this article, several propositions may be highlighted here:

- In comparison with elite origin, loyal serve played decisive role from the second half of 19th century for Kazakhs seeking to acquire estate privileges.

- The differentiation, namely dividing into hereditary [*potomstvennoe*], private [*lichnoe*] and titled [*titulovannoe*] nobilities existed within the Kazakh nobility throughout the 19th century.

- An increase in the number of Kazakh noblemen and the expansion of knowledge among Kazakhs about noble privileges show the evolutionary nature of the Kazakh nobility.

– As a result of the political intentions of the government, Kazakhs' knowledge and understanding of the imperial estate system, and their attempts to adapt to and embed themselves within the imperial system, the structure of the Kazakh nobility changed, so

that ordinary Kazakhs entered into the imperial elite groups.

– The social origins of a candidate for the nobility did not influence his noble rights and privileges. In expanding noble estate privileges a loyalty was decisive than the origin of a candidate.

References

Primary sources

TsGA RK: Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan], Almaty, Kazakhstan.

GAOrO: Gosudarstvennyi arkhiv Orenburgskoi oblasti [State Archive of Orenburg oblast'], Orenburg, Russia.

Ustav o Sibirskikh kirgizah, Polnoe sobranie zakonov Rossiskoi imperii [Statute about Siberia kirgyzs, The Complete collection of laws of the Russian empire], sobranie 1, tom 38, №29127.

Secondary sources

Abdrakhmanova B.M. (2010). Istorii Kazakhstana: vlast', sistema upravleniia, teritorial'noe ustroistvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, ruling system, territorial structure in XIX century]. (Karaganda: Glasir).

Andreas Kapeller (2001) The Russian Empire: A multiethnic history. (New York: Longman).

Andreas Kappeler (2007). Centr iperiferii imperii v Gabsburgskoi, Rossiskoi i Osmanskoi imperiiakh (1700-1918 gg.) [The center of the empire in the Habsburg, Russian and Ottomon empires (1700-1918)]. *Ab imperio*, no 2, pp. 17-58.

Charles, Steinwedel. (2006). Threads of Empire. Loyalty and Tsarist authority in Bashkiria, 1552-1917. (Bloomington and Indiana: Indiana University Press).

Central'naia Asia v sostave Rossiskoi imperii (2008). [Central Asia within the Russian empire] (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie).

Jan Kusber (2008). Mastering the imperial space: the case of Siberia. Theoretical approaches and recent directions of research. *Ab imperio*, no 4, pp. 52-74.

Institut volostnykh v sisteme upravleniia Kazakhskoi step'u (19 – nachalo 20 vv.) (2018) Monografiia v dokumentakh [Institute of canton managers in ruling system of the Kazakh steppe], ed. Sultangalieva G.S., (Almaty: Kazak universiteti).

Kazakhskie chinovniki na sluzhbe Rossiskoi imperii: Sbornik dokumentov i materialov (2014) [Kazakh officials in service of the Russian empire: documents and materials], ed. Sultangalieva G.S., (Almaty: Kazak universiteti).

Lieven, Dominic (1992). The aristocracy in Europe. 1815-1914, (London: MacMillan).

Mukataev G.K., Irhina M.V. (2003). Sultan Gubaidulla Chingiskhan – polnyi general ot kavalerii: dokumenty i materialy [Sultan Gubaidulla Chingiskhan – full general of cavalry: documents and materials]. (Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Irhinoi).

Severnyi Kavkaz v sostave Rossiskoi imperii (2007) [The North Caucasus within the Russian empire], (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie).

Sultangalieva G.S. (2009). Kazakhskoe chinovnichestva Orenburgskogo vedomstva (XIX v) [Kazakh officialdom of Orenburg district]. *Acta Slavica Japonica*, Saporro, no. 27, pp. 77-101.

Valerie A. Kivelson, Ronald Grigor Suny (2017). Russia's empires. (New York-Oxford: Oxford university press).

Virginia Martin (2001). Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. (Psychology press).

Zapadnye okrainy Rossiskoi imperii (2006). [Western borderlands of the Russian empire] (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie).

Zimanov S. (2009). Politicheski stroi Kazakhstana pervoi poloviny 19 veka i Bukeevskoe khanstvo [Political structure of the first half of the 19th century and Bukeev khanatr], (Almaty: Arys).

¹G.S. Bedelova , ²R.O. Sadykova

¹Candidate of historical sciences, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulzhanbedelova@gmail.com

²Candidate of historical sciences, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

FEATURES OF THE ASSESSMENT OF THE MONGOLIAN RELIGIOUS POLICY BY RUSSIAN RESEARCHERS

Abstract. Authors of the article conditionally divided the historiography into two groups: survey studies; special works devoted to the study of sources. Based on the analysis, the researchers determined the features of the assessment of the Mongolian religious policy. They defined the researcher's approach to this problem. In the article it was characterized the conceptual approach and was carried out a comparative analysis of the religious policy of the Mongols in the modern period. It is shown that the conclusions of the authors became the foundation for subsequent works in this direction. It was made an attempt to show the continuity of scientific views and those aspects of this problem that have yet to be revealed. Despite the small number of works and their specificity, we can say that pre-revolutionary historians managed to solve a number of complex problems: it was formulated a more or less objective view of the religious policy of the Mongol khans; at the result of the introduction of a large number of different sources into scientific circulation, it was formed a critical view of the problem; there was an understanding that the relationship of the Mongol khans with the conquered peoples was not unambiguous; methods of studying history (positivism) appeared; a calmer view of the activities of the Mongol rulers, including in the field of religious policy, has taken shape.

Key words: religious policy, religious tolerance, Mongol Empire, historiography, denominations, oriental studies.

¹Г.С. Беделова, ²Р.О. Садықова

¹тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulzhanbedelova@gmail.com

²тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

Орыс зерттеушілерінің моңғолдардың діни саясатына баға беруіндегі ерекшеліктері

Аңдатпа: зерттеушілер мақалада тарихнаманы шартты түрде екіге бөліп қарастырды: шолу зерттеулер; деректерді зерттеуге арналған арнайы еңбектер. Сараптама жасау негізінде моңғолдардың діни саясатына баға берудің ерекшеліктері белгіленді. Осы мәселеге революцияға дейінгі ғалымдардың көзқарастары талданды. Революцияға дейінгі концептуалды тәсілдерге сипаттама жасалынды және моңғолдардың қазіргі кезеңдегі діни саясатына салыстырмалы талдау жасалынды. Революцияға дейінгі авторлардың ой-тұжырымдары осы бағыттағы кейінгі еңбектерге бағдар, негіз болғандығы көрсетілді. Ғылыми көзқарастардың сабақтастығын және осы мәселенің әлі де ашылу керек аспектілерін көрсетуге талпыныстар жасалды. Еңбектердің аздығы мен спецификалығына қарамастан, революцияға дейінгі тарихшылар бірқатар мәселелерді шеше алды: моңғол хандарының діни саясатына деген азды-көпті объективті көзқарас қалыптасты; Ғылыми айналымға әртүрлі, көптеген деректердің енуімен, мәселеге сыни көзқарас қалыптасты; моңғол хандарының жаулап алған халықтармен қарым-қатынастары біржақты болмағандығы туралы түсінік орнады; тарихты зерттеудің жаңа тәсілдері пайда болды (позитивизм); моңғол билеушілерінің іс-әрекеттеріне, соның ішінде діни саясатқа да сабырлы көзқарас қалыптасты. Сонымен қатар, осы ғалымдардың жинақталған тәжірибелерін жалпылай және зерделей келе, авторлар тек мәселенің зерттелу деңгейін ғана емес, оның әлсіз зерттелген жақтарын да байқай алды.

Түйін сөздер: діни саясат, діни шыдамдылық, моңғол империясы, тарихнама, конфессиялар, шығыстану.

Беделова Г.С.¹, Садыкова Р.О.²

¹кандидат исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulzhanbedelova@gmail.com

²кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

Особенности оценки монгольской религиозной политики русскими исследователями

Аннотация. В статье историография авторами условно разделена на две группы: обзорные исследования; специальные труды, посвященные изучению источников. Исследователями на основе анализа определены особенности оценки монгольской религиозной политики. Выявлен подход ученых к данной проблеме. Охарактеризован концептуальный подход и проведен сравнительный анализ религиозной политики монголов в современный период. Показано, что умозаключения авторов стали фундаментом для последующих трудов в этом направлении. Сделана попытка показать преэминентность научных воззрений и те аспекты данной проблемы, которые предстоит еще раскрыть. Невзирая на немногочисленность трудов и их специфичность можно сказать, что дореволюционным историкам удалось решить ряд сложных задач: сформировался более или менее объективный взгляд на религиозную политику монгольских ханов; в связи с внедрением в научный оборот большого количества разных источников сформировался критический взгляд на проблему; возникло понимание того, что взаимоотношения монгольских ханов с покорёнными народами не были однозначными; появились методы изучения истории (позитивизм); сложился более спокойный взгляд на деятельность монгольских правителей, в том числе в области религиозной политики.

Ключевые слова: религиозная политика, веротерпимость, монгольская империя, историография, конфессии, востоковедение.

Introduction

The Mongol Empire was a multi-ethnic and multi-confessional state. The religious tolerance of the Mongols is a rare phenomenon in medieval society, and that is why it is unique. Therefore, this issue today engages the minds of many experts: historians, orientalists, political scientists, etc. But interest to this problem did not arise only now, it was considered before by pre-revolutionary Russian researchers. They took the first steps of analysis, evaluation of the religious policy of the Mongols, the interpretation and use of sources. Conceptual approach of these researchers to this problem is interesting. Summarizing and comprehending the experience gained by these excellent researchers, we can not only find out the degree of development, but also find out the unexplored aspects of this problem.

Methodology

The principle of historicism was applied in solving research problems, which allows us to make an objective, comprehensive analysis of pre-revolutionary historiography. The implementation of the principle of historicism makes it possible to consider changes in the views of pre-revolutionary authors, that is, when the increment of knowledge, the discovery of new sources, changes in the socio-polit-

ical environment, philosophical systems prompted historians to change their minds and correct previous ideas.

All of the above implies the use of other methods in their totality and relationship: problem-chronological, system-structural, historical-logical, comparative-historical. These methods serve as the key on highlighting important aspects of the historiography of the religious policy of the Mongol empire.

Discussion and results

In this matter, pre-revolutionary historiography is diverse; it does not constitute a single whole. We considered it conditionally dividing into two groups: major review studies (Karamzin, 1816; Solovyev, 1993; Klyuchevsky, 1904); special works devoted to the study and translation of sources (Fisher, 1755; Grigoryev, 1842; Berezin, 1850; Veselovsky, 1916; Tizengauzen, 1884; Bartold, 1918; Gomboev, 1859). The works of pre-revolutionary authors became the foundation for subsequent works, the opinions and hypotheses of many modern authors are also subject to their influence. But, in the science of the Soviet period, there was an opinion about the opposite of before and post-revolutionary historiography, when it was assumed that "noble-bourgeois" researchers were not able to understand the essence

of the liberation wars of peoples against oppressors and, moreover, to evaluate the contribution of ordinary people to this struggle. It was also believed that Russian pre-revolutionary historiography, “which was unable to overcome the limitations, formalism, and methodological weakness characteristic of bourgeois historical thought, was not able to master such an important task” (Petrushevsky, 1952: 12). And this was a limited view, not taking into account the high contribution of previous generations of historians to this problem.

We had to mention that there is a tendency of the recent intensification of research in this direction. This is a monograph by K.A. Solovyev (Solovyev, 2001), the works of such modern historians as O.V. Lushnikov, F.F. Mukhametov, E.O. Borisova, R.Yu. Pochekaev et al. (Lushnikov, 2009: 330-338; Mukhametov, 2006; Borisova, 2012; Pochekaev, 2009: 106-113). But, paying an attention the importance of this topic, we can say that now there is no comprehensive, generalizing historiographic work covering the history of the religious policy of the Mongolian states, including the issues of religious tolerance of the Mongol rulers.

In the pre-revolutionary period, the beginning of the scientific study of Mongolian problems is considered to be the turn of the XVIII-XIX centuries, that is, the time of the formation of Russian historical science. In pre-revolutionary historiography, it can be mentioned major review studies by M.M. Shcherbatov, N.I. Karamzin, S.M. Solovyov, V.O. Klyuchevsky. Even then, Russian historians emphasized the noticeable religious tolerance of the Mongol conquerors. The first Russian historian N.M. Karamzin, in his book, conveys the words of Plano Karpini “As for their Law, they believe in God, the Creator of the Universe, rewarding people according to their dignity; but offer sacrifices to idols made of felt or silk, considering them the patrons of cattle; they adore the sun, fire, moon, calling it the great queen, and kneel, facing the South; They are famous for their tolerance and do not preach their Faith; however, sometimes Christians are forced to follow the Mongol customs” (Karamzin, 1816). Further, telling about the exemption by the Mongols of the Russian clergy from paying taxes during the census of North-Eastern Russia in 1257, he calls such an act “cunning worthy of comment” and explains the reasons for this action: “having learned the power of the clergy over the conscience of people who are generally zealous for faith, the Mongols tried to appease him so that it would not excite the Russians to confront the Tatar yoke and so that the khan could command us more calmly” (Karamzin, 1993: 198).

Another classic of Russian historical science, S. M. Solovyov, based on a detailed analysis and comparison of the evidence of the Catholic monks Plano Karpini and Wilhelm Rubruk with eastern sources, wrote about “extraordinary tolerance ... regarding foreign religions” of the Mongol great khan. “This tolerance was prescribed by law: there were Christians in the khan’s family too; on his own support, he kept Christian spiritual Greek confessions, who openly sent their services in the church, which was placed in front of his large tent,” the historian wrote. The author further writes: “... first the Christian Nestorian spiritual, then the Mohammedan mullahs, and finally the pagan priests performed the service before the Khan Mengu” (Solovyev, 1993a). The researcher pointed out the legislative nature of the religious condescension of the conquerors – the “charter” of Genghis Khan, that is, “Yasa”. As S.M. Solovyev mentions “According to the charter of Genghis Khan and Oktay (Ogedei), the servants of all religions were exempted from paying tribute” (Solovyev, 1993b).

The authors of these works did not consider it necessary to study the minor circumstances as they considered. In the works of the historian V.O. Klyuchevsky the assessments of the Mongol period did not differ at all from his predecessors (Klyuchevsky, 1904).

In pre-revolutionary historiography there are also special works which devoted to study the sources, as well as the history of the Golden Horde and the states that arose on its basis (Fisher, 1755: 421-450). This period is not distinguished by a special variety of historical approaches to the study of the Horde. Nevertheless, by the end of the 19th – beginning of the 20th centuries, due to the introduction of a significant number of sources into the general scientific circulation and the formation of historical research methods, it was understood that the history of the Mongol conquests, the Golden Horde, the Turkic world, and their foreign policy are much more extensive than before it was supposed to.

The problem studied by us can be found its significant place in the works of the brilliant Russian orientalist, the first head of the Department of Oriental History at V.V. Grigoryev St. Petersburg University. The researcher substantiated the deep significance to study the history of the relationship between the Golden Horde and Russia of such an original source as the labels of the Golden Horde khans to the Russian clergy. Analyzing the contents of the labels, Grigoryev wrote that they gave the Russian clergy rights and advantages, exempted them from duties, tributes and duties, the metropoli-

tans were guaranteed the right to trial and reprisal against all clergy and subordinate people, the right to dispose of church and monastery property. Considering about the policy of the rulers of the Golden Horde towards the enslaved peoples and their religions, he focused on the complete tolerance of the conquerors. He states that for all the above advantages granted to the clergy, khans only asked to offer a prayer for themselves and the well-being of their own family and tribe, the researcher states (Grigoryev, 1842a: 27).

Defining for the causes of tolerance of the Mongols V.V. Grigoryev asked himself about how the rulers of the Golden Horde, professing Islam, patronized Christianity, moreover, he emphasized, all this was done not only without profit, but also to the detriment of the khan's treasury. The researcher compares their attitude to faith with the oppression of Christians in general in Asia by Muslims, cites the Russian chronicles as an example, which says about the dying of Russian princes at the hands of the same khans, for their firmness in their faith. The researcher questions the content of the labels. Talking about the goals of such a policy, he doubts the works of labels during the Mongol rule, saying that they could appear at a later time, to encourage his own kings to the same high favor that the khans provided. But including his sober and objective look, the orientalist researcher answers "no" to himself, proving this by the fact that over the many years of its existence, on the whole, the clergy of Russia have shown their honesty (Grigoryev, 1842b: 30-31).

In Russia, labels were also used later, after the decline of Mongol rule. This is also mentioned by V.V. Grigoryev, who confirms his words with other sources. Karamzin and other researchers in their works tried to interpret such a religious policy of the Mongol khans, but as Grigoryev points out, "instead of looking for his reasons, they were invented, instead of thoroughly penetrating the essence of the matter, they were limited by assumptions without evidence, and contradicted themselves" (Grigoryev, 1842c: 31-32).

The researcher suggests that the reasons for the patronage, religious tolerance of the Mongols are political, that is, given the influence of the clergy, the church on the people, they preferred to be friends with them, turning them into their intercessors. But further doubting the mental abilities of the Golden Horde khans, Grigoryev entertains this thought and comes to the conclusion that such a smart, but at the same time simple policy could not come to their mind. According to Grigoryev, from the history of the rule of the Mongols by Russia it is clear that they

were not cunning, far-sighted, because they made elementary mistakes: they allowed Moscow princes to strengthen, contributed to the unification of Russia when it was fragmented. He believes the real reason is different: "the absence of religion in them, and as a result of all religious jealousy, the greatest tolerance, and at the same time unlimited superstition" (Grigoryev, 1842d: 32-33).

He believes that the real reason is different: "there is no religion in them, and the researcher emphasizes that the Mongols did not have a national religion, and they worshiped the "Supreme Being (which, like heaven, they meant the word Tangri)" - and further Grigoryev continues - "... they had the kind of religion that once existed among all the Middle and North-East Asian peoples, and is now called shamanism, which is still held by all the savages of northern Asia ..." (Grigoryev, 1842e: 34). It must be said here that the author of these lines underestimated the "Black Religion" of the Mongols, which served as a political and religious ideology for them. This is also mentioned by modern scholars: "Sky (Tengri) - "beginningless, uncreated, creator of all things, the ruler of the world; it determines the fate of a person, sanctioning state power" (Neklyudov, 1992: 171). Another researcher T.D. Skrynnikova wrote too that the fact that the most important component of the life of the Mongols, their understanding of the world was an unconditional belief in the sacredness inherent in this world, that is, the impregnation of it with a certain divine spirit (Skrynnikova, 1997).

Orientalist historian Grigoryev draws attention to the personality of Genghis Khan too, he calls him "something like a prophet" for fellow tribesmen. According to the researcher, his orders and words were the holiest, almost religious dogmas. Underestimating the situation with shamanism or Tengrianism, the researcher nevertheless points out that all the instructions of Genghis Khan, based mostly on the ancient customs and superstitions of the Mongols were collected in one book (meaning Yasa). He also mentions, in accordance with these laws, all the successors of Genghis Khan patronized exactly all religions. Citing the testimonies of travelers both western and eastern, Grigoryev wrote about the disputes that the Mongol khans arranged, as they adhered to one religion and patronized another. Carefully analyzing this whole situation, Grigoryev concludes that the adoption of religion was for them a political measure, and not a matter of conviction (Grigoryev, 1842f: 41). Based on a comparative analysis of various sources, the historian reveals the following points: Religion served them only as a means to fulfill the ambitions of ambition. The laws of Geng-

his Khan (regarding faith, too) were too respected to violate them (Grigoryev, 1842g: 46). Thus, the researcher comes to the conclusion that the reason for the tolerance of the Mongol rulers is political, but not in the sense that they are visionary politicians, but because they had a legislative basis (Yasa) for tolerance. The legislative basis for the religious tolerance of the Mongol conquerors is emphasized, as we have already emphasized by S.M. Solovyev, but Grigoryev did it more deeply.

The historian claimed that the khans of the Golden Horde were not ardent adherents of Islam, the labels given to the Russian clergy were not something unusual, exceptional, but this was a manifestation of the general law of tolerance in the faith, the patronage of all faiths. In this point of view, he notes that this order of Genghis Khan was observed everywhere by his descendants (Grigoryev, 1842h: 53).

In this regard, according to Grigoryev, we can conclude that the ruler of the Mongols, in the particular case of Genghis Khan (though Grigoryev does not directly point out this), is the key factor for understanding these processes, and all his other successors are simply executors of his will, word, law. And he is also the main driving force of various processes, including the far-sighted, cunning religious policy. A similar opinion is supported by the modern historian T.D. Skrynnikova, who tells about the charisma of Genghis Khan (Skrynnikova, 1997).

The researcher in his book reveals another side of the problem, that is, the death of Russian princes for faith, with a high tolerance of the Mongols. He explains it this way: "... the death penalty was imposed there as punishment for the swearing of all religions, and not for one Christian, and therefore for the Mohammedan swearing. What is the example of torturing Roman Orgovich Ryazansky in the Horde? For swearing the Muhammad law, the annals say; according to the concepts of the Mongols, punishmentswearing of one faith was not at all that of adherence to another. There is a big difference" (Grigoryev, 1842i: 55-56). Thus, the historian concludes that the princes in the Horde were killed not for their adherence to Christianity, not because of Muslim fanaticism, but because they disobeyed the law (not to belittle and scold other religions), executed them for political crimes, like traitors and rebels. But at the same time, he also notes that the sacrifices of the princes were noble, were caused by great love for the homeland. Regarding the robberies of churches and monasteries by the Mongols, he wrote: "This took place in wartime, in the possessions of disobedient princes, and when the disobedient were to be punished, then, according to the Chingis laws, the

Mongols should not spare anything" (Grigoryev, 1842j: 57).

In the proof of the reliability of labels, acts, as sources, contribution of V.V. Grigoryev is huge. He was first researcher who showed the importance of studying these sources for exploring different aspects of the Mongolian Middle Ages, including the religious policy of the Mongols. Because such studies are devoted to specific problems, their historical views turned out to be more thorough and implied a comprehensive, in-depth analysis of a large number of trifles that did not in any way attract the interest of researchers. These works make it clear the reasons for certain actions of the Mongol rulers.

Together with the works of V.V. Grigoryev, the most prominent are the special works of I.N. Berezin, which belong to the device of the Ulus Jochi (Berezin, 1850a). Having studied and published a number of labels of the Golden Horde khans, marking them "as excellent sources for the History of the Golden Horde", Berezin demonstrated excellent knowledge of this topic, analyzed the internal structure of the state and emphasized the nomadic nature of the Golden Horde. Regarding religion, he wrote in his notes: "Gkazy Mufti-Larigga Mshaikhhkh Sufi-Larigga". These spiritual Muslim titles are mentioned for the first time in the Uzbek label, where they are translated (both by the scribe, statutory holder and educational people), apparently with some changes. Despite the fact that the Muslim Khans of the Golden Horde tried to maintain tolerance, in accordance with the ancient doctrine of the Mongols, the Muslim clergy apparently enjoyed some special rights in the Horde, because the spiritual Muslims are, and moreover, in a place of honor, between the posts and ranks of the Golden Hordes. Since the Horde had its own administration, the translation of the title "Kazi", meaning a spiritual judge, with the word "scribe" should be correct in the Uzbek label, and the title of Kazi in the Golden Horde gave the right only to resolve spiritual matters, since the Mufti should only take care about the spiritual instruction of his flock: interference in social and political events is not visible and not allowed" (Berezin, 1851: 27).

Exploring the history of the Golden Horde, Berezin approached this issue in accordance with the idealistic principles of the methodology of that time. The historian considered initially the structure of the state mechanism, the system of ranks. The scientific insight of the researcher allowed him to make several valuable generalizations that had high scientific attention.

Thus, describing the general table of the Horde ranks and taxes, based on the translation of the Tarkhan labels given by the Khans to the Clergy, Berezin wrote: "The custom to give different privileges for services existed in all Chingizid estates and all European travelers who visited Mongolian emperors told about the Tarkhans, calling them barons. For exemption from taxes and taxes, special labels were given, generally similar in form: first, the calculation of ranks is carried out, to which the Khan addresses his commandment, and then the Tarkhan privileges are calculated. The Russian Clergy constantly received from the Horde Khans the Tarkhan labels, which originals were lost, and only translations survived." Further, telling about the consequences of Mongolian influence, the historian wrote: "The custom of Tarkhan privileges has also passed to Russia: as a sample of the Russian Tarkhan diploma can be pointed out the letter of Vasily Ioannovich to the clergy and church servants of the Volokolamsk Resurrection Cathedral, in which various Russian taxes and taxes are calculated ... The beginning of the destruction of Tarkhan benefits in Russia was made about in 1549; under Fedor Ioannovich there was ordered the temporary destruction. Alexei Mikhailovich abolished Tarkhanism in 1672; finally, the Tarkhan privilege was destroyed in Russia by Peter the Great" (Berezin, 1850b: 5-6).

The historian expected that for the most in-depth presentation of the Golden Horde history, revealing the essence, revealing the features of the relationship of nomadic and sedentary culture is necessary a subsequent, detailed study of this topic. The work of Berezin, despite some points related to the methodology, plays an important role in the development of this issue. A huge amount of factual material collected and studied by the researcher testifies to his important contribution to science in the pre-revolutionary period.

Veselovsky N.I. made a significant contribution to this problem exploring the problem of Mongolian influence. A famous researcher working at St. Petersburg University, developed a course of lectures on the Mongol conquests. He wrote articles on the religion of the Mongol, for this aim he used sources, in particular Russian chronicles (Veselovsky, 1916: 81-101; 1917). In these works he comparing chronicles and eastern sources interpreted Mongolian polytheism. The researcher interpreted the religious policy of the Mongolian khans as follows: "the liberation of the Russian clergy, like any other, from taxes and duties, proceeded from the Mongol khans out of fear of witchcraft, which, according to the

Mongols, all clergymen possessed, which is why it was necessary to appease them. All ceremonies at the court of khans, obligatory for Russian princes, were based on shamanistic beliefs" (Veselovsky, 2010: 99). These works are solid, quite justified, practically relying on primary sources, but because they were devoted to narrow-profile topics, for some time they were not so widely known.

A huge contribution to the study of the history of the Golden Horde was made by the largest orientalist, archaeologist, numismatist V.G. Tiesenhausen. The "Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde", compiled by the researchers, remains today the most striking and complete publication of written sources (Tiesenhausen, 1884a).

Not wanting to be limited only to Arab authors, Tiesenhausen prepared a selection of extracts from Persian authors of the medieval period, but this work, having lain for a long time in the archives, was published only in 1941. The work of an outstanding researcher is exceptional in that previously such works were simply not published. Understanding the need to search and identify even more sources on the history of the Golden Horde, Tiesenhausen did not agree with the opinion of V.V. Grigoryev that there is no hope of success in the further search for new materials in this area, and only the Golden Horde numismatics can shed light on these studies (Tizengauzen, 1884b: XIII). The collections of V.G. Tizengauzen today are the platform on which any research of Mongolian, Golden Horde history is based, both in our country and abroad. Motivating modern scholars to study this topic in depth, to search for and include more new sources in the scientific circulation, the two-volume work of the researcher again proves his uniqueness.

The period noted by us includes the fundamental works of V.V. Bartold, who studied a large array of Arab, Persian sources. Among the works of the famous orientalist, whose work dates back to the pre and post-revolutionary period, a number of studies on our topic can be distinguished. Bartold approached the consideration of history in the context of global processes, made very deep comparative analyzes, wrote his works in an impartial and conscientious manner. In the works of the researcher, the issue of the collision of Islamic civilization with the Mongolian factor is raised. Several articles by V.V. Bartold is dedicated to the Mongol Empire in the Middle Ages and its khans: Sartaq, Berke, Batu, however, he made a significant emphasis on the confessional peculiarity of these rulers (Bartold, 1918). In his post-revolutionary

studies, the researcher systematically dealt with the issue of the confessional life of the Horde and some other Mongolian states (Bartold, 1963).

Significant achievements in the study of the topic of religion were achieved by a talented orientalist, ethnographer D. Banzarov. He wrote a voluminous work on Mongolian shamanism (Banzarov, 1955). The works of Banzarov are still relevant. Many of his theoretical formulations were highly appreciated. Researchers cite his works now. For a certain chronological period, the scientist's research was not delimited and, nevertheless, the use of his conclusions regarding the religion of the Mongols of the XIII-XIV centuries is quite acceptable. The data that the researcher used in his works are diverse. Manuscripts, ethnographic observations, written sources and others are included there.

Banzarov expressed interesting thoughts about the origin of shamanism: "The black faith of the Mongols came from the same source from which many ancient religious systems were formed; the outer world is nature, the inner world is the spirit of man, and the manifestations of both were the source of the black faith" (Banzarov, 1955a: 52). According to the researcher, the essence of the black faith is the worship of heaven, earth, fire, ongons, the souls of dead people. And the function of the shaman in all this is to be "a priest, a doctor, and a magician or fortuneteller" (Banzarov, 1955b).

An ethnographer, a great connoisseur of the life and life of the Mongolian peoples, Galsan Gomboev, explaining the information of the Italian Franciscan Plano Karpini about some Mongol customs and beliefs, in turn, compared them with the customs of modern Buryats and Mongols (Gomboev, 1859). Galsan Gomboev became a famous researcher, in one of the key areas of the development of Mongolian studies as the study and translation of sources. The work with sources allowed him to consider various aspects of Mongolian history, which was characteristic of Orientalism in the first half of the 19th century.

Despite the small number of works and their specificity, we can say that pre-revolutionary

historians managed to solve a number of complex problems: a more or less objective view of the religious policy of the Mongol khans was formed; in connection with the introduction of a large number of different sources into scientific circulation, a critical view of the problem has formed; there was an understanding that the relationship of the Mongol khans with the conquered peoples was not unambiguous; methods of studying history (positivism) appeared; a calmer view of the activities of the Mongol rulers, including in the field of religious policy, has taken shape. But, nevertheless, there are still no comprehensive answers to some issues of this problem: the origins and reasons for the attitude of the Mongol conquerors to the denominations of the conquered peoples, the reasons for religious tolerance, the role of Yasa in this issue as a legislative base, the influence of the religion of medieval Mongols on the state policy of the Mongol Empire in relation to various faiths, etc.

Conclusion

Thus, as we have already noted, pre-revolutionary historiography is diverse, does not constitute a single whole. We considered it conditionally divided into two groups: review studies; special works devoted to research, translation of sources. After analyzing these works, we determined the characteristics of the assessment of the Mongolian religious policy by researchers. We clarified the approach of pre-revolutionary scientists to the problem. They described the pre-revolutionary conceptual approach and conducted a comparative analysis of the religious policy of the Mongols in the modern period. The conclusions of pre-revolutionary authors became the foundation for subsequent works in this direction, the opinions and hypotheses of many modern authors are also affected by these works. Therefore, we tried to show the continuity of scientific views and those aspects of this problem that have yet to be revealed.

Литература

- Петрушевский И.П. (1952). Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. Москва- Ленинград, 12 с.
 Архив РАН – Архив Российской академии наук. Ф. 1547. Оп. 1. Д. 92. Тезисы к диссертации А.Н. Насонова «Монголы и Русь. История татарской политики на Руси».
 Якубовский А.Ю. (1953). Из истории изучения монголов периода X-XIII вв. Москва, 95с.
 Каргалов В.В. (1967). Внешнеполитические факторы развития Феодальной Руси. Москва, 266 с.
 Борисов Н.С. (1976). Отечественная историография о влиянии татаро-монгольского нашествия на русскую культуру // Проблемы истории СССР. Москва, 1976. Вып. V. С. 129-130.

- Соловьев К.А. (2001). Дело власти: отечественные историки о властных отношениях в Древней и Средневековой Руси (IX- перв. пол. XV вв.). Москва.
- Лушников О.В. (2009). Монгольская империя в историографии XVIII–XX вв. Казань, 116 с.
- Мухаметов Ф.Ф. (2006). Отечественная историография монгольских завоеваний и Золотой Орды (XIII–XIV вв.). Челябинск, 180 с.
- Борисова Э.О. (2012). Культ обоо в трудах отечественных исследователей // Современные научные исследования: электронный научный журнал. 2012. №10.
- Почекаев Р.Ю. (2009). Вторая империя Монголов: притязания и действительность. // Монгольская и Российская историография Великой Монгольской империи. Улан-Батор. С. 106-113.
- Карамзин Н.М. (1816). История государства Российского. Т.4. Гл. 1. Санкт-Петербург, 498 с.
- Карамзин, – Карамзин Н.М. (1993). История государства Российского. Москва, 198 с.
- Соловьев С.М. (1993). История России с древнейших времен. Т.3. Гл.2. Москва, 768 с.
- Ключевский В.О. (1904). Курс русской истории. Санкт-Петербург, 1146 с.
- Фишер И.(1755) О народе и имени татарском, также о древних Могольцах и их языке// Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие. Санкт-Петербург, 1755. С. 421-450.
- Григорьев В.В. (1842).О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству. Историко-филологическоеисследования. Москва, 132 с.
- Неклюдов С.Ю. (1992). Монгольских народов мифология // Мифы народов мира: энциклопедия. Т. 2.Москва.
- Скринникова Т.Д. (1997).Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. Москва, 216 с.
- Березин И.Н. (1850).Внутреннее устройство Золотой Орды: (по ханским ярлыкам). Санкт-Петербург, 24с.
- Березин И.Н. (1851).Тарханские ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Салдет-Гирея. Казань, 56 с.
- Веселовский Н.И. (2010).О религии татар по русским летописям // Веселовский Н.И. Труды по истории Золотой Орды. Казань, 191 с.
- Веселовский Н.И. (1916). Рецензия на книгу М.Д. Приселкова «Ханские ярлыки русским митрополитам» // Журнал Министерства народного просвещения. Петроград, 1917. № 3-4.
- Тизенгаузен В.Г. (1884). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. Т.1. XVI. Санкт-Петербург, 564 с.
- Бартольд В.В. (1918).Культура мусульманства. Общий очерк. Петроград, 113 с.
- Бартольд В.В. (1963).Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Writings. Т.1. Москва. С. 452-568.
- Банзаров Д. (1955). Черная вера или шаманство у монголов // Банзаров Д. Собрание сочинений. Москва, 376 с.
- Гомбоев Г. (1859). О древних монгольских обычаях и суевериях, описанных у Плано-Карпини // Труды Восточного отделения Ими. Археологического общества. Санкт-Петербург, 1859. Ч. 4. Вып.1. С. 236-256.

References

- Petrushevsky I.P. (1952). Rashid ad-Din. Sbornik letopisei. [Rashid ad-Din. Collection of chronicles]. Т. 1. Moskva-Leningrad, 12 s.
- Arkhiv RAN – Arkhiv Rossiiskoi akademii nauk. [Archive of the Russian Academy of Sciences].F.1547. Op. 1. D. 92. Abstracts for the thesis of A.N. Nasonov «Mongols and Rus. The history of the Tatar policy in Russia».
- Yakubovskii A.Yu. (1953). Iz istorii izucheniya mongolov perioda X-XIII vv. [From the history of the study of the Mongols of the period X-XIII centuries].Moskva, 95 s.
- Kargalov V.V. (1967). Vneshnepoliticheskie faktory razvitiya Feodal'noi Rusi. [Foreign policy factors of development of Feudal Russia].Moskva, 266 s.
- Boriso N.S. (1976). Otechestvennaya istoriografiya o vliyaniitataro-mongol'skogo nashestviya na russkuyu kul'turu [Domestic historiography on the influence of the Tatar-Mongol invasion on Russian culture]. Problems of the USSR History. Moskva, 1976. Iss. V. pp. 129-130.
- Solovyev K.A. (2001). Delo vlasti: otechestvennye istoriki o vlastnykh otnosheniyakh v Drevnei i Srednevekovoi Rusi (IX- perv. pol. XV vv.). [The case of power: Russian historians about power relations in Ancient and Medieval Russia (9th-first half of the 15th centuries)]. Moskva.
- Lushnikov O.V. (2009). Mongol'skaya imperiya v istoriografii XVIII–XX vv. [Mongolian empire in historiography of the XVIII – XX centuries]. Kazan', 116 s.
- Mukhametov F.F. (2006). Otechestvennaya istoriografiya mongol'skikh zavoevanii i Zolotoi Ordy (XIII-XIV vv.). [Domestic historiography of the Mongol conquests and the Golden Horde (XIII-XIV centuries)]. Chelyabinsk, 180 s.
- Borisova E.O. (2012). Kul't oboo v trudakh otechestvennykh issledovatelei [Cult obo in the writings of domestic researchers]. Modern scientific research: electronic scientific journal. №10.
- Pochekaev R.Yu. (2009).Vtoraya imperiya Mongolov: prityazaniya i deistvitel'nost'. [The Second Empire of the Mongols: Claims and Reality].Mongolian and Russian historiography of the Great Mongolian Empire.Ulan-Bator. S. 106-113.
- Karamzin N.M. (1816). Istoriya gosudarstva Rossiiskogo. [History of Russian Government]. Т.4. Gl. 1. Sankt-Peterburg, 498 s.
- Karamzin N.M. (1993). Istoriya gosudarstva Rossiiskogo. [History of Russian Government]. Moskva, 198 s.
- Solovyev S.M. (1993). Istoriya Rossii s drevneishikh vremen. [History of Russia since ancient times]. Т.3. Gl.2. Moskva, 768 s.
- Klyuchevskii V.O. (1904). Kursrusskoiiistorii. [Russian history course].Sankt-Peterburg, 1146 s.

Fisher I. (1755). Onarodeiimenitatarskom,takzheodrevnikhMogol'tsakiikhazyke [On the people and the name of the Tatar, as well as the ancient Mogolians and their language]. Monthly writings for the benefit and amusement of the servants. Sankt-Peterburg. S. 421-450.

Grigoryev V.V. (1842). O dostovernosti yarlykov, dannykhkhanami Zolotoi Ordy russkomu dukhovenstvu. Istoriko-filologicheskiesledovaniya. [On the credibility of the labels given by the khans of the Golden Horde to the Russian clergy. Historical and philological studies]. Moskva, 132 s.

Neklyudov S.Yu. (1992). Mongol'skikh narodov mifologiya [Mongolian peoples mythology]. Myths of the peoples of the world: encyclopedia. T. 2. Moskva.

Skrynnikova T.D. Kharizma i vlast' v epokhu Chingis-khana. [Charisma and power in the era of Genghis Khan]. Moskva, 216 s.

Berezin I.N. (1850). Vnutrennee ustroystvo Zolotoi Ordy: (pokhanskimyarylykam). [The internal structure of the Golden Horde: (according to Khan labels)]. SPb., 24 s.

Berezin I.N. (1851). Tarkhannye yarlyki Tokhtamysha, Timur-Kutluka i Saldet-Gireya. [Tarkhan labels of Tokhtamysh, Timur-Kutluk and Saldet-Giray]. Kazan', 56 s.

Veselovsky N.I. (2010). O religii tatar po russkim letopisyam [On the religion of the Tatars in the Russian chronicles]. Veselovsky N.I. Works on the history of the Golden Horde. Kazan', 191 s.

Veselovsky N.I. (1917). Retseziya na knigu M.D. Priselkova «Khanskie yarlyki russkim mitropolitam» [Book review of Priselkova "Khan labels to Russian metropolitans"]. Journal of the Ministry of Education. Petrograd, № 3-4.

Tizengauzen V.G. (1884). Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. Izvlecheniya iz sochinenii arabskikh. [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Extracts from Arab writings]. T.I. XVI. SPb., 564 s.

Bartold V.V. (1918). Kul'tura musul'manstva. Obshchii ocherk. [Culture of Islam. General essay].Petrograd, 113 s.

Bartold V.V. (1963). Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya [Turkestan in the era of the Mongol invasion]. Sochineniya. T.I. Moskva, 452-568 s.

Banzarov D. (1955). Chernaya vera ili shamanstvo u mongolov [Black faith or shamanism among the Mongols].Banzarov D. Collected Works. Moskva,376 s.

Gomboev G. (1859). O drevnikh mongol'skikh obyayakh i sueveriyakh, opisannykh u Plano-Karpini [About the ancient Mongol customs and superstitions described in Plano-Carpini]. Proceedings of the Eastern branch of Them. Archaeological Society. Spb. Ch. 4. Vyp.1. S. 236-256.

D.B. Kassymova

KIMEP University, assistant professor, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: didar@kimep.kz

COMPARING OFFICIAL AND LITERARY DISCOURSES ON SINO-SOVIET BORDER CROSSINGS OF 1962

Abstract. Official discourse (soviet and Chinese) interpreted the reasons of ethnic groups exodus etatist – border defense, L control over population migrations, economic losses and maintenance of bilateral relations at certain level. Q.Zhumadilov drew the line of affirmation of Kazakhs migration from China as salvation, but essential ethno-demographic resource for maintenance of ethnic potential of Kazakhs in soviet Kazakhstan. The official soviet discourse being diplomatic in form, especially, when it concerned the regulating technicalities with the Chinese officials, was civic in nature. The Soviet Union interpreted the right to patronize the former Russian/ soviet citizens residing in China through the mission or responsibility to protect. Although the main motivation was to gain as many loyal to the soviet regime human force for realization of state building projects within the USSR. The Chinese discourse was mainly political administrative in form, and legal in nature, as it referred to the right to supervise the population of the province and prevent intervention of alien forces into it domestic sphere.

Key words: Kazakhs in China, repatriation of 1962, Qabdes Zhumadilov, Yli-Ta border incident

Д.Б. Қасымова

ҚМЭБИ университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, ассистант профессор,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: didar@kimep.kz

1962 жылғы репатриация туралы ресми және әдеби талдаулар

Аңдатпа. Синьцзяннан келген этникалық топтардың көшу себептерін түсіндіруде ресми анықтамаларда (Кеңес және Қытай) – шекараларды қорғау, халықтың орын ауыстыруын бақылау, оларды белгілі бір аумақтарда бекіту, экономикалық шығындар және екі жақты қарым-қатынастарды белгілі бір деңгейде қолдау туралы этатистік бағытты ұстанды. Қ. Жұмаділов қазақтардың көшіп-қонуын тек қазақтар үшін ғана емес, ең алдымен, Кеңестік Қазақстанның этникалық әлеуетін қолдау үшін қажетті этно-демографиялық ресурс ретінде мойындауды қарастырды. Кеңес дискурсы Қытай билігімен келіссөздердің дипломатиялық сипатты техникалық сәттерді реттеуге қатысты болды, бірақ өз мәні бойынша азаматтық формада жүзеге асты. КСРО Ресей мен Кеңес Одағының бұрынғы азаматтарын қорғау миссиясының призмасы арқылы патронаж құқығын түсіндірді. Негізгі мотивация елдегі жобаларды іске асыру үшін кеңестік тәртіпке қолайлы адам ресурстарын тарту болды. Қытай дискурсы негізінен саяси және шын мәнінде құқықтық болды, өйткені өз халқын бақылауға және сыртқы күштердің өз ішкі істеріне араласуының алдын алуға құқығы болды.

Түйін сөздер: Қытай қазақтары, 1962 жылғы репатриация, Қабдеш Жұмаділов, Іле-Тәшен шекаралық оқиға.

Д.Б. Касымова

университет КИМЭП, кандидат исторических наук, ассистант профессор,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: didar@kimep.kz

Официальный и литературные дискурсы о репатриации 1962 года

Аннотация. Официальный курс (советский и китайский) при трактовке причин исхода этнических групп из Синьцзяня придерживался этатистского подхода – охрана границ, контроль за перемещениями населения, их закрепление на определенных территориях, экономические потери и поддержание двусторонних отношений на определенном уровне. Жумадилов К. проводил линию на признание миграции казахов в качестве спасительного не только для казахов, прежде всего, но и необходимого этнодемографического ресурса для поддержания этнического

потенциала казахов Советского Казахстана. Советский дискурс был дипломатическим по форме, когда это касалось регулирования технических моментов при переговорах с китайскими властями, но гражданским по своей сути. СССР интерпретировал право на патронаж над бывшими гражданами России и Советского Союза через призму миссии защиты. Хотя основная мотивация заключалась в привлечении лояльных советскому режиму человеческих ресурсов для реализации проектов в стране. Китайский дискурс был в основном политическим по форме, и правовым по сути, поскольку имел в виду право контролировать свое население и предотвратить вмешательство внешних сил в свои внутренние дела.

Ключевые слова: казахи Китая, репатриация 1962 года, Кабдеш Жумадилов, пограничный инцидент Или-Ташен.

Introduction

Historically all migrations of Kazakhs out of their ancestral lands were politically motivated- the choice of the political conditions and regimes that would provide favorable survival opportunities. Return to the native lands also was conditioned by acceptance of the political frameworks for realization of the ethnic group potential. Kazakhs, divided historically between China and Russia, since 1916 were thrown into a systematic struggle of choices between political regimes and endless attempts to establish home on their native lands, under the regime that better suited the ethnocultural concept of proper governance. The Kazakh repatriation from China in the soviet times has been one of the most understudied and poorly reflected in the academic literature topics. The western researches stressed the role of great powers competition that overshadowed the problems of ethnic minorities. For great powers, the fate of minorities was never a case of serious consideration, and fell under their plans of bilateral alliance emergency or confrontation urgency, access to the precious natural resources. The ethnic minorities' voice in the soviet discourse was mainly represented by Uighurs, while Kazakhs were silenced and had to keep repatriation memories as mythologized domestic legends. Few literary works of soviet times were written by Qabdesh Zhumadilov (novels "Tagdyr"/"Fate", "Songy kosh"/"The last migration" and some autobiographical essays) who firsthand witnessed the events of border crossing. In the post-1991 period, when ethnic repatriation could become one of the cornerstones of state and nation building, the choir voices on the Kazakh life in China is not uniform due to a number of reasons. The regime in the post-soviet Kazakhstan due to geopolitical constraints has to accept the Chinese version of the ethnic situation in China, and ignores the alternative, mainly Kazakh versions, of their life course development under the communist regime in XUAR, especially since

1962. The life of Kazakhs in China was poorly studied topic in the USSR due to many reasons, and ideological constraints were the most serious. Thus, the problems in understanding the situation of ethnic Kazakhs in modernizing and globalizing China and search of the ways to handle their repatriation to the historical homeland stem from a growing gap between the official discourses on the divided Kazakh world, the type of disseminated information on the Kazakh ethno-political history via mass media and educational institutions, corrupted collective memory that ignores many problematic spots, and intentional silenced voices on the nature of their problems inside China.

The Kazakh migrations from China in 1940s, 1950s and 1960s have not yet become the objects for academic research based on Kazakh voices, and therefore, were not included into the history of Kazakh people at large, nor incorporated into the ethnic and civic collective memory. The paper intends to understand the differences between the official discourse on the nature of spring 1962 border crossings over the Sino-soviet border and the literary (Kazakh) one, voices by Qabdesh Zhumadilov. The paper is based on the interpretation of the literary work of Qabdesh Zhumadilov (*Songy kosh*) [Zumadilov, 1992] and the documents in the Wilson Center Digital Archive.

The main part

The Sino-soviet border crossings were part of relations between USSR and China, and survival strategies of ethnic groups, occasionally being strictly monitored by one of the parties. But since mid-1950s border control was overshadowed by "fraternal" competition between the leadership of two states in the light of power struggle for supremacy in the world communist movement, heated debates of which version of socialism and communist ideology is true, and shifting paradigm of relations with the capitalist world from war to peaceful co-existence proclaimed as the call of the epoch by the soviet

leadership. [Li Mingjiang, 2011] The paper argues that despite the soviet politics to encourage ethnic minorities migration from China, it would not be so large scale, if it did not correspond their plans for ethnic core maintenance under the soviet regime in much more favorable conditions rather than in China during the Maoist reforms.

Qabdesh Zhumadilov is one few writers who dared to raise the Kazakhs' fate in China in the turbulent Maoist era in series of his novels. His works proved to be a breakthrough in the wall of silence erected by the soviet and Maoist regimes on the topics of the fate of Kazakhs as part of ethnic minorities that were subjected to the painful processes of socialist modernizations. Works of Zhumadilov were warmly accepted by the generation of the 1960s Kazakhs soviet writers who witnessed the negative effects of the totalitarian regime on the lives of soviet people. The general public also positively reacted to the return of their co-ethnics, as divided families kept memories and cared of their lost relatives. But as time passed by, memories of the repatriation faded away and new generations of general public and intellectuals concentrated on other topics, mostly raised by the conflicting processes of state and nation building. Present day ethnic repatriation, especially from China, has been not handled in due way, as many aspects of the earlier state-controlled repatriation waves were not explained to the public.

The Kazakh context for 1962 migration from China

“The Qazaqs lived in movement and made their own decisions about how to create a life as free as possible of outside interference. They did not wait for events and leaders to come to them, but actively negotiated, investigated, and fought back” (Nathan Light, 1994).

Xinjiang, a westernmost province of China proved to be a hospitable area for several generations of nomadic Kazakhs who escaped there in the turbulent times under the existential threat in the Russian and soviet times. The XUAR (the Xinjiang Uighur Autonomous Region) of the People's Republic of China borders eight countries, and its border with the Republic Kazakhstan is the longest one (1782.75 km). The Kazakhs have been part of the multiethnic (47 ethnic groups live there) and multi-confessional (Islam, Buddhism, Confucianism) population of the XUAR. Kazakhs live in the Ili-Kazakh autonomous district, Boro-Tala-Mongol, Bayangol-Mongol, Chanzi-Hui, Kyzylsu-Kyrgyz. Kazakhs in China were engaged in struggle for the liberation during the turbulent political processes of 1930s and 1940s that to great extent was fueled by the ideas of lost al-

ternatives for Kazakh statehood under the Bolshevik regime in the soviet Kazakhstan (not an abstract idea, as noted Nathan Light). Ideas of Kazakh statehood restoration were imported to the Kazakh populated Chinese lands by the “Alash” ideologues Raimzhan Marsekov, Akhmet Baitursunov, Myrzhaqyp Dulatov, who visited Shaushek in spring 1918 (prior to the Bolshevik victory) and met with the local tribal chiefs during a gathering/qyryltai and ignited deeply set liberation sentiments in the hearts of Kazakhs there. Although Alash movement was purged in the soviet Kazakhstan under the Stalinist repressions, that did not mean the idea be dead as well, it was alive in the Kazakh populated Chinese lands. The tragic consequences of the soviet modernizations of the Kazakh nomadic socium caused large scale exodus to China away from famine and reprisals. The survived Alash intellectuals- Raimzhan Marsekov, Ziat Shakarim uly, Ibrai Zhainakov, Tyrsun Mustafin and others went to Xinxiang in early 1930s, where they opened there educational centers and got into enlightenment activities, raising new generation of Kazakh liberal-minded intellectuals. But in 1938 Xinxiang Shen Shicai administration arrested them, and deported to the USSR. Alash ideas were also disseminated by the teachers in gymnasiums who fled to Xinxiang in earlier times, and national-liberation ideology (Kazakh statehood creation) motivated people to get into struggle for independence in 1940s. The rebellions led by Ospan Batyr in 1940s were supported in other regions of Xinxiang, driving Kazakhs to join in different periods the soviet backed East Turkestan Republic and after its abrogation by the soviet side, the nationalists/goumindang. The USSR stopped supporting the East Turkestan Republic in favor of the Mao forces, and virtually neglected the Kazakh resistance led by Ospan batyr, for a major reason of geoeconomic and strategic significance of Xinxiang and Altay area, in particular. Rich deposits of ores and uranium were critically important for the USSR, while Ospan batyr refused to fall under the soviet control. [Barmin, 2001] The fate of Kazakhs and other ethnic groups in Xinxiang was settled by a compromise reached between Stalin and Mao, the soviet side agreed to stop supporting the East Turkestan Republic. After the soviet troops left the province, the leaders of national liberation movements (the soviet appointees) were physically eliminated. Since establishment of communist control over Xinxiang, the ideas of political representation in form of autonomy motivated the ethnic minorities in the province to get into heated debates with the central authorities that led to purges and reprisals. Kazakhs under rigid communist con-

trol restrictions lost “command of their own history when their choices” were “constrained” (Li Mingjiang, 2011:41).

In 1950s Kazakhs in China were trapped between the soviet and Chinese modernization projects. The Chinese perception of the nomadic political economy rested on the Marxist vision of the property/ownership as the major source of social injustice, exploitation, alienation subject to radical uprooting and establishment of the state control over all resources. The ethnic minorities in Xinxiang, especially Kazakhs, interpreted their stay in China as temporal that depended on whether the regime in power would accept their traditional way of life (nomadic seasonal migration) and does not interfere into their internal socio-cultural practices under the guidance of tribal elite. But border crossings occurred caused by personal choices of individual families seeking re-union with their relatives in the soviet Kazakhstan. Moreover, out-migrations were practical due to the Stalinist regime initiated repatriation in 1950s as integral part of the soviet politics of the post-war reconstruction regulation within the country and prevention of external interference into the domestic affairs based on claims to patronize the deprived of citizenship émigrés. The Yalta agreements of 1945 stipulated compulsory repatriation of soviet citizens after the WWII. A number of factors contributed to the temporal success of the soviet diplomacy in the repatriation of Russian and soviet citizens from China since 1949. Firstly, the shared porous border made illegal border crossings effective for most of immigrants bypassing the check points, although they faced some problems in legalizations afterwards. Secondly, the legal grounds outlined in the series of Sino-soviet agreements reached both with the nationalist Guomindan government and the communists under Mao referred to the right of return and the responsibility to protect, that the Chinese regimes had to respect, mostly due to the role of USSR in the global affairs of that period. Thirdly, the real power that the USSR possessed and could often dictate its will upon the weaker neighbors.

Stalin’s formula “One must have only one motherland/fatherland” reinforced the revised law on citizenship (dated of 19 August 1938) which extended the soviet citizenship applied to all former Russian subjects (status by November 7th, 1917), they were subject to repatriation to the USSR. At that time the repatriation meant forced return to historical homeland, although not all returnees were soviet subjects. The objectives behind the formula were pragmatic: need for population growth, shortage of labor force, control over population transfers, security-

sions that people (former soviet citizens or close to them by some criteria, like those born on the territory now USSR) could be exploited for anti-soviet strategies of alien forces. The nature of the soviet approach to repatriation did not change considerably after death of J. Stalin, but some critical reassessment to the reasons behind the immigration from the USSR were notable. The soviet regime discriminated between the émigré of pre-soviet times, especially those who escaped after rebellion of 1916, during the famine of early 1920s, but was critical to those who fled in early 1930s in protests against the soviet politics of modernization/sedentarization, collectivization, famine and reprisals. The incoming immigrants were filtered by the security structures at all stages of their return, and post-return accommodation. The security concerns prevailed as infiltrated agents of foreign states aimed to collect data, could disseminate propaganda, arrange sabotage acts, etc. The KGB officers worked out a manual to decode various categories of so called perebezhchiki/defectors from China.

The soviet authorities changed the status of incoming repatriates from immigrating soviet citizens to the organized working group category (*rabochie po orgnabory*) dispatched to different regions across the soviet territory (Postanovlenie, 1959).

The Kazakh exodus from China in late 1950s and early 1960s to great extent was caused by the negative for ethnic minorities (and especially Kazakhs) consequences of the Maoist reforms – creation of communes, confiscation of cattle to justify the class principle in equal ownerships over the means of production, and state controlled regulation of all aspects of the cattle breeding. Kazakhs in China before the Maoist reforms used to live divided along the Juz/tribal belonging, tribal hierarchy and clans. Economic activities followed the same principle due to the tribal/clans affiliation and individual households were given certain rights for pastureland usage depending on their position in the tribal hierarchy and relationships’ distance to the tribal chief, who was the main distributor of the living resources.

Modernization of traditional societies implies reconstruction of the economic basis, followed by social structure transformation. Traditional forms of mindset generated by tribal and religious roots were to be eradicated. The Maoist regime launched the class struggle in the ethnic minorities’ areas and through reforms reshuffled the tribal hierarchy mostly by their loyalty to the regime, history of their anti-Chinese activities in 1930s and 1940s, resettled many potentially non-loyal tribes. [Rakhimov, 1981] While the cattle was confiscated, the tribal hierarchy

eroded, followed by the erosion of tribal solidarity, and policies to co-opt Kazakhs out of elevated tribes into the administrative structures were enforced. The poor results of the *Great Leap campaign forward* led to widespread food shortage and incoming to Xinjiang of impoverished and famine driven Han migrants from the neighboring regions. People starved, diseases and epidemics spread, that in turn stimulated ethnic minorities' bottom driven projects to migrate by all means to the soviet territory. The USSR viewed ethnic minorities in XUAR as an additional resource instrument, and since early 1950s were signed a number of agreements with the PRC government to support in training professionals and intellectuals out of the ethnic minorities. Upon return, they could get into various professional activities, and propagate their co-ethnics about the better life in the soviet Kazakhstan. Those who moved to the soviet Kazakhstan earlier also reported especially since the launch of the Virgin lands campaign on the first positive effects of the harvesting, described abundance of food and other social benefits, thus heating more the return drives of their co-ethnics. [Interview with Qabdesht Zhumadilov, 2019]

The central Beijing regime stimulated outmigration of the Russian speaking population, but the provincial Xinjiang authorities rejected the out-migration of the ethnic minorities, especially of Uighurs and Kazakhs. Meanwhile, the grounds were laid out by the communist party course of nationality issues settlement by creating national-territorial units in Xinjiang, and three of them embraced Kazakh population. [Аблажей, 2014] In general, the internal situation in XUAR in 1958-1959, especially in the Kazakhs' living areas grew tense, as the nationalist cleansings campaigns intensified. From December 1957 to April 1959 was held anti-nationalist campaign in the Ili-Kazakh autonomous oblast that purged an "anti-party" group of Kazakhs who held the top administrative and party posts. [Zimianin, 2019] The "Kazakh nationalists" were accused in separatist plans for creation of the Kazakh autonomy out of the XUAR to turn it into a separate national-territorial unit, for protests against sinization of the region, encouragement of the Kazakh migration to the oblast to increase the ethnic Kazakhs number statistically, ousting the ethnic Uighurs and Hans, and counteraction to the socialist modernization of the nomadic economic system. [Zapis besedy, 1958] In such conditions, for many Kazakh elite representatives escape to the USSR could be the best option. While in the light of out-migration of ethnic groups from XUAR, the Chinese authorities launched in-migration to the province of Han population. In

1958, the communist party of China initiated the program for agrarian modernization that envisioned creation of collective communes. By mid-1958 over 600.000 nomadic households of XUAR, including the Kazakh ones, were sedentarized (Syroezhkin, 1994).

In most areas of Altay, Ili and Tarbagatai districts "communization" was held within one-two months, and by fall 1958 all the cattle, pasturelands, fields, inventory, and communes were administered by the state officials. Inside the communes any forms of collective activities were banned, and all aspects of everyday life came under the state regulation. The deconstruction of the traditional socio-economic basis of the Kazakh society, and radical change of their lifestyle caused greater out-migration expectations. [Syroezhkin, 1994] The Chinese authorities under the given conditions could not afford mass repatriation of Kazakhs, otherwise most of the areas could depopulate, and economic activities would stagnate. (Ablazhei, 2014:89) Out of 150 those soviet citizens aimed to leave China from XUAR, 110.000 were ethnic Kazakhs. (Ablazhei, 2014:89). And among them about 200,000 were stateless persons. Since early 1959, the soviet consulates reported on the growing number of applications for soviet citizenship and documents. (Ablazhei, 2014:90). The applicants indicated that in case of denial of repatriation, they would cross the border illegally. (Ablazhei, 2014:90) But the Chinese authorities in XUAR claimed that permit for repatriation would be granted only to those with soviet documents of 1946-1948 type, not of prior period. Moreover, it was emphasized that the authorities do not encourage migration of children over 16. (Ablazhei, 2014:90). Although, property of the emigrants could be bought out or compensated by the Chinese side.

In March 1959, was introduced a new order for repatriation. Stateless persons, even with invitations from relatives living in the USSR, were not allowed to move, and soviet documents obtained earlier were scrutinized. (Ablazhei, 2014:91). The Chinese side stressed the civic-national character of ethnic Kazakhs' status in XUAR, and prevented their out-migration under legal and fake pretexts. In some cases, property confiscations and arrests occurred. (Ablazhei, 2014:91). The situation grew worse and in 1959, the Chinese authorities categorically refused to facilitate repatriation, and declared non-compensation for the property of emigrants. (Ablazhei, 2014:91). In October 1959, the Xingjian bureau of CCP issued a decree that prohibited purchase of goods and cattle from repatriating soviet citizens, while repatriates were not allowed to

sell it on their own, re-sell or destroy. (Ablazhei, 2014:91). In addition to that, the repatriating people could not get back their shares pooled into the communes and collective farms. There were cases when they could not get back their documents on education, labor cards, and salaries, when leaving their working places (Ablazhei, 2014: 92).

Under these conditions, the soviet consulates were recommended by the Moscow authorities not to irritate the Chinese side, and delay the repatriation scheme until the situation in the province would stabilize, and not to encourage the administrators in places to speed up the repatriation procedures. Meanwhile, the XUAR authorities adopted several urgent measures to prevent out-migration of high ranking officials of Kazakh ethnicity, and the “rightist nationalists” were to stay in the country forever. (Ablazhei, 2014:92). Under such circumstances, the soviet consulates in a hasty manner adopted a simplified way for visa issues to potential repatriates. In 1959, group visas were granted, while the number of required documents was minimized, that increased the number of repatriating Kazakhs. (Ablazhei, 2014:93). Those who could not get repatriation permits from the Chinese authorities, had to cross the Sino-soviet border illegally. (Ablazhei, 2014:93). The Chinese authorities reacted by taking measures to stop the repatriation at all, closed the soviet consulates in Chuguchak and Shara-Sume that covered the Ili-Kazakh autonomous district, so that only Kulja and Urumchi consulates were responsible for more works with repatriates. Above all, in 1959 was halted the activities of the Association of Soviet Nationals that also dealt with the repatriation issues. But despite the barriers imposed by the Chinese authorities, the soviet side could arrange repatriation for 60,000 people from China in 1959, and among them 57.5 thous. were from Xinxiang. In November 1959, the Chinese side suggested to halt repatriation, although over 9.000 soviet citizens remained in China, and out of them 6.000 lived in XUAR, mostly Kazakhs and Uighurs. (Ablazhei, 2014:94).

The soviet authorities did not make any legal barriers on the way or repatriation from China, and did not differentiate between the composition of repatriates by their ethnicity, social background, and inside the Kazakh populace- their clan-juz affiliation. The tribal groupings of mostly Middle and in lesser extent of the Great Juzes arrived to the soviet Kazakhstan. The soviet regime did not publicize the tribal factor, as the incoming repatriates were dispatched across the republic by the state regulations. However, tribal and juz affiliation based identity in

the soviet Kazakhstan was not studied academically, but was persecuted as an internal enemy to be eradicated by all means- socially, economically, morally and psychologically for the sake of new identity creation- soviet people. The arriving repatriates were legalized by the soviet bodies in quite short period of time. In words of 1950-1960s repatriates from China, special teams came to sites of repatriates’ concentration, and after collecting all necessary information provided them with documents.

The *Maoist Cultural Revolution* was disastrous for the Kazakhs (as well as for other ethnic groups in China), many perished during the cleansing campaigns, imprisoned, persecuted, while virtually all aspects of the ethnic life were tabooed. The survival strategies for most Kazakhs lined in accommodating with the regime requirements. Elements of client-patron relations in the Kazakh socium, types and means for relations maintenance were eroded and gradually substituted by the Chinese sociocultural markers. The lexicon also corrupted to employ necessary terms in the Chinese equivalents to match the situation or reality under construction, and Kazakh are aware of the consequences of gradual language loss. Some Kazakhs could get education, joined the party ranks and made relatively successful careers on the service to the communist regime and moved closer to the administrative centers. While majority maintained the nomadic life style in rural area, but the state controlled virtually all aspects of their life course – specially designated people out of trusted Kazakhs reported to the authorities, doctor and teacher accompanied the migrating commune. Education was mainly elementary, in Kazakh language, but focused on history and culture of China. (Chinese film “Songy kosh”/ “The last migration”)

Mingjiang Li, argues that the confrontation between the USSR and China since the onset of Khrushchev coming to power after death of J.Stalin, went on several interrelated dimensions, and by 1962 the soviet politics towards Albania and peaceful co-existence with the capitalist world dominated the Chinese rhetoric. While the incident with exodus of ethnic minorities from Xinxiang in April 1962 did not become a serious agenda in bilateral exchange of accusations: “... the Xinxiang incident ‘was mainly resolved through diplomatic channels, and at least before November of that years, did not lead to a dramatic deterioration in relations between the two countries”. // Mingjiang Li, Ideological dilemma: Mao’s China and the Sino-Soviet split, 1962-63. Cold War History. Vol. 11, No. 3, August 2011, 387-419. P. 399

The situation in border areas grew critical by March 1962, despite the efforts undertaken by the provincial authorities to control spread of famine and relative problems by establishing norms for regular food rationing. [Cable from Yili district party committee, 1962] It culminated in April 1962 large scale migration of ethnic minorities to the soviet territory occurred, known as Yili-Tasheng border incident, causing lengthy diplomatic debate between the soviet and Chinese diplomats. [Mao, 2018] The Chinese authorities identified two complex reasons behind the Kazakh flight to the soviet territory as economic (difficulties in livelihood), and political (internal factionalism and local nationalism). [Telephone reporting points from comrade Xu Huang, 1962] The Chinese authorities could stop border crossings, and accused the soviet side in violation of a number of provisions, but could not go too far in their accusations. The overall soviet violations covered the following areas:

1. Illegal issuance of soviet passports to the Chinese nationals by the soviet consulates in Wulumuqi (Urumqi) and Yining;
2. The illegal registration activities conducted by the soviet consulate in Yining among China's ethnic minorities;
3. Arrogance and rudeness towards our local responsible cadres;
4. Instigation of border residents to flee abroad;
5. Illegal activities conducted by the Soviet National Association." [Report, 1962]

All the issues around the illegal border crossings from China were settled through diplomatic channels – notes, meetings, and memorandums at the level of diplomatic representative offices of both sides. The meetings were exchanges of statements, game of words, and test of each other's nerves and insurances of the positions adopted earlier on the nature of the border crossing. The soviet diplomats reiterated that the soviet government was seriously concerned with the border crossing "unpleasant" situation, but denied all accusations from the Chinese side on instigations and provocations. The conversations rolled around several topics: gaps in the border wire fences, favorable treatment of border crossers on the soviet side, insistence of the return of border crossers. [Minutes, 1962] On April 30 in the Chinese report the border crossers were named as "ethnic minority residents from Xinjiang's border areas", thus recognizing the ethnic specifics of the border incident. [Cable from the Chinese Foreign Ministry, 1962] The Chinese lexicon to criticize the soviet policies fell within the revisionist formulas, while the domestic problems were summed in the line of "class contradictions" and activities of "landlords, rich peasants, counterrevolutionaries, bad ele-

ments, rightists, and especially reactionary local nationalists" (Cable from the Xinjiang foreign affairs office, 1962).

The Sino-soviet diplomatic discourse on 1962 ethnic minorities' migration from China to the soviet Kazakhstan followed several lines: 1) technical aspects of border crossing – in which border section, who, how, how gaps/hole appeared in wire fences, how many, how people got there and were transported into the soviet territory; 2) statistics – how many in early stage, and growth in the following period, what they brought, economic/material losses and subsequently, gains of the soviet side (pointed by the Chinese, and silenced by the soviet diplomats); 3) legal issues- people's civic statuses and how they obtained the soviet passports, violation of Chinese territorial integrity and interference into domestic affairs from the soviet side (emphasized by the Chinese and ignored by the soviet); 4) domestic economic problems in China (implied by the soviet side, but overshadowed by the Chinese accusations in the soviet instigations for ethnic groups' migration). The soviet side stated that it was not just illegal border crossing, but *exodus*, and the reasons for such large scale migration were born on the Chinese territory. The Chinese authorities admitted the economic problems by allocating food, cloth, and other essential commodities to inhabitants of XUAR). 5) Controversies between "fraternal" parties and "regimes" over the models of socialism buildup that was integral part of the struggle for the leadership in the communist world between the USSR and PRC. 6) Chinese attempts to relinquish the status of younger brother/son in relations with the USSR, acting as senior brother/son, that actually were relations between patron and client, or master and satellite.

In series of conversations with the soviet diplomats and notes to the soviet diplomatic representative office, the Chinese side avoided sharp formulas, coding the soviet position as regrettable, surprising, not convincing, and referring to the soviet diplomats as comrades, emphasizing that the "solidarity between China and the Soviet Union" was of great significance". Moreover, in hope that the USSR would not support India in its confrontation with Beijing, the Chinese diplomats assured that "neither country shall do anything to influence this solidarity. We have no reason to allow such things to happen again on our border which will affect our solidarity". [Response to the soviet side's memorandum, 1962] The soviet technical tonality in addressing to the Chinese side was diplomatic – exchange of notes, memorandums, regular meetings in preliminary agreed time schedule (even late in the evening). The soviet side

escaped direct accusations that could lead to greater confrontation between two states. Ethnic factor was not implied. The Chinese discourse was political-administrative with strong legal connotation towards the soviet politics and the XUAR provinces inhabitants: the soviet politics was intervention into domestic affairs and violation of customary practices of border control and border crossings. Moreover, the Chinese side directly pointed that anymore, no soviet intervention into provincial affairs and extended civic patronage over its inhabitants would be tolerated. The limited soviet control over Xinxiang affairs and its resources was closed.

But where are Kazakhs in the Sino-soviet discourse on border crossings? From the very start of the official positions exchange between the soviet and Chinese diplomats on the border crossing, the parties avoided naming the ethnic groups, pointing only to their proximity to the Sino-soviet border – “the Chinese border residents”, in the soviet designation, or their qualitative characteristics – “bad people”, “people”, “people who crossed the border”, “evildoers”, by the Chinese side. But further on, the parties had to call them *nomads* (that implied the nature of their mindset and way of life) and by the end of the 1962, *Kazakhs*, and *Uighurs* (the Chinese side). While the soviet side neglected ethnicity of the border crossers in exchanges with the Chinese diplomats, but emphasized that (naming them by ethnicity) when people arrived on the soviet territory (from the Q.Zhumadilov’s interviews and accounts of 1962 witnesses), as they were allocated across the soviet territory by ethnic principle, and Kazakhs- by territorial affinity.

Discourse of Q.Zhumadilov on 1962 repatriation was affirmative in several interrelated lines as his life course positively changed under the soviet regime, and in the post-1991 period he is a recognized patriarch of Kazakh literature and the only narrator of the events and life of Kazakhs in China and their struggle for independence/statehood. He stressed the positive changes (in short- or long-term perspectives) in the lives of repatriated families and their contribution to ethnic potential maintenance and reproduction in the soviet times. While materialized independence and Kazakh statehood out of the soviet model to the Republic of Kazakhstan after 1991 was given as a teleological message from the past. But Zhumadilov regretted on the lost lives of those who fought for liberation, but could not survive until 1962 migration and see the embodiment of independent statehood. The return to traditionalism in Zhumadilov vision, was irreversible, a during the modernization eras (both in the soviet Kazakh-

stan and Maoist China) most fundamental aspects of the traditional life were deconstructed (nomadism, social structure based on clan hierarchy and respect to traditional authority of the tribal chiefs). Moreover, clan based solidarity eroded and degraded and related ethical and moral value system that cemented and fermented the ethnic identity. The cultural life under intervention of communist ideology in the Maoist version was falling apart. Zhumadilov emphasized the chances for statehood on the ancestral land (in Xinxiang) would never come true.

It is quite problematic to identify who was Zhumadilov in the novel. He coded the names of Kazakh activists involved in the heated debates in China on the reformatting the system of XUAR administration, although the soviet side was well aware of the intra-ethnic groups political debates. The Kazakh leaders suggested the Chinese authorities to introduce options to provide equal representation of Kazakhs and Uighurs in the administrative structures of XUAR, or create a separate republic within the XUAR for Kazakhs only, and unconditionally eliminate the Han Chinese from the province as administrators and settlers. Zhumadilov in the post-1991 interviews and articles reiterated that the true motivation behind the Kazakh migration from China was search of statehood model to match the ethnocultural framework by main criteria- independence, political representation, economic sufficiency, ethnic reproduction in favorable conditions. Zhumadilov mentioned that the migration was prepared at three levels- bottom (grass root initiatives of common folk fueled by the success stories of earlier migrants), mid (activities of the soviet diplomatic agencies and their corresponding networks among the locals) and upper (the soviet leadership approval of migration and readiness to accommodate border crossers). Q. Zhumadilov stressed that only those who were “clean” before the Kazakh folk and the soviet regime (or least could justify their old “mistakes”) moved to the Soviet Kazakhstan. But the fate of those who could not migrate and were purged, persecuted, was not narrated in the novel. The Kazakh ethno-cultural identity development in China stagnated, while hopes for any kind of political representation were corrupted to match the Maoist regime frameworks. Zhumadilov also does not mention the escape of Uighurs, while Russians were vividly and in a warm way described as complimentary to Kazakhs and willing to return to their historical homeland. The novel was written in the 1970s when the Sino-soviet confrontation was in apex, and any criticism of the Chinese domestic politics could have serious consequences for bilateral relations,

ethnic minorities in China and Q. Zhumadilov himself. The soviet Kazakh statehood model was not perfect, Kazakhs were poorly represented in the political- administrative structures, aspects of Kazakh ethnic culture were degrading, including language, Kazakh history was revised to accommodate the Marxist-Leninist scenarios of nomad's modernization into agrarians and working class.

The Kazakh leaders from China were not much welcomed in the USSR as they were the source of potential rise of a new wave of national- liberation consciousness fermenting against the Moscow dictate. The requirements for the national/ethnic writers within the socialist realism (even in the late soviet subjectivity format) unconditionally included the Russian/Slavic component as positive, therefore image of Russians who realized the true meaning of historical processes was positive. Uighurs were seen by Zhumadilov (although he does not mention them) corrupted by the Maoist regime, as many of them were coopted into the administrative structures, and the debates between the Kazakh and Uighur leaders on the autonomous province status in 1950s revealed a wide and deep gap between interests of Kazakh and Uighur people. The Chinese side picked out of the Uighurs the loyal ones and made to preside over other ethnic groups in the XUAR. The soviet discourse was civic by nature and humanitarian in form, when it referred both the

opening the border for human exodus from China due to their even visual physical representation- old people, women with children, tired, barefoot, cold from night trips and rains. Most of the border crossers were soviet passport holders, or were designated by the Chinese side as former Russian/soviet residents. The supervision over the life course of XUAR inhabitants was to remain only within the Chinese jurisdiction and political-administrative apparatus.

Zhumadilov discourse was basically ethnic but teleological in its unveiling trajectory, as the general line is focused on the idea that migration to the soviet Kazakhstan was logical and decision came from the bottom of the Kazakh hearts who dreamed of safe life for their future generations and ethnogenetic potential maintenance: "Thus, since the early times striving for Freedom, the last Kazakh migration returned to its people and joined the path of great progress" [Zhumadilov, 1992: 703]. The author contextualized the Kazakh exodus from China into the endless fight of Kazakhs for their statehood during the wars with Jungars and failed rebellions of 1930s and 1940s. Zhumadilov does not discuss the revolutionary ideas, principles of Marxism/Leninism and Maoism. The central idea is to show how Kazakhs of China came to the very point of realization that the only path to survival is migration to the USSR [20].

Table – Number of people arrived from China for the period 1954-1963

Time period	families	people
From 1954 until 1961	22695	134117
April –May 1962	166606	71796
September 1962 to 1 January 1963	5766	266643
1962	22373	90439
January 1963 to May 1963	1830	20407
Total		253492

Source: Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA of RK), fund 1987, opis 1c, delo 126, list 22-31. There is wide discrepancy on the number of repatriates during 1962-1963 between the Chinese (60 thous.), official soviet (close to 200 thous. but including those who left by May of 1964), Kazakh (Zhumadilov, 200 thous.), and western sources. Mosley gives the figure as 60.000, Dreyer J. – close to 100000. //Mendikulova G. Istoricheskie sud'by kazakhskoi diaspory. Proiskhozhdenie i razvitie. Almaty, 1997, p. 225. Zhanguttin based on the Kazakh archives funds (Ministry of sovkhoses of USSR), states in April-May 1962 from China "in non-organized way to the territory of Kazakhstan" arrived 16606, 71796 people. Out of them 74.2 % had soviet citizenship, while 1.3 were citizens of PRC, and 24.5 were stateless. (Altayev A., Zhanguttin B. Kratkie ocherki istorii Kazakhstana. Uchebnoe posobie dlya vuzov.- Almaty, "Bastau", 2008. p. 197.) In September –December 1962 came 766 families, or 26643 people.

Conclusion

The official soviet discourse being diplomatic in form, especially, when it concerned the regulating technicalities with the Chinese officials, was civic in nature. The Soviet Union interpreted the right to patronize the former Russian/ soviet citizens residing in China through the mission or responsibility to protect. Although the main motivation was to gain as many loyal to the soviet regime human force for realization of state building projects within the

USSR. The Chinese discourse was mainly political administrative in form, and legal in nature, as it referred to the right to supervise the population of the province and prevent intervention of alien forces into its domestic sphere.

Qabdesht Zhumadilov represented the voice of Kazakhs who failed to materialize the dream of state building project in China proper, and in their last migration/Songy kosh to the soviet Kazakhstan hoped to find the Promised Land for safe ethno-cultural development.

References

- Ablazheï N.N. (2014). Kazahski migratsionny mayatnik "Kazahstan-Sintsyan". Emigratsia. Repatriatsia. Integratsia. [Kazakh migration pendulum "Kazahstan- Xinxiang" Emigration. Repatriation. Integration]. Karagandy: Bolashak-Baspa. P. 75.
- Barmin V. (2001). Politika vybora. Vzaimootnosheniia Sovetskogo Souza i Sintzyunya posle samorospuska Vostochno-Turkestanskoi respubliky (1946-1947). [The politics of choice. Relations of the Soviet Union and East-Turkestan republic (1946-1947)]. Sravnitel'naya politika. №4, S.90.
- Cable from Yili district party committee, 'Provisions on making proper arrangement for the livelihoods of people in border areas'. March 22, 1962// <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/collection/191/the-yi-ta-incident-1962> Retrieved April 22, 2019
- Cable from the Chinese Foreign Ministry, 'Representations concerning the Flight of Ethnic Minority Residents from Xinjiang Border Areas to the Soviet Union'. April 30, 1962. // <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118189.pdf?v=ff89b779d7117da16cd2815f56ae1fe6> Retrieved September 25, 2019
- Cable from the Xinjiang foreign affairs office, 'Report on the flight of border residents from the Yili and Tacheng areas to the Soviet Union'. April 21, 1962.// <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118180.pdf?v=629877a3921db822ffdb11d4793a980> Retrieved September 25, 2019
- Interview with Qabdesht Zhumadilov, April 3, 2019, who studied in Alma-Ata for two years in late 1950s, but could not finish his studies in the Kazakh state university/KazGU, philology department being called back to China by the Chinese authorities.
- Li Mingjiang (2011). Ideological dilemma: Mao's China and the Sino-Soviet split, 1962-63. Cold War History Vol. 11, No. 3, August, 387-419.
- Minutes of Vice Minister Zhang Hanfu's Discussion with Soviet Ambassador to China Chervonenko. April 29, 1962. // <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118192.pdf?v=f9dec24c19ffbe159838fc3fe9b52470> Retrieved September 26, 2019
- Nathan Light (1994). Qazaks in the People's Republic of China: the local processes of history. Occasional Paper No. 22. June. Indiana University, Bloomington, Indiana 47405. P. 41.
- Postanovlenie Soveta Ministrov Kazahskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki, 9 marta 1959 g. №197-22. [Decree of the Council of Ministers of Kazakh Soviet Socialist Republic, March 9, 1959, №197-22]. Central Archive of the Republic of Kazakhstan, fund 1987, ops 1 c, delo 67, lists 68-78.
- Rakhimov T. (1981) Sud'by nehanskih narodov v KNR. [The fates of non-Han peoples in PRC]. M., Mysl. 156 p. (Contains critical assessment of the Maoist and in broad sense Chinese approach and politics towards ethnic minorities. It was published in the times of Sino-Soviet confrontation, therefore, negatively describes nationalities policies towards non-Han groups). Report on the collection of evidence. June, 1962. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118198> Retrieved April 22, 2019
- Response to the soviet side's memorandum of 29 April on the mass exodus of Xinjiang Chinese residents to the Soviet Union. April 29, 1962. // <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118191> Retrieved on September 16, 2019
- Sheng Mao, More Than a Famine: Mass Exodus of 1962 in Northwest Xinjiang. China Review Vol. 18, No. 2, SPECIAL THEMED SECTION: Frontiers and Ethnic Groups in China (MAY 2018), pp. 155-184
- Syroezhkin K. (1994), Kazahi Kitaya: ocherki sotsialno-ekonomicheskogo i kulturnogo razvitiia. Alma-Ata. Institut razvitiia Kazakhstana. Chapter 4.
- Telephone reporting points from comrade Xu Huang, deputy director of the department of Consular Affairs of the Ministry of Foreign Affairs. April 21, 1962. // <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118183> Retrieved April 22, 2019
- Zapis besedy s nachalnikom departamenta prosveschenia Narodnogo Komiteta Sintzyan-Uigurskogo avtonomnogo raoina Zakirovym. 9 iula 1958 goda. [Transcript of conversation between the head of the enlightenment department of People's Committee of Xinxiang-Uighur autonomous district Zakirov. July 9, 1958]. // https://digitalarchive.wilsoncenter.org/assets/media_files/000/021/414/21414.pdf, Retrieved October 19, 2019
- Zhumadilov Q. Poslednee kochevie: Roman-dilogia. [The last migration. Novel-dilogy]. Alma-Ata: Zhazyshy. 704 p.
- Zimianin M. to the department of the Central Committee of the CPSU and to comrade IU.V.Andropov. August 18, 1958. // <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/175901> Retrieved October 19, 2019.

¹A.M. Abdildabekova , ²E.T. Teleuova

¹Candidate of historical sciences, Associate Professor, e-mail: abdiaigul@mail.ru

²Candidate of historical sciences, Associate Professor, e-mail: teleuova@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

ANALYSIS OF CONFESSIONAL POLICY OF EURASIAN STATES: HISTORICAL ASPECT

Abstract. The expanses of Eurasia have been over the centuries a place of historical and cultural contacts and interactions of numerous peoples professing various religions. Today, in the age of parallel globalization processes and the desire of ethnic groups to preserve their own cultural, historical and religious identity before the state authorities, a problem of the formation of the state religious policy has become one of the fundamental tasks.

The article analyzes contemporary views on state-religious relations as the fundamental components of the public administration in the sphere of religious relations, considers the options of the state religious policy and their conformity to the state-religious relations. The author proposes a set of variables that can be used as units of analysis in the study of the state religious policy. The analysis of public administration systems ensuring the implementation of these state religious policies has been made.

This article actualizes the problem of serious clarification and deepening of theoretical and methodological foundations. The implementation of state policy in the field of religion and religious institutions is considered. It also shows the importance of freedom of conscience, as well as improving the efficiency of public administration in this area.

Key words: state religious policy, state-religious relations, a model of state-religious relations, public administration, freedom of conscience, freedom of faith, religious culture, denominational structure.

¹ А.М. Абдилдабекова, ² Э.Т. Телеуова

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: abdiaigul@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: teleuova@mail.ru
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Еуразия мемлекеттерінің конфессиялық саясатын талдау: тарихи аспект

Аңдатпа. Еуразия кеңістігі ғасырлар бойы әртүрлі діндерді ұстанатын көптеген халықтардың тарихи-мәдени байланыстары мен өзара іс-қимылдарының орны болды. Бүгінгі таңда жаһандану үдерістері мен этностардың өзіндік мәдени, тарихи және діни ерекшелігін сақтауға ұмтылуы мемлекеттік билік органдарының алдында негізгі міндеттердің бірі ретінде мемлекеттік-діни саясатты қалыптастыру проблемасы тұр.

Мақалада қазіргі заманғы көзқарастар мемлекеттік-діни қарым-қатынас саласындағы негізгі мемлекеттік басқару, діни қарым-қатынастардың нұсқалары қарастырылды, мемлекеттік-діни саясат туралы заңына сәйкес мемлекеттік-діни қатынастар талданған. Авторлар мемлекеттік-діни саясатты зерттеу кезінде талдау ретінде пайдаланылуы мүмкін ауыспалы кешенді ұсынды, сондай-ақ осы мемлекеттік-діни саясатты жүзеге асыруды қамтамасыз ететін мемлекеттік басқару жүйесін қарастырады.

Бұл мақала теориялық-әдіснамалық негіздерді тереңдете білу және нақтылау проблемасын өзектендіреді. Дін, діни институттар саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру қарастырылуда. Сондай-ақ ар-ождан бостандығының маңыздылығын, сондай-ақ осы саладағы мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруды көрсетеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік-діни саясат, мемлекеттік-діни қатынастар, мемлекеттік-діни қатынастардың моделі, мемлекеттік басқару, ар-ождан бостандығы, діни еркіндік.

Абдилдабеков А.М.¹, Телеуова Э.Т.²

¹кандидат исторических наук, доцент, e-mail: abdiaigul@mail.ru

²кандидат исторических наук, доцент, e-mail: teleuova@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Анализ конфессиональной политики государств Евразии: исторический аспект

Аннотация. Просторы Евразии на протяжении столетий были местом историко-культурных контактов и взаимодействий многочисленных народов, исповедующих различные религии. Сегодня в век параллельных процессов глобализации и стремления этносов к сохранению собственной культурной, исторической и религиозной самобытности перед органами государственной власти в качестве одной из основополагающих задач стоит проблема формирования государственно-религиозной политики.

В статье осуществлен анализ современных взглядов на государственно-религиозные отношения как основополагающие составляющие государственного управления в сфере религиозных отношений, рассмотрены варианты государственно-религиозной политики и их соответствие государственно-религиозным отношениям. Автором предложен комплекс переменных, которые могут быть использованы в качестве единиц анализа при исследовании государственно-религиозной политики, а также проанализированы системы государственного управления, обеспечивающие осуществление этих государственно-религиозных политик.

Данная статья актуализирует проблему серьезного уточнения и углубления теоретико-методологических основ. Рассматривается реализация государственной политики в области религии, религиозных институтов. Также показывает важность свободы совести, а также повышение эффективности государственного управления в этой сфере.

Ключевые слова: государственно-религиозная политика, государственно-религиозные отношения, модель государственно-религиозных отношений, государственное управление, свобода совести, религиозная свобода.

Introduction

The study of state lawmaking, as well as the organization, executive and administrative activities of state and local self-government bodies on the basis of these laws in the sphere of religion is a serious and complex theoretical-methodological and scientific-practical problem. Its specificity is largely determined by the fact that it is a sphere where the government control sector is actually exceptional – it leaves under the influence of state bodies only a part of social relations, the totality of which, in turn, has a very serious impact on society and for this reason it requires special attention of the state. This is the sphere, where own legislative systems operate; they are endowed with a sacred sanction and implemented through mechanisms that have been established for millenniums. These systems tend to withdraw from the state jurisdiction of not only beliefs and convictions of objects of law, but also behavioral activities aimed at the implementation of these beliefs and convictions.

The events of the last quarter of the 20th century and the beginning of the 21st century, which are classified more often as the “desecularization of the world” and the “return of religion”, and the implications of these events in the Kazakh socio-political context update the problem of serious clarification

and deepening of theoretical and methodological foundations of not only research, but also the implementation of state policies on religion, religious institutions and the implementation of constitutional guarantees of freedom of conscience, as well as the improvement of the effectiveness of the public administration in this sphere.

Since gaining independence, Kazakhstan has pursued a balanced state religious policy. In accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan (http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution) and the Law of the Republic of Kazakhstan “On Freedom of Conscience and Religious Associations” adopted in 1992 (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920004000> <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920004000>), a principle of freedom of faith was legislatively enshrined. The state religious policy was further developed in a regulatory context through the adoption in 2011 of the Law “On Religious Activity and Religious Associations of the Republic of Kazakhstan” (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>) (hereinafter referred to as the Law “On Religious Activity”), which regulated the basic legal relations in the religious sphere.

In order to “make proposals and recommendations on the formation and implementation of the main directions of the state policy in the sphere of religious activity and interaction with religious as-

sociations, the strengthening of spiritual harmony in society and the harmonization of interfaith relations”, the Council for Relations with Religious Associations under the Government Republic of Kazakhstan was established in 2000 (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P000000683>) – a body that fully complies with international and foreign practice. It includes representatives of two main religious associations representing the most significant religious confessions: the Supreme Mufti, the Chairman of the Spiritual Directorate of the Muslims of Kazakhstan and the Head of the Metropolitan District of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan, the Metropolitan of Astana and Kazakhstan.

The actual implementation of the state religious policy is the prerogative of the Ministry for Religious and Civil Society Affairs of the Republic of Kazakhstan, established in 2016 on the basis of the Presidential Decree (http://www.akorda.kz/ru/legal_acts). The Scientific Research and Analytical Center for Religious Affairs established in 2007 is one of the subordinate organizations of the Ministry (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P070000072>). The main activity of this Center is the organization and conduct of research on the analysis of processes of the development of the religious situation in Kazakhstan, the information-analytical and scientific-methodological support of the activities of state bodies, organizations and citizens in the sphere of state-confessional relations, and the conduct of the religious expert examination.

Methodological approach

The classification of state-church relations was carried out, clarified and revised by a number of national and foreign researchers. At the same time, the practical importance of such classification systems for the public administration system has been repeatedly emphasized.

The typology of state-church relations that is conventional to a certain extent and shared by many researchers, includes a theocratic (caesarapapian) model, a model of religious-state identification, when the state rigidly associates itself with one religion; a model of the presence of the state church (religion) or a cooperative model; a separation model; a hostility model (Robbers, 2009: 719; Grigorenko, 2015: 140-144).

The typology proposed by the American researcher Mojzes P. should also be noted. He proposes to distinguish ecclesial absolutism, regime of religious tolerance, secular absolutism, and pluralistic freedom (Mojzes, 1996: 263-284).

It should be emphasized that the consideration of models of state-church relations both in the historical perspective and taking into account the multiplicity of their contemporary manifestations, allows us to objectively analyze the specifics of state policies in the religious sphere, but does not replace this analysis. Meanwhile, the historical relevance of a certain model of state-church relations, according to the typology accepted by the researchers of religion and law, does not fully (and sometimes completely) reflect the nature of the policies implemented by states in the religious sphere.

At the same time, the models of state-church relations developed in the literature, mostly in legal texts, are rather productive for the study of policies and state administration systems in the sphere of religion. Moreover, sometimes the theoretical and methodological framework of these models describes not only the relations between religious institutions and the state that coexist in a certain legal regime, but also the policy pursued by the state to establish such a regime. The relations within the framework of the proposed models can be in a fairly wide range and actually be extremely hostile, antagonistic, friendly, neutral, partner, etc. These types are not rigid, but they demonstrate the ability to make significant transformations.

Thus, it should be concluded as follows: the available theoretical patterns and typological approaches to the analysis of state-church relations may constitute reliable methodological bases for the study of the public policy and its implementation in the state administration system, but they do not replace such a study.

In this regard, the purpose and objectives of the article is to study the nature, content and directions of the evolution of state policies in the religious sphere and segments of public administration systems ensuring the implementation of these policies. At the same time, the typology of state-church relations should be clarified and, in particular, it is necessary to identify and analyze the factors that cause significant differences in the policy in the sphere of freedom of conscience and implementation in the state administration system between countries where state-church policies exist within the framework of identical models.

For this purpose, in order to study the nature, content and directions of the evolution of state policies in the religious sphere and segments of public administration systems ensuring the implementation of these policies, it is proposed to introduce a cluster of operational variables that will serve as units of the theoretical analysis of the problem under study.

These are two general clusters: the level of religious freedom and the nature of religious culture and denominational structure, as well as a number of special variables:

- 1) ensuring fundamental freedoms and basic rights in the sphere of freedom of conscience;
- 2) discrimination/non-discrimination of certain religious communities at the legislative level and/or at the level of law enforcement practice in the public administration system;
- 3) discrimination/non-discrimination of religious minorities on the part of majority religions;
- 4) delegating the state administration functions to the religious organizations or depriving them of these functions;
- 5) equality/inequality/hierarchy of religious organizations before the law, in particular:
 - 5a) granting a special status to a particular religious organization (organizations);
 - 5b) the presence of the institute of recognized religious organizations that differ by their legal status from others, the terms of recognition;
- 6) the nature and degree of autonomy of religious organizations;
- 7) the degree and mechanisms for regulating the presence of religious organizations in the public sphere;
- 8) the nature, degree and mechanisms for regulating the political activity of religious institutions.

The main part

In order to clarify the adequacy of the theoretical and methodological framework of the conventional typology of state-church relations, and the classifications of policies implemented by states in the religious sphere, it seems necessary to analyze the congruence of models of these relations with current policies in this sphere.

Therefore, one can confidently speak about this kind of congruence concerning a *theocratic (caesareapist)* model, which largely belongs to the history (exceptions like Iran after the anti-Shah's Islamic revolution of 1978-1979 or the Vatican City State, which is unique in the modern world, only confirm the rule).

The policies implemented by various states in the religious sphere within the framework of the model of *state-religious identification* are often similar in content and by implementation mechanisms. These are predominantly Islamic countries, where Islam is proclaimed the official state religion (among the countries of Islamic culture the exception is Turkey,

where Islam is not enshrined in the Constitution, the Libyan Declaration prescribes the regulation of the rules of succession upon the Sharia Islamic Law).

The aspects similar to the state policies in Islamic countries are as follows: ensuring the unconditional monopoly of Islam and the extension of its rules to the legislative systems of countries, as well as the prohibition, as a rule, of Muslims' appeals to other faiths. The Constitution of Pakistan states: "Since the power over everything belongs to Almighty Allah, the power of the people of Pakistan is exercised within the limits laid down by Him as a sacred truth" (Preamble) [Hereinafter, the constitutions of the world's countries are cited as in (Robbers, 2006: 3), unless otherwise indicated]. The Yemeni Constitution proclaims the protection of Islam as "a sacred duty" (Article 59). But, at the same time, if the Algerian legislator proclaims in the Basic Law that "freedom of religion is unshakable" (Article 35), the Iranian legislator introduces the direct discrimination on religious grounds (Article 13 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran). The state policy of Saudi Arabia provides for severe restrictions on the religious practices of non-Muslims and denies them access to such sacred places as Mecca and Medina; the Sudan Constitution guarantees the protection of Christians, but not of "those who betrayed Islam".

However, already in the next model of state-church relations – a model of *state church (religion)* – essentially different state policies can be found. On the one hand, this is the policy that almost completely limits religious freedoms (Laos) and/or discriminates against religious minorities (Burma), and/or does not provide adequate efforts to protect these minorities from attacks on the part of the majority religions (Egypt).

On the other hand, these are the countries, where a particular church historically has a state (official) status and this status serves as an important cultural factor and a component of the national tradition while ensuring the implementation of the state policy aimed at achieving very high standards in the sphere of freedom of conscience, religion, convictions and religious human rights (England, Scotland, Norway, Denmark, Greece, Bulgaria).

It is rather obvious that it is very difficult (if at all possible) to consider within the framework of one typological construct the state policies of Laos, where Protestants are required to renounce their faith under threat of arrest, and, at the same time, of Great Britain, where, despite the absence of a classical Constitution and the presence of Anglican (for England) and Presbyterian (for Scotland) state

churches, exemplary standards of religious freedom are ensured. Moreover, between these two poles of theoretical consideration a number of countries of Latin culture can be placed, where the Roman Catholic Church has a state status, and the states implement the protectionist policy towards it, providing other churches and religious associations with a different degree of freedom in the exercise of their functions (Argentina, Bolivia, Guatemala, Liechtenstein, Malta, Monaco, Costa Rica, Panama, Paraguay, Peru, El Salvador).

Even more serious differences are revealed when considering a *separation model*, which, in our opinion, is only a statement of the legal regime (separation of church and state) and does not describe not only the content of policies implemented by states in the religious sphere, but also the nature of state-church relations, for which this model was actually developed. To start with, the separation regime is enshrined in the Constitutions and special laws of states with very different legal, socio-political, socio-cultural and religious characteristics (Angola, for example, and Russia, Gabon and the USA, Guinea-Bissau and Hungary, Liberia and Kazakhstan, etc.).

It is noteworthy that the separation model is terminologically verbalized in the legislative acts of the countries in a different way: in the West, it is a question of separating the church *and* the state, in the post-Soviet space – mainly *from* the state.

Thus, Article 3 of the Law “On Religious Activity” of the Republic of Kazakhstan explicitly stipulates that the state and the secular system of education and upbringing are separated *from* religion and religious associations. Article 14 of the Constitution of the Russian Federation (http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution) and Article 4 of the Federal Law of the Russian Federation “On Freedom of Conscience and Religious Associations” (<http://base.garant.ru/171640/1/#block>) also postulate the separation of religious associations *from* the state and their equality before the law. The same situation is observed in Ukraine, where, in accordance with Article 35 of the Constitution of Ukraine (<http://www.president.gov.ua/documents/constitution>) and Article 5 of the Law of Ukraine “On Freedom of Conscience and Religious Organizations” (http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view) the church (religious organizations) is separated *from* the state. In the Kyrgyz Republic, according to Article 7 of the Constitution of the Kyrgyz Republic (http://www.gov.kg/?page_id=263&lang=ru), “religion and all cults are separated from the state”.

Thus, in the case of Western countries, the equality of subjects of these relations is emphasized, but not the relations of suzerainty-vassalage, as in the states of the post-Soviet space.

But even in this case, the comparison of various legislative acts of the countries of the post-Soviet space demonstrates greater respect for religion in the separation model of Kazakhstan, where the state separates *itself* from religion, and not vice versa, and therefore it incurs a number of obligations to religious organizations.

But even in the case of countries, where there is a legal model of separation of church *and* state, state policies and corresponding public administration systems in the social sphere under study have serious, at times fundamental differences. It must also be taken into account that the existing models are by no means static, they are in constant development.

Nevertheless, legal experts are almost unanimous: if the “separation” is understood as a state, in which the state has nothing in common with the church, then we will not find such a legal and socio-cultural situation anywhere in the world (Lindholm, 2004: 942-946).

Let us consider the results of the theoretical analysis on the basis of the previously presented cluster of operational variables.

The level of religious freedom is the basis for understanding the democratic nature of the policy implemented by a certain state in the religious sphere. Definitely, there is a fairly stringent correlation between the general development of democracy in the country and the democratic nature of its religious policy. Conversely, the state policy in the religious sphere serves as a sufficiently reliable indicator of the state’s attitude to equality, tolerance, pluralism and fundamental freedoms of citizens.

It is important to note the study of the Hudson Institute (USA), which established the correlation between the state of religious freedom and the general welfare of a country. The study, which covered 101 countries, confirmed the following: a country, where the level of religious freedom is high, is characterized by less frequent armed conflicts, better health indicators, higher incomes, and better educational opportunities for women (Grim, 2008:2).

It is worth agreeing with a well-known researcher of religion and law K. Dyurem, who indicated four presuppositions of religious freedom: minimal pluralism (“so long as there is no disagreement in the society and in the basic belief systems, the problem of religious freedom does not even arise”), economic stability (“in extreme situations the problem of

religious freedom has less priority in society than the satisfaction of basic religious needs”), political legitimacy (“since religion can act as a powerful force, it legitimizes (delegitimizes) society, the measure of religious freedom will depend on how strong or weak is the political legitimacy of the regime”), respect for religious rights of those who have other convictions (“to guarantee religious freedom for all if one religious group not only rejects the convictions of another, but does not even want to live with it on one territory”) (Durham, 2004: 31-32).

Analyzing the level of religious freedom in Kazakhstan, it should be noted that Article 19 of the Constitution establishes the right of everyone to determine, indicate or not to indicate his/her religious affiliation, while Article 3 of the Law “On Religious Activity” provides everyone with the right to “adhere to religious or other beliefs, disseminate them, participate in the activities of religious associations and engage in missionary activities in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan”.

According to the President of Kazakhstan N. Nazarbayev, religious freedom in Kazakhstan is fully provided. About 65 percent of the country’s residents are Muslims, mostly Sunnis of the Hanafi School; Russian Orthodox Christians make up about 25 percent of the population; Jews, Roman and Greek Catholics, various Protestant denominations and other religions make up less than five percent. So today the Republic of Kazakhstan is a striking example of the way representatives of about 3,500 religious entities representing the interests of 18 faiths, as well as representatives of 130 nations and ethnic groups can live in peace and harmony.

The nature of religious culture and denominational structure of a certain society is an extremely important factor in the formation of the state policy in the sphere of freedom of conscience and religious institutions. Without taking into account this factor, it is impossible to understand, for example, the facts of the presence of state (official) churches in a number of countries in Western Europe and, conversely, the tendency to restrict public manifestations of religion in the practice of public administration in such countries as France or Turkey. Thus, in France the appointment of leaders of major religions is carried out after agreement with the relevant state bodies.

The introduction of such variable as a type of religious culture allows distinguishing the following, for example, in Western Europe: the Catholic belt (Italy, Spain, Portugal, France, Belgium, Ireland),

countries of mixed religious culture (Catholic-Protestant culture – Great Britain, Germany, Netherlands, Switzerland, Northern Ireland), the Lutheran North (Denmark, Iceland, Sweden, Finland, Norway) and the Greek Orthodox enclave.

In the post-Soviet space, it is possible to distinguish the countries of mixed religious culture, some of which are Orthodox-Catholic (Belarus, Ukraine), others are Orthodox-Muslim, with a predominance of a certain confession (Russia, Kazakhstan), as well as the Muslim belt (Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Azerbaijan) and a small exclusively Orthodox enclave (Georgia, Armenia).

However, huge differences between such countries of one type of religious culture, as, for example, France and Ireland or Georgia and Armenia, cannot be understood without considering the nature of this culture. For this purpose, we need to take a look at the history of each of these countries.

As is known, Islam of the Hanafi School is traditional in Kazakhstan. It was adapted to the existing culture, having a thousand-year history in the territory of Kazakhstan, and has always differed from other madhhabs of Sunni Islam by maximum tolerance, taking into account the customs and traditions of local people. In addition, among the Kazakh people Islam is closely linked with ancient religious beliefs that developed long before its emergence, the main of which were Tengrianism and Shamanism of Zoroastrian origin. Thus, the diversity of religious and cultural traditions of Kazakhstan has inevitably led to mutual understanding of representatives of various faiths, finding points of their contact, aspiration of Kazakhstanis to understand other people’s religious values.

Public administration systems, state bodies that implement the policy in the sphere of freedom of conscience must take into account (and, as a rule, they take into account) the degree of influence of a certain religious institution on the socio-political sphere, electoral preferences of citizens, socio-cultural development and public moods in the country, historical links of religious institutions with the state and society, religious education models, the presence of religious organizations in various segments of the public sphere.

At the same time, sufficiently systemic attempts to protect the national-cultural and religious identity of a country are currently made. These attempts are implemented through a complex of legal and organizational measures containing two main components:

1) the protectionist policy on religious organizations, which, in the opinion of state

bodies, played a particular role in the formation of national identity (granting them a special status, state financing, taxation of citizens in their favor, maintenance of historical and cultural monuments used by them, etc.) and

2) restriction of the activity of other religious organizations, which, according to the opinion of the relevant state authorities, may pose a threat to the national identity (prohibition of proselytism, restrictions or a complete ban on the missionary activity, unequal conditions for religious organizations that are not considered traditional, etc.).

As a rule, in most European countries the focus is on the first component and the privileges to traditional religious institutions are not synchronized with the discrimination of non-traditional and new religious communities. Thus, in Italy, Spain, Belgium, Germany, Austria, at the discretion of the state, special agreements are concluded with individual religions. In Italy religions are divided into Catholic and non-Catholic ones, in Latvia – non-traditional religious organizations and religious denominations, in Belgium – recognized and unrecognized religions, in Austria religious organizations are divided into religious societies with preferences from the state and the association.

While in Kazakhstan all religions are declared equal before the law, in Europe, depending on the level of cooperation between recognized religious organizations and the state, they are provided with the appropriate privileges: financing activities (Germany, Romania, Belgium, Czech Republic); religious education at school (Belgium, Germany); the activities of Christian parties (Italy, Belgium, the Netherlands, Germany); clergy funding in the army (Greece, Poland, Italy); the legal force of marriages concluded in the temples (Spain, Czech Republic, Slovakia). Religious communities, who have not received the status of religious associations and do not have an agreement with the state, do not have these privileges. The only fact of “protectionism” at the state level and a privileged status of the two main religions of Kazakhstan can be considered the recognition in the preamble of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Religious Activities” (which is not a legal rule and does not bear legal consequences) of the historical role of Islam of the Hanafi School and Orthodox Christianity, largely due to the unifying role of which in the territory of Kazakhstan the unique unity and diversity of national cultures of the peoples inhabiting it have been preserved.

Researchers also note that even the cornerstones that gave a special legal and cultural status to the

state (official) churches of constitutional monarchies will not work in modern conditions if they are discriminatory towards other churches and/or their followers. For example, they note that marrying a Catholic K. Parker-Bowles will not prevent Prince Charles from inheriting the throne, although this directly contradicts Act 1700 (so-called Act of Settlement). “This act will not be effective in these conditions”, wrote S. Jass, “since the United Kingdom currently has a political system that makes such discrimination unacceptable. The incorporation of the European Convention on Human Rights (1950) into the national system of British law in 1998 ... makes the effectiveness of this Act even more impossible” (Satvinder, 2003: 493-494).

In countries with insufficient religious freedom, the discrimination is considered to be constant and sometimes cruel. Repressive measures are often used here to prevent the free exchange of information; the dissemination of information about one’s own religious beliefs can be interpreted as “proselytism” and lead to both strict individual and collective punishments (Algeria, 2008: April 11).

Thus, the analysis of the level of religious freedom and the nature of religious culture and denominational structure makes it possible to assert that religious believers in Kazakhstan are provided with a sufficiently high level of religious freedom, religious culture is based on the principles of tolerance to representatives of various denominations, and the denominational structure is implemented through the protectionist policy towards religious organizations (Islam, Orthodoxy), which, according to the state bodies, played a particular role in the formation of the national identity.

Among *special variables*, the introduction of which as analytical units in the theoretical analysis of state policies in the religious sphere is necessary to understand the meaning and nature of this policy, it is possible to distinguish *basic level variables* (ensuring fundamental freedoms and rights in the sphere of freedom of conscience, discrimination/non-discrimination against religious communities at the legislative level and in the practice of public administration, discrimination/non-discrimination against religious minorities on the part of majority religions), the *second-level variables*, which basically indicate the level of freedoms guaranteed to the religious associations (equality/inequality or hierarchy of religious organizations before the law, the degree of autonomy of religious organizations, the degree of regulation of the presence of religious organizations in the public sphere, the nature and degree of the mechanism for regulating the

political activity of religious institutions) and *auxiliary variables* (the latter indicate the method and mechanisms of the implementation of the state policy in the public administration system).

Achievements in ensuring fundamental religious freedoms and human rights are the main indicator of the successful or unsuccessful state policy implemented in the religious sphere. International, regional, interstate, national, confessional and interdenominational institutions monitoring the state of religious freedom in the world and, accordingly, the efforts made by the governments for its promotion or, on the contrary, violation, are sufficiently active in the world. This is primarily the UN Human Rights Council, which includes the institute of the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief, as well as the following non-governmental organizations: the International Coalition for Religious Freedom (ICRF), the International Commission on Freedom of Conscience (ICFC), the International Religious Liberty Association (IRLA), the Center for the Study of Religious Freedom and many others.

The most detailed monitoring of religious freedom is contained in the annual reports of the US State Department, which are prepared by the US Foreign Policy Department and all the embassies of this country since the adoption of the Law on Religious Freedom in the World by the Congress in 1998.

According to the conclusions of the authors of the report, the countries are divided into five main categories upon the state of provision by their governments of freedom of conscience and religion. First of all, these are the countries of “special concern”, where the fundamental human rights and freedoms in the sphere of religion (and in the vast majority of cases these are also other basic rights and freedoms) are violated especially gravely and systematically. These countries include Eritrea, Iran, China, North Korea, Sudan, and Saudi Arabia.

The second category includes the countries where the state is the main violator of religious freedoms (Egypt, Laos, etc.).

The third category includes the countries where governments ignore very serious manifestations of religious intolerance on the part of representatives of the religious majority, cannot or do not want to put an end to these manifestations (Guatemala, Nigeria, Sri Lanka, Indonesia, etc.).

The fourth category is characterized by the presence of discriminatory legislation or hostile policy towards certain religious communities (Azerbaijan, Brunei, Malaysia, etc.).

Finally, the fifth group includes the countries with high standards in the sphere of human rights and civil liberties, where, however, some new religious groups were stigmatized as “dangerous sects and cults” (Belgium, Germany, and France) (<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2015/35335.htm>).

Among the special level variables, which indicate the nature of the state policy in the sphere of religion, we should pay special attention to the degree of provision of religious associations with freedom. After all, freedom of religion and belief becomes a social phenomenon and a subject of public discourse, when the attention is focused on the actions of people with certain religious beliefs and convictions. For this purpose, they are mainly grouped together in structured communities in a different way. No wonder that Article 18 of the Universal Declaration of Human Rights stipulates that the right of everyone to freedom of thought, conscience and religion includes the right to practice one’s religion both alone and jointly.

Moreover, the legislation (and its implementation) concerning the establishment, recognition, legal registration of various types of religious associations, according to lawyers, is vital for the enforcement of the right to freedom of religion. In the modern world, the enforcement of this right of a religious community to receive the rights of a legal entity is extremely difficult (if at all possible), since it excludes the opening of a bank account, the receipt or purchase of a land plot, the rental or acquisition of premises necessary for joint worship services, the payment of staff salaries, manufacturing of religious objects, printing of literature, the defense of one’s rights in court, contacting fellow believers abroad, helping them or receiving their help, etc. Therefore, modern democratic systems, as a rule, rather effectively defend the right of a religious association to obtain the status of a legal entity, considering this right as an important component of religious freedom.

As for the auxiliary variables, which indicate the mechanisms for implementing the state policy in the religious sphere, they (mechanisms) are also largely related to the general level of democratization of society, the state of the judicial system, the effectiveness of the executive authorities and the development of local government. For example, in many Western European countries there is often no need for a special government body that would implement the state policy in the religious sphere (Martinez-Torron, 2004).

But in the post-Soviet states, including in Kazakhstan, there is a need for such bodies, acting

as the instruments for implementing necessary reforms in the sphere under study. However, all measures should be taken to ensure that such bodies do not become an instrument only for controlling and limiting the rights of religious associations. At the same time, in those European countries where there are state (official) churches, such institutions also exist and perform a number of functions to fill the status of this church (these churches) with actual content, as well as to provide members of other religious organizations with freedoms. In this regard, the experience of their activities can be useful.

Conclusions

Nowadays, a model of interethnic and interreligious harmony has been created in Kazakhstan. On the international scene, Kazakhstan is perceived as a territory of peace, a platform for dialogue and rapprochement of cultures and religions.

The integration of all the variables proposed above and their application in specific political, legal, organizational-managerial, historical-cultural and religious-social contexts, in our opinion, paves the way for a deeper analysis of the nature, features and directions of the evolution of the Kazakhstan's policy in the religious sphere and the implementation of this policy in the public administration system.

In particular, the necessary theoretical preconditions are created for identifying problem areas in ensuring the right of a person to act in accordance with his/her religious beliefs,

including to an alternative that is less burdensome for individual conscience in carrying out duties to the state; to determine the degree of protection of religious freedoms and religious rights of a person, religious minorities, as well as the equality/inequality of religious organizations before the law in the implementation of state policies, as well as the basis for further development of the conceptual framework for optimizing the state policy in the implementation of constitutional guarantees of freedom of conscience.

In connection with the above, some recommendations for improving the state religious policy in Kazakhstan may be given.

Thus, today in the Kazakh society there are negative stereotypes towards non-traditional unregistered religious associations. The state should take measures to overcome this phenomenon, but society cannot be entirely changed at once. Today, one of such measures is the state registration of a religious association, which is necessary to consolidate the property and legal isolation of a religious association that allows it to officially carry out religious activities and be a full-fledged subject of religious legal relations. It is necessary to conduct the wide-scale informational-educational and explanatory work among the population in order to inculcate tolerance, religious tolerance and respect for representatives of non-traditional religions. Public councils for relations with religious associations and clubs of religious leaders should be involved in this process to create platforms for dialogue, on which religious problems could be openly discussed and resolved.

References

- Algeria: Christian Sentenced for Proselytism. More Than Half of Country's Protestant Churches Ordered to Close. (2008, April 11). Compass Direct News.
- Bureau of Democracy, Human Rights and Labor. (2015). Denouncing Certain Religions by Affiliating Them with Dangerous "Cults" or "Sects". Executive Summary International Religious Freedom Report. Retrieved March 29, 2017, from <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2015/35335.htm>.
- Durham, C.W., Jr. (2004). Facilitating Freedom of Religion or Belief through Religious Association Laws. In T. Lindholm, C.W. Durham, & B. Tahzib-Lie (Eds.), *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook* (pp. 31-32). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- Federalnyi zakon ot 26 sentyabrya 1997 g. No. 125-FZ "O svobode sovesti i o religioznykh obedineniyakh" [Federal Law as of September 26, 1997 No. 125-FZ "On Freedom of Conscience and Religious Associations"]. (1997, September 26). Retrieved March 29, 2017, from http://base.garant.ru/171640/1/#block_100#ixzz4bOippfWh.
- Grim, B.J. (2008). Religious Freedom: Good for What Ails Us? *The Review of Faith & International Affairs*, 6(2).
- Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan (1993). [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved March 29, 2017, from http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution.
- Konstitutsiya Kyrgyzskoi Respubliki (2010). [Constitution of the Kyrgyz Republic]. Retrieved March 29, 2017, from http://www.gov.kg/?page_id=263&lang=ru.
- Konstitutsiya Ukrainy (1991). [The Constitution of Ukraine]. Retrieved March 29, 2017, from <http://www.president.gov.ua/documents/constitution>.

Konstitutsiya Rossiiskoi Federatsii [Constitution of the Russian Federation]. (1993). Retrieved March 29, 2017, from http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution.

Lindholm, T., Durham, C.W., & Tahzib-Lie, B. (Eds.). (2004). *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook* (pp. 942-946). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers

Martinez-Torron, J., & Navarro-Valls, R. (2004). Protection of Religious Freedom in the System of the Council of Europe. In T. Lindholm, C.W. Durham, & B. Tahzib-Lie (Eds.), *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.

Mojzes, P. (1996). Religious Human Rights in Post-Communist Balkan Countries. In J.D. van Vyver, J. Witte, Jr. (Eds.), *Religious Human Rights in Global Perspective* (pp. 263-284). Martinus Nijhoff Publishers.

Postanovlenie Pravitelstva RK "O sozdanii Soveta po svyazyam s religioznymi obedineniyami" ot 6 maya 2000 goda No. 683 [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan "On the Establishment of the Council for Relations with Religious Associations" No. 683]. Retrieved March 29, 2017, from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P000000683>. Date: 01.10.2019.

Postanovlenie Pravitelstva RK "O sozdanii gosudarstvennogo uchrezhdeniya "Nauchno-issledovatel'skii i analiticheskii tsentr po voprosam religii" No. 72 ot 30 yanv. 2007 g. [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan "On the Establishment of a Public Institution "Research and Analytical Center for Religious Affairs" No. 72]. (2007, January 30). Retrieved March 29, 2017, from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P070000072>. Date: 01.10.2019.

Robbers, G. (2009). *Gosudarstvo i religiya v Evropeiskom Soyuze (opyt gosudarstvenno-konfessionalnykh otnoshenii)* [State and Religion in the European Union (Experience of State-Confessional Relations)]. Moscow. (p. 719).

Robbers, G. (Ed.). (2006). *Encyclopedia of World Constitutions. 3-Volume Set. Facts on File.*

Samygin, S.I., Nechipurenko, V.I., & Polonskaya, I.N. (1996). *Religiovedenie: sotsiologiya i psikhologiya religii* [Religious Studies: Sociology and Psychology of Religion]. Rostov-on-Don: Fenix. (p. 532).

Satvinder, J. (2003). United Kingdom. In C. Cookson (Ed.), *Encyclopedia of Religious Freedom* (pp. 493-494). New York: Routledge.

Ukaz Prezidenta RK "O merakh po dalneishemu sovershenstvovaniyu sistemy gosudarstvennogo upravleniya Respubliki Kazakhstan" ot 13 sentyabrya 2016 [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On Measures for Further Improvement of the System of Public Administration of the Republic of Kazakhstan"]. (2016, September 13). Retrieved March 29, 2017, from http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-merah-po-dalneishemu-sovershenstvovaniyu-sistemy-gosudarstvennogo-upravleniya-respubliki-kazahstan. Date: 01.10.2019.

Zakon Respubliki Kazakhstan "O svobode veroisповедaniya i religioznykh obdineniyakh" ot 15 yanvarya 1992 goda No. 1128-XII [Law of the Republic of Kazakhstan "On Freedom of Religion and Religious Associations" No. 1128-XII]. (1992, January 15). (Expired). Retrieved March 29, 2017, from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920004000>. Date: 01.10.2019.

Zakon Respubliki Kazakhstan "O religioznoi deyatelnosti i religioznykh oedineniyakh RK" ot 11 okt. 2011 g. No. 483-IV [Law of the Republic of Kazakhstan "On Religious Activity and Religious Associations of the Republic of Kazakhstan" No. 483-IV]. (2011, October 11). Retrieved March 29, 2017, from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>. Date: 01.10.2019.

Zakon Ukrainy "O svobode sovesti i religioznykh organizatsiyakh" [The Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations"]. (1991, April 23). Retrieved March 29, 2017, from <http://www.irs.in.ua/index>. Date: 01.10.2019.

¹**B.A. Kentbayeva** , ³**G.T. Bexeitov** ,
²**A.D. Utebekova** , ⁴**K.A. Temirbayeva**

¹Doctor of biological Sciences, Professor, Kazakh national agrarian University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kentbayeva@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Director of the International Research Laboratory "Geoarchaeology",
Kazakhstan, Almaty, e-mail: bek_ok@mail.ru

³assistant, Kazakh national agrarian University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: arunia190482@mail.ru

⁴PhD, senior lecturer of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kamshat.temirbayeva@gmail.com

DENDROCHRONOLOGICAL ANALYSIS OF ARCHAEOLOGICAL WOOD FROM MONUMENTS OF PAZYRYK CULTURE

Abstract. The article is devoted to the dendrochronological analysis of archaeological wood from the monuments of Pazyryk culture. Relative dendrochronological Dating was performed on the basis of the obtained tree-ring chronologies. There were also conducted studies of cores from live trees, which were harvested in the sample areas Tuyuksu, Big Almaty lake and Gorelnik. The species composition of wood and the possibility of using the obtained chronologies for the reconstruction of the climate were studied. The absolute radial increment graphs for each radius were plotted from the annular chronologies, which are used to accurately date the annual rings. The maximum age of the studied plants living trees spruce spruce is 229 years pertaining to the sample area Tuyuksu. The maximum width of the annual rings for all the studied objects is 9.4 mm, which indicates good weather conditions during the active growth and development of the plant. Average width of annual rings for spruce Shrenk in plots of Big Almaty lake is of 2.15 mm. Logs from the scientific-restoration laboratory "Island of Crimea" were processed and studied. 124, 130 and 141 year tree-ring chronologies were found on the sawn trees, the age of the trees is from 124 years to 141 years.

Key words: dendrochronology, archaeology, methods of dendrochronological analysis, modern tree, core, archaeological tree, tree-ring chronology, radial growth.

¹Б.А. Кентбаева, ²Г.Т. Бексеитов, ³А.Д. Утебекова, ⁴К.А. Темирбаева

¹б.ғ.д., Қазақ ұлттық аграрлық университетінің профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kentbayeva@mail.ru

²т.ғ.к., доцент, «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы директоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bek_ok@mail.ru

³Қазақ ұлттық аграрлық университетінің ассистенті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: arunia190482@mail.ru

⁴аға оқытушы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kamshat.temirbayeva@gmail.com

Пазырық мәдениет ескерткіштерінен алынған археологиялық сүректің дендрохронологиялық талдауы

Аңдатпа. Мақалада Пазырық мәдениетінің ескерткіштерінен алынған археологиялық сүректі дендрохронологиялық талдау бойынша материалдар келтірілген. Алынған ағаш-сақиналы хронологиялардың негізінде салыстырмалы дендрохронологиялық даталау орындалды. Сондай-ақ, Тұйықсу – ТУУ сынақ алаңдарында дайындалған тірі ағаштардан керндер, Үлкен Алматы көлі – ВАО және Горельник – GOR зерттелді. Пайдаланылған сүректің тұқымдық құрамы зерттелді, салыстырмалы түрде ежелгі орман пайдалану және климаттық қайта құру үшін алынған хронологияларды пайдалану мүмкіндігі қорытындылары жасалды. Сақина хронологиясының деректері негізінде әр сақинаның абсолютті радиалды өсу графигі жасалды, олар жылдық сақиналарды дәл анықтауға қолданылады. Шренка шыршасының зерттелген тірі ағаштарының ең үлкен жасы – 229 жас, бұл Тұйықсу сынақ аймағына сілтеме жасайды. Барлық зерттелетін

объектілер үшін жылдық сақиналардың максималды ені – 9,4 мм, бұл өсімдіктің белсенді өсуі мен дамуы кезеңіндегі ауа-райының жақсы екендігін көрсетеді. Үлкен Алматы көлінің 7 сынамалық учаскесінде Шренк шыршасы үшін жылдық сақинаның орташа ені 2,15 мм құрайды. «Остров Крым» ғылыми-реставрациялық зертханасының жазбалары өңделді, сақталды және зерттелді. Ара кесулерінде 124, 130 және 141 жастағы ағаш-сақиналық хронологиялар табылды, ағаштардың жасы 124-тен 141-ге дейін.

Түйін сөздер: дендрохронология, археология, дендрохронологиялық талдау әдістері, заманауи ағаш, керн, археологиялық ағаш, ағаш-сақиналық хронология, радиалды өсім.

Б.А. Кентбаева¹, Г.Т. Бексеитов², А.Д. Утебекова³, К.А. Темирбаева⁴

¹Д.б.н., профессор Казахский национальный аграрный университет, Казахстан, г. Алматы, e-mail: kentbayeva@mail.ru

²к.и.н., доцент, директор международной научно-исследовательской лаборатории «Геоархеология», Казахстан, г. Алматы, e-mail: bek_ok@mail.ru

³ассистент, Казахский национальный аграрный университет, кафедра «Лесные ресурсы и охотоведение», Казахстан, г. Алматы, e-mail: arunia190482@mail.ru

⁴PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: kamshat.temirbayeva@gmail.com

Дендрохронологический анализ археологической древесины из памятников пазырыкской культуры

Аннотация. Статья посвящена дендрохронологическому анализу археологической древесины из памятников Пазырыкской культуры. На основе полученных древесно-кольцевых хронологий выполнено относительное дендрохронологическое датирование. Также были проведены исследования кернов с живых деревьев, которые были заготовлены на пробных площадях Туяксу, Большое Алматинское озеро и Горельник. Изучен породный состав древесины и возможности использования полученных хронологий для климатической реконструкции. По данным кольцевых хронологий были построены графики абсолютного радиального прироста для каждого радиуса, которые используются для точной датировки годовых колец. Максимальный возраст исследуемых растений живых деревьев ели Шренка составляет 229 лет, относящийся к пробной площадке Туяксу. Максимум ширины годовых колец по всем исследуемым объектам составляет 9,4 мм, который говорит о хороших погодных условиях в период активного роста и развития растения. Средняя ширина годового кольца для ели Шренка на пробных площадях Большого Алматинского озера составляет 2,15 мм. Бревна из научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым» были обработаны, сохранены и исследованы. На спилах обнаружены 124-, 130- и 141-летние древесно-кольцевые хронологии, возраст деревьев составляет от 124 лет до 141 года.

Ключевые слова: дендрохронология, археология, методы дендрохронологического анализа, современное дерево, керн, археологическое дерево, древесно-кольцевые хронологии, радиальный прирост.

Introduction

The founder of dendrochronological studies is an American scientist A. Douglas (A. Douglass 1919; 1928; 1936, etc.), already in the early 1900s collected and analyzed samples of “yellow pine” to study the fluctuations of its annual growth and establish their relationship with the cycles of solar activity. And in 1920, he first used this method to date Indian settlements in the southwestern United States. Published in 1914, the work interested archaeologist Wissler, which initiated the use of the method of cross-Dating in archaeology for Dating fossil wood. Dating annual layers is the most important and time-consuming part of dendrochronological studies. The quality of the obtained tree-ring chronologies depends on the correctness of Dating and

accuracy of measurements (Chernyih, N.B., 1996, Slyusarenko, I.Yu., 2010, Kolchin, B.A., 1972, Solomina O.N., 2012, Shiyatov S.G., Huber B. 1967).

Research methods

The method of cross-Dating allows to make relative and absolute Dating of time of formation of layers of growth of wood. Relative Dating is to determine the pairs of rings in the compared samples, which were formed in the same year, but their calendar date is still unknown. It allows, for example, to determine how many years later or earlier was cut down (or died) a particular tree compared to another, based on the calculation of the difference in years, the formation of subcortical rings. Moreover, if the

sub-crust ring is preserved (this can be established by careful examination of the outer surface of the sample and the detection of bark or bast residues on it), it is possible to determine the season of felling or death of the tree. For example, if podkrovie ring is fully formed, then the death of the tree occurred during the growth period, i.e. during the summer months (Chernyih, N.B., 1996, Slyusarenko, I.Yu., 2010, Kolchin, B.A., 1972, Solomina O.N., 2012, Shiyatov S.G., Huber B. 1967)

Dendrochronological methods are labor-intensive, but the use of modern tools can greatly simplify the work. The LINTAB device is currently the most successful modern modification of the machine, the principles of which were invented by the Swedish forester Eklund. It was developed by F. Rinn in the German firm RINNTECH in 1991 and continues to be improved to the present time. In 2015, the device LINTAB-6 was certified in RSE “Kazakhstan Institute of Metrology” of the Ministry of investments and development of Republic of Kazakhstan on the results of tests were registered in the register of the state system of ensuring the uniformity of measurements in the Republic of Kazakhstan and approved for use on the territory of the Republic (Zhantlesova Sh., 2015, Baygazakova Zh.M., Kentbaeva B.A., 2019).

Dendrochronology deals with wood of various species and ages. Modern wood, logs of buildings excavated during archaeological excavations, wooden details of architectural structures existing to this day, as well as boards of icons, etc., are used as objects of research. Very often, organic matter is perfectly preserved in the cultural layers of ancient and medieval settlements, which is facilitated by a large moisture saturation of the cultural layer, low acidity or neutrality of its environment, slow movement of internal water flow, almost complete absence of water and air exchange and, finally, small temperature fluctuations (Вихров В. Е. 1959). Wood is well preserved in permafrost. An example of this construction of Mangazeya or logs from Altay burial mounds. Anaerobic conditions contribute to the preservation of organic matter in peatlands and coastal river sediments in some areas of Eastern Europe – in the Urals, Karelia, Arkhangelsk region, Belarus and Lithuania. In Veliky Novgorod found twenty layers of pavement, laid one above the other, scientists have concluded that it was built by Novgorod for five hundred and fifty years (Chernyih, N.B., 1996, Slyusarenko, I.Yu., 2010, Kolchin, B.A., 1972, Solomina O.N., 2012, Shiyatov S.G., Huber B. 1967).

The object of the study were the cores of living

trees and also sawn archaeological tree. Cores from live trees were taken on the test areas Tuyuksu-TUY, Big Almaty lake- BAL and Gorelnik-GOR.

Wood samples (cores) were collected with a haglof age drill from living trees and a circular chainsaw from dead trees. The cores were taken at a height of 1.0-1.3 m from the Ground surface. To construct a generalized chronology, tree samples were taken from 15-30 trees of the same species, and from each tree by two radiuses. Drilled cores were placed in specially prepared paper or polyethylene containers (in containers samples are convenient to transport, dry and store until the work on the Dating and measurement of the rings), the inner diameter of which is 2-3 mm larger than the diameter of the sample.

By its origin, the collection of samples of archaeological wood has several sources: monuments that have become the object of excavations at the present time; monuments excavated earlier, but in which the wood was left by researchers at the site, which required repeated work; Museum collections.

Studies of archaeological wood was conducted on samples harvested earlier in the “Scientific-restoration laboratory “island of Crimea”, as well as cuttings from the archaeological wood obtained in the excavations of Korgan Shilikti and Berel in 2019.

Research result

To the Treasury Al-Farabi in The international laboratory “Geoarchaeology” on the project “History and culture of the great steppe” on the topic “Study of the possibility of applying the methods of natural Sciences in archaeological research” on the measuring complex LINTAB, measured the growth of cores and determined their characteristics. This device is accompanied by a computer program TSAPWin Professional 4.70 d, which allows you to enter measurement data into the computer, correct and analyze the data, to present them in tabular and graphical forms.

Absolute Dating includes the precise determination of the calendar date of all year rings in the samples studied. It can be carried out only if the calendar date of taking a sample of wood is known, at least from one living tree, the annular chronology of which is cross-dated with other annular chronologies. As you compare the pictures of the rings for the purpose of their Dating on the samples difficult due to their large size and uneven width of annual rings, the rings extracted from the information easier to apply and analyze in the form

of graphs on the paper on which the abscissa shows the delayed calendar time in years (left to right) and y-axis – the value of the annual increment and other characteristics of annual rings.

The study of cores from live trees, which were harvested in the sample areas Tuyuksu-TUY, Big Almaty lake-BAL and Gorelnik-GOR (table 1). The specific name of the investigated plants include

Schrenk's Spruce (A. Utebekova, Adilbaeva Zh., Maisupova B., B. Kentbayeva 2019).

One of the most important, if not the main, is the study of the influence of climate on tree growth. The width of the growth rings, the shape of the cells, the chemical composition of the wood can tell the researcher a lot about what the weather conditions were at the time when they were formed.

Table 1 – Characteristics of the location of the test areas

Sample areas	Width (N)	Longitude (E)	Direction	Altitude above sea level	Number of rings, pcs
TUY	43°03'	77°00'	N	2200	8
BAL	43°04'	77°00'	NE	2125	30
GOR	43°08'	77°04'	N	1868	22

Table 2 – Characteristics of individual chronologies in tree-ring width of Shrenk spruce trees on the sample area Tuyuksu

№	Number of trees	Interval, y y	Number of rings, pcs	Average width of rings, mm	Maximum and minimum limits of the width of the rings, mm
1	TUY 1A	1901-2019	118	2,62	9,40
2	TUY 1B	1953-2019	66	2,07	3,27
3	TUY 2A	1790-2019	229	5,42	1,14
4	TUY 2B	1810-2019	209	6,13	1,42
5	TUY 3A	1947-2019	72	4,13	2,74
6	TUY 4A	1886-2019	133	5,70	1,51
7	TUY 4B	1912-2019	107	6,50	1,79
Subtotal:			934	ave. 1,71	ave.9,40

Table 3 – Characteristics of individual chronologies in tree-ring width of spruce spruce trees on the sample area of Big Almaty lake

№	Number of trees	Interval, y y.	Number of rings, pcs	Average width of rings, mm	Maximum and minimum limits of the width of the rings, mm
1	BAL 1A	1861-2019	157	2,18	4,53
2	BAL 1B	1887-2019	131	2,57	7,05
3	BAL 2A	1955-2019	63	2,47	5,05
4	BAL 2B	1949-2019	69	2,98	5,46
5	BAL 3B	1813-2019	205	1,35	5,64
6	BAL 4A	1907-2019	111	1,37	3,07
7	BAL 4B	1845-2019	173	1,67	4,66

Table 4 – Characteristics of individual chronologies in tree-ring width of spruce spruce trees on the sample area “Gorelnik”

№	Number of trees	Interval y , y.	Number of rings, pcs	Average width of rings, mm	Maximum and minimum limits of the width of the rings, mm
1	GOR 1A	1960-2019	59	2,97	5,58
2	GOR 1B	1958-2019	61	3,63	6,24
3	GOR 2A	1954-2019	65	2,66	5,29
4	GOR 2B	1913-2019	106	1,36	3,93
5	GOR 3A	1979-2019	40	4,41	6,42
6	GOR 3B	1971-2019	48	4,56	6,99
7	GOR 11A	1893-2019	126	1,38	2,97

Each annual ring is a layer of wood, which managed to appear during one growing season (from spring to autumn). All of them have clear boundaries, which gives an unprecedented opportunity for very accurate Dating.

A characteristic of the individual chronologies for tree-ring width of spruce spruce trees on the sample area Tuyuksu following: the average width of annual rings of 1.71 mm, average maximum 9.4 mm (Utebekova A., Adilbaeva Zh., Maisupova B., B. Kentbayeva, 2019).

According to these data, we can say that in the period 1912-2019 y.y. was the best conditions for the growth and development of plants for sample area TUY 1A in terms of climate-and weather factors (Utebekova A., Adilbaeva Zh., Maisupova B., B. Kentbayeva, 2019).

Plants in the TUY 4B trial area, age 107 years, planting time 1912 have a maximum annual ring width of 6.5 mm. This width is the maximum for plants from the Tuyuksu trial sites. According to the obtained results of width measurements of annual rings with a precision of 0.01 mm on the sample areas Tuyuksu (table 2), the Big Almaty lake (table 3) and Gorelnik (table 4) given the characteristics of individual chronologies in tree-ring width of spruce trees spruce (Utebekova A., Adilbaeva Zh., Maisupova B., B. Kentbayeva, 2019).

The absolute radial increment graphs for each radius were plotted from the measurements, which are used to accurately date the annual rings.

Average width of annual rings for spruce spruce in plots of Big Almaty lake is of 2.15 mm. Maximum radial growth of 7.05 mm.

According to the characteristics of individual chronologies in tree-ring width of spruce spruce trees on the sample area Tuyuksu, it is evident that sample No. 3 TUY 2a is the largest number of rings (229pcs.).

Age of Shrenkspruce is 229 years old, the beginning of the formation of rings dates back to 1790 with an average ring width of 5.42 mm. the Maximum width was % to 9.40 mm in sample No. 1 1a Tuy. TUY in sample 3a were measured one radius, 3b is missing. The average ring width of all samples was 1.71 mm.

On this sample area, the «Big Almaty lake» measurement subject 7 samples, and of these, the maximum width made up 7.05 mm for sample No. 1 BAL 1b. The average width of all samples amounted to 2.15 mm.

In the samples taken at the BAL trial areas it is seen that the tree number 3 BAL 3b has the largest number of rings – 205 pcs., the formation of rings began in 1813, only one radius was measured. The rest of the samples cores were taken by two radii. On the test area «Gorelnik» 20 samples were subject to measurement. Of these, the maximum width made up 6.99 mm in sample No. 6 GOR 3b. The average width of all samples made up 2.89 mm.

Analysis of results

The data of table 4 show that the tree number 17, sample GOR 11a, which is considered the oldest tree, the number of annual rings is 126 pcs., the formation of rings began in 1893.

Figure 1 – Samples of archaeological wood from Korgan Shilikti

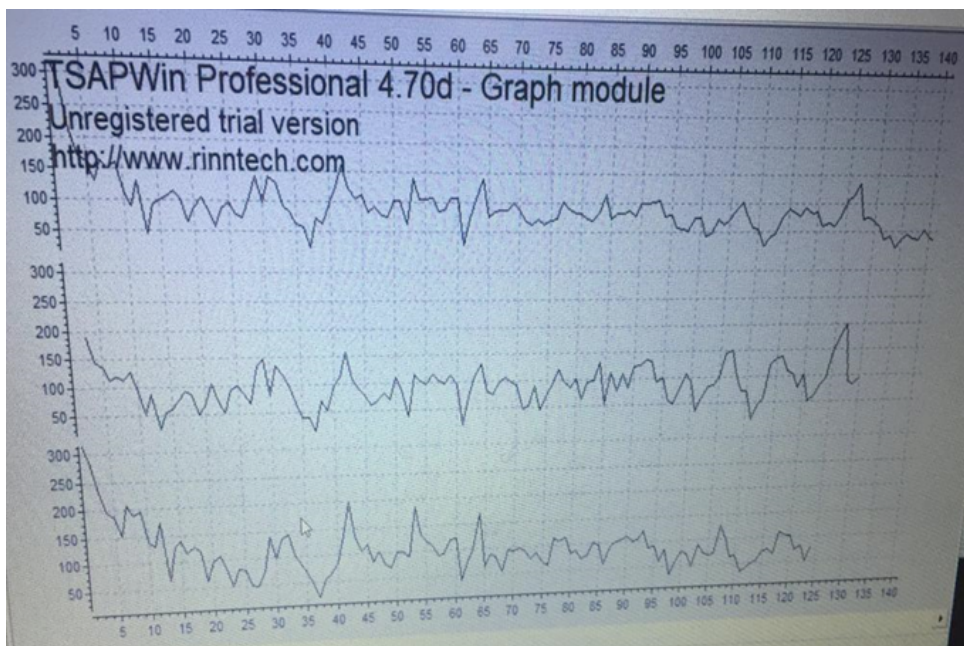

Figure 2 – Cross-Dating of samples from Korgan of Shilikti

Figure 3 – scientific and restoration laboratory «Island of Crimea» (cut from Korgan of Shilikta and Berel)

Figure 4 – Archaeological specimens, (not to be dated)

An important part of the work was the formation of a collection of wood samples from archaeological monuments of Pazyryk culture. Not only the principal possibility of the study itself, but also the accuracy and reliability of the conclusions depended on the quantitative and qualitative completeness of the materials. Due to different sampling methods, the samples were of two main varieties: cross-cut and age-related cores. Cross cuts allow you to choose the most convenient radii for measuring, facilitate the detection of falling rings, have

greater physical strength, etc. In the case where it was impossible to take a full cut, the sample was taken in the form of a core using an age drill.

Collection of dendro specimens, which is investigated in the work, happen with 2 of the excavations, which were processed in 2019 in the International laboratory “Geoarchaeology” in the measuring system LINTAB.

Fig 1 shows the cuttings of an archaeological tree from the Corgan of Shilikta. Saw cut of coniferous

species, in this case Shrenk spruce, have good safety and are to be investigated.

The main problems of historical research include the chronology of historical and archaeological sites. For Dating archaeological sites from the second half of the XX century are widely used scientific methods of determining the absolute age, including dendrochronology. The main product of office processing are tree-ring chronology (TRC) on width of annual rings of trees that is the averaged sizes of indexes of increase.

Fig 2 shows a graph of construction of the annular chronologies of the studied archaeological samples. According to the carried out researches it is possible to say that 124, 130 and 141 pieces of wood-ring chronologies were revealed on the saw blades. Consequently, the age of trees ranges from 124 years to 141 years.

In The scientific restoration laboratory "Island of Crimea" there are collections of archaeological logs collected in different expeditions and for different years, in particular from Corgan Shilikti and Berel. The logs were processed and preserved and were subject to research and processing.

It should be noted that a large number of archaeological wood is not subject to processing and study of annual rings (Fig. 4). These specimens are not subject to Dating and it is very difficult, in some cases impossible to determine the type of tree.

Summary

Thus, it is possible to say that dendrochronology as a method of determining the Dating of tree, is widely used in many Sciences, in particular in forestry, climatology, archaeology, etc. On the basis of archaeological materials and living trees were constructed chronology for spruce spruce, which uses the so-called "cross-Dating". According to the obtained results of width measurements of annual rings with a precision of 0.01 mm on the sample areas Tuyuksu, Big Almaty lake and Gorelnik of the characteristics of individual chronologies in tree-ring width of trees Shrenk. The absolute radial increment graphs for each radius were plotted from the measurements, which are used to accurately date the annual rings.

According to the characteristics of individual chronologies in tree-ring width of spruce Shrenk trees on the sample area Tuyuksu selected core samples, where the number of rings is 229 units and samples on sample areas of BAL age of the oldest tree is 205 years old. The maximum and minimum limits of the width of annual rings in all of the investigated objects is 9.4 mm. According to the data, we can say that in the period 1912-2019 gg was the best conditions for the growth and development of plants for sample area TUY 1A in terms of climatic and weather factors.

References

- Baygazakova Zh.M., Kentbaeva B.A. (2019). Dendrohronologicheskie issledovaniya kak metod datirovki [Dendrochronological studies as a dating method] *Issledovaniya, rezultaty, №2*. Almaty. S. 317-324
- Bannister V. (2019). Dendrochronology in the Near East: Current research and future potentialities. «Trudy VII Mezhdunarodnogo kongressa antropologicheskikh i etnograficheskikh nauk» [Proceedings of the VII International Congress of Anthropological and Ethnographic Sciences]. T.5. Moskva. P.336-340.
- Zhantlesova Sh. (2015). Vliyaniye estestvennykh faktorov na prirost berezyi borodavchatoy (Betula pendula) v usloviyakh lesostepi Vostochnogo Kazahstana. Doktor. disser. na soiskanie akademicheskoy stepeni (Ph.D) doktora filosofii. [Vliyaniye estestvennykh faktorov na prirost berezyi borodavchatoy (Betula pendula) v usloviyakh lesostepi Vostochnogo Kazahstana. Doktor. disser. na soiskanie akademicheskoy stepeni (Ph.D) doktora filosofii]. Pavlodar.
- Zamotorin I. M. (1959). Otnositelnaya hronologiya Pazyrykikh kurganov.[Relative chronology of the Pazyryk mounds]. *Soviet archeology, №1*. P.21-30
- Kolchin B.A. (1972). Sovremennyye problemy dendrohronologii. Problemy absolyutnogo datirovaniya v arheologii [Modern problems of dendrochronology // Problems of absolute dating in archeology]. Kolchin, B.A., Bitvinkas, T.T. Sbornik. Moskva: Nauka,.
- Kolchin B.A. (1972). / Kolchin, B.A., Sher, Ya.A. Problemy absolyutnogo datirovaniya v arheologii. [Absolute dating in archeology]. Moskva Nauka.
- Solomina O.N. (2012). Rekonstruktsiya gidrometeorologicheskikh usloviy poslednih stoletiy na severnom Kavkaze, V Kryimu i na Tyan-Shane po dendrohronologicheskim dannym [Reconstruction of hydrometeorological conditions of the last centuries in the North Caucasus, In the Crimea and in the Tien Shan according to dendrochronological data].Solomina, O.N., Dolgova, E.A., Maksimova, O.E. Monografiya. Moskva - Saint Petersburg. Nestor-Istoriya, P.232
- Slyusarenko I.Yu. (2010). Dendrohronologicheskoe datirovanie arheologicheskikh pamyatnikov skifskoy epohi Altaya [Dendrochronological dating of archaeological sites of the Scythian era of Altai]. Dissertatsii i avtoreferata po VAK 07.00.06, kandidat istoricheskikh nauk. Novosibirsk,. P.301

Shiyatov S.G. (2000). *Metody dendrokhronologii. Chast I. Osnovyi dendrokhronologii. Sbor i poluchenie drevesno-koltsevoy informatsii: uchebno-metodicheskoe posobie* [Methods of dendrochronology. Part I. Fundamentals of Dendrochronology. Collecting and receiving tree-ring information: a training manual]. S.G. Shiyatov i dr. Krasnoyarsk: KrasGU. P.80

Utebekova A., Adilbaeva Zh., Maisupova B., Kentbayeva B. (2019) Annual rings of woody plants as indicators of climatic environmental conditions // 2nd International Eurasian Conference on Biological and Chemical Sciences (EurasianBioChem 2019) June 28-29. Ankara, Turkey. P.57-62.

Huber B. (1967). "Seeberg, Burgäschisee-Süd, Part IV, Dendrochronologie,". *Acta Bernensia II* P.145–156. Klein. p.

Chernyih N.B. (1996). *Dendrokhronologiya i arheologiya* [Dendrochronology and archeology]. // Monografiya. ISBN 10: 5-87370-011-7. Moskva, P.212.

М.С. Ноғайбаева

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: nmskaz1129@gmail.com. ORSID ID: 0000-0003-0325-5028

ОРЫС ХАН ЖӘНЕ АҚ ОРДАНЫҢ ЭТНОСАЯСИ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада Орыс ханның өмірі мен қызметі Ақ Орда тарихымен, оның ішінде Ақ Орда мемлекетінің XIV-XV ғасырдағы саяси тарихымен тығыз байланыста қарастырылады. Ортағасырлық деректер мен зерттеулер негізінде Орыс хан тұлағасы арқылы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы Алтын Ордаға тәуелсіз хандардың өз билігін нығайту жолындағы күресінің, Ақ Орда хандарының ыдырап бара жатқан Алтын Ордадағы қырқысқа араласуы, сондай-ақ Орта Азия билеушісі Әмір Темірдің шапқыншылықтарына қарсылығы көрсетілген. XIV ғасырдың екінші жартысынан кейін басталған Алтын Орда, соның ішіндегі Ақ Ордадағы саяси тұрақсыздық кезеңіндегі тайпа көсемдерінің ықпалының артуы, олардың саяси өмірге тигізген әсерлері талданады. Ортағасырлық деректер негізінде Орыс ханның өз билігін нығайту жолында ең алдымен жеке дара билікке ұмтыла бастаған кейбір Жошы ұрпақтары мен олар арқа сүйеген ру-тайпа көсемдерінің сепаратистік пиғылдарын тиғаны талданған.

Түйін сөздер: Орыс хан, Ақ Орда, ру-тайпалар, Шығыс Дешті Қыпшақ, Жошы ұрпақтары.

M.S. Nogaibayeva

Candidate of historical sciences, associate professor,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: nmskaz1129@gmail.com

Urus Khan and ethnopolitical history of White Horde

Abstract. The article considers the life and work of Urus Khan in close connection with the history of Ak Orda, including the political history of White Horde in the XIV-XV centuries. Based on medieval sources and research, through the personality of Urus Khan, the struggle of the Khans independent of the Golden Horde for strengthening their power in East Desht-i-Kypchak, the intervention of White Horde khans in the internal struggle of the decaying Golden Horde, as well as resistance against raids by the Central Asian ruler Emir Timur. The author analyzes the strengthening of the power of tribal leaders and their influence on the political life of White Horde during the period of political instability, which began in the second half of the XIV century in the Golden Horde. On the basis of medieval sources, the way of strengthening the power of Urus Khan was analyzed, and the suppression of attempts to seize power by the descendants of Jochi, and the separatist sentiments of the tribal leaders supporting them.

Key words: Urus Khan, White Horde, clans and tribes, East Desht-i-Kipchak, descendants of Jochi.

М.С. Ноғайбаева

кандидат исторических наук, ассоц. профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nmskaz1129@gmail.com

Урус хан и этнополитическая история Ак Орды

Аннотация. В статье рассматривается жизнь и деятельность Урус хана в тесной связи с историей Ак Орды, в том числе с политической историей Ак Орды в XIV-XV веках. На основе средневековых источников и исследований, через личность Урус хана, показана борьба независимых от Золотой Орды ханов за укрепление своей власти в Восточном Дешт-и-Кыпчаке, вмешательство ханов Ак Орды во внутреннюю борьбу распадающейся Золотой Орды, а также сопротивления против набегов среднеазиатского правителя Эмира Тимура. Анализируется усиление власти вождей племен и их влияние на политическую жизнь Ак Орды в период

политической нестабильности, которая началась во второй половине XIV века в Золотой Орде. На основе средневековых источников был проанализирован путь укрепления власти Урус хана и пресечение им попыток захвата власти потомками Джучи, и сепаратистских настроений, поддерживающих их вождей племен.

Ключевые слова: Урус хан, Ак Орда, роды и племена, Восточный Дешт-и-Кыпчак, потомки Джучи.

Кіріспе

Орыс хан қазақ хандары әулетінің негізін салушы және Ақ Орданың даңқты билеушісі ретінде белгілі. Орыс хан араб-мұсылман деректерінде Мухаммед атымен белгілі. Ортағасырлық деректерде «(7)76 (12.VI.1374–1.VI.1375) жылдары бұл хандықты (Ақ Орда – авт.) Урус атты адам бастады. Айбек ханды тақтан тайдырған сол еді. Оның аты Мухаммед, ал Урусь лақап аты болар» деген мәліметтер сақталған (СМИЗО, 1884: 407).

Орыс ханның есімі әдебиеттерде түрлі жазылып келеді. Ұрыс хан немесе Орыс хан деген атпен белгілі болды. Зерттеуші Т. Султанов ханның лақап есімінің Орыс деген атпен белгілі болуын «Орус» этнонимикасының фонетикалық түрі деп түсіндіреді (Султанов, 2001: 139). Зерттеуші З. Қинаятұлы да оны Орыс хан деп жазады және бұл лақап атаудың шығуын ханның түр түсінің орысқа ұқсауымен, яғни сары шашты, сары түсті болуымен байланыстырады.

Орысханның туған жылы белгісіз. Осы мәселеге арнайы тоқталған З. Қинаятұлы «Әкесі Шымтай орда тағын билеп тұрған 1345-1361 жылдары оған «Сарай билігін қолға алу» жайлы ақыл-кеңес бере бастағанына қарағанда, ағасы Мүбәрәк қожаның тәуелсіз саясатын қолдаушы, жалғастырушы ретінде еліне танылғанын ескерсек, ол әкесінің көзі тірісінде Ақ Ордадағы саяси тұлға ретінде қалыптасқанын көре аламыз. Моңғолдардың ата дәстүрі бойынша қол бастау 25-30 жастан, ел бастау 40 жас шамасынан басталады. Моңғол жұртында «Дөч Хүрсэн эр, дөрөв дарсан ат» деген ұлағатты ұғым бар. Бұл «Қырыққа толған ер елдің жүгін, төрт тісті атан үйдің жүгін көтерер» деген мағына береді. Шыңғысхан 44 жасында дүйім моңғолдың, Жошы 44 жасында Жошы ұлысының хан тағына көтерілсе, бұл әулеттен шыққан төрт ұлы қағанның барлығы да қырықтан асқан шағында қаған тағына отырғаны белгілі. Қанша батыр болса да 25-30 жасқа толмаған ер қол бастамаған. Орыс ханның ұлдары (Тоқтақия, Құтылық Бұға) 1374-1375 жылдары Тоқтамысқа қарсы жорықта қол бастап шықты. Осыларға қарағанда Орыс хан 1361 жылы 40-45 жас ша-

масында таққа отырып, 50-55 жас шамасында (1377-1378) дүниеден өткен болуы мүмкін бе деп пайымдауға мүмкіндік бар. Олай болғанда 1323-1325 жылдар шамасында дүниеге келуі мүмкін» (Қинаятұлы, 2014: 242) деген пікір білдірген.

Орысханның өмірбаянындағы тағы бір маңызды мәселе – ханның шығу тегіне қатысты. Орыс ханның шығу тегін анықтау арқылы біз қазақ хандарының шежіресіне қатысты даулы мәселеге нүкте қоя аламыз. Зерттеуші Б.Б. Кәрібаев қазақ хандарының шығу тегі мәселесіне қатысты: «Бұл сұраққа дұрыс жауап тапқанымызда біз, XIII-XV ғғ. Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы мемлекеттілік, саяси, билеуші әулеттер тарихының мәселелерін, ең бастысы Қазақ хандығындағы билеуші әулеттің шығу тегі мен ол әулеттің XV ғасырдың ортасына дейінгі Қазақстан аумағындағы тарихынан хабардар боламыз. Сондай-ақ Қазақ хандығының негізін қалаушылар – Керей мен Жәнібек хандардың не себепті жаңа этникалық сипаттағы мемлекетті қалыптастыруға күш салып, күрескенін түсіне аламыз. Міне, сол себепті де, тарихшылар үшін Қазақ хандығының құрылуы тарихын зерттеуде хандықтың негізін қалап, оны билеген әулеттің шығу тегін анықтаудың маңызы ерекше» деп атап көрсеткен болатын (Кәрібаев, 2014: 364).

Орыс ханның шығу тегіне қатысты қалыптасқан: Тұқайтемірлік және Ордаежендік деген нұсқаларды жақтаушылар мен олардың аргументтері көптеген зерттеу еңбектерінде талқыландығанын ескере отырып оларға толық тоқталудан бас тартып отырмыз.

Б.Б. Кәрібаев қазақ хандарының, соның ішінде Ұрыс ханның шығу тегін Ордаежендік деген пікірді қолдай келе, Орыс ханның ата тегін Тұқай Темірден тарататын ортағасырлық жазба деректерді, соның ішінде шайбанилық XVI ғасырдың алғашқы жылдарында жазылған, авторы белгісіз, «Тауарих-и гузида-йи нусрат-наме» еңбегінің субъективтілігін анықтаған.

Зерттеуші «қазақ хандарының шығу тегін бұрмалап көрсету Мауереннахрдағы шибан әулетінен басталып, Хорезмдегі шибан әулетіне де кең таралады. Жалпы, Шибан әулеті

өкілдерінің Тұқай Темір ұрпақтарына қарап, «Біз сендерден артықпыз» деуі – олардың Мауереннахр мен Хорезмнен басқа Шығыс Дешті Қыпшақта да билік жүргізуге ұмтылғандығын, ал қазақ хандарының Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында билік етуге оларға қарағанда құқын төмен екендігін көрсетеді. Осылайша, «Тауарих-и гузида-йи нусрат-наме» еңбегіндегі шежірелік материалдарға сыни көзқараспен қарау – қазақ хандарының арғы атасын – Жошының кенже ұлы Тұқай Темірден таралады деген мәліметін қате, әдейі бұрмаланған деуге негіз береді. Соған байланысты осы қате, әдейі бұрмаланған мәліметке сүйеніп пікір айтқан зерттеушілердің де тұжырымдарын бұрыс деп есептейміз» деген қорытынды жасайды (Кәрібаев, 2014: 380).

Ақ Орда мемлекетінің аумағы, этникалық құрамы

Орыс ханның өмірі мен қызметі жалпы Ақ Орда тарихымен, оның ішінде Ақ Орда мемлекетінің XIV-XV ғасырдағы саяси тарихымен, Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы Алтын Ордаға тәуелсіз хандардың өз билігін нығайту жолындағы күресімен, кейініректе – Ақ Орда хандарының ыдырап бара жатқан Алтын Ордадағы қырқысқа араласуымен, содан соң Орта Азия билеушісі Әмір Темірдің агрессиясына тойтарыс берумен тікелей байланысты (Қазақстан тарихы, 2010: 103).

Тарихи-географиялық тұрғыдан алғанда Шығыс Дешті Қыпшақ деп аталған Қазақстанның далалық бөлігі Ақ Орда мемлекетінің аумағын құрады.

Нақ осы аумақта жергілікті этникалық негіздегі Ақ Орда, одан кейін Әбілхайыр хандығы сияқты мемлекеттер құрылып, өмір сүрді. Ақ Орда мемлекетінде Жошы ханның үлкен ұлы Орда Ежен ұрпақтары билік құрды. Олардың Сарай тағында отырған Алтын Орда хандарына бағыныштылығы сөз жүзінде ғана сақталған. Рашид ад-Дин бұл туралы Ақ Орда билеушілері өздерін Батый хан ұрпақтарының вассалдарымыз деп сөз жүзінде ғана санағандарымен, іс жүзінде «өз ұлысының тәуелсіз патшалары» болғандығын атап көрсеткен (Рашид ад-Дин, 1960: 66).

Рашид ад-Диннің жазуынша Орда Ежен әкесінің тірі кезінде және ол қайтыс болғаннан кейін де, Жошының мұрагері ретінде оның екінші ұлы Бату болғанына қарамастан, үлкен бедел мен құрметке ие болған. Тіпті Менгүқағанның жарлықтарында Орданың аты алдымен

қойылатын. Олар (Орда Ежен ұрпақтарының) өз патшалары мен билеушілері ретінде Бату мұрагерлерін санайтын дәстүрлеріне (СМИЗО, 1941: 41-42) қарамастан іс жүзінде өз ұлыстарының тәуелсіз билеушілері болып табылған. Бұл жағдайды археологиялық ескерткіштер де дәлелдей түседі. Арада біраз уақыт өткенде Ақ Орда билеушілері Сығанақ қаласында өз аттарынан теңге де шығара бастаған (Савельев, 1857: 160-163).

Ақ Орда мемлекетінің пайда болуы Батый тұсында Жошы ұлысының оң және сол қанатқа бөлінуімен байланысты болды. Алтын Орда мемлекетінің оң қанаты Батуға, сол қанаты Орда Еженге берілген. Орда Ежен інілері Удур, Тука-Тимур, Шингкур, Сингкуммен мемлекеттің шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігіндегі жерлерді иеленген (СМИЗО, 1941: 41-42). Сондай-ақ сол қанатқа Жошының бесінші ұлы Шибанның да ұлысы кірген (Федоров-Давыдов, 1974: 62).

XIV ғасырдың 50-60-шы жылдарынан бастап Ақ Орда аумағын, яғни Шығыс Дешті Қыпшақты мекендеген тайпалар көбінесе «өзбектер» деген атаумен белгілі бола бастайды. Тарихи зерттеулерде XIV-XV ғасырлардағы «өзбек» атауы этноним ретінде емес, негізінен Шығыс Дешті Қыпшақтың жергілікті түркі және түркіленген моңғол тайпаларының жалпы, саяси жиынтық атауы ретінде қолданылғаны мойындалған. Сондықтан XIV-XV ғасырдың алғашқы жартысындағы Дешті Қыпшақ халқының негізін қалаған ру-тайпалар «92 баулы өзбек тайпалары» ретінде белгілі. Бұл 92 санын құраған ру-тайпалардың нақты тізімі бірнеше ортағасырлық деректерде сақталып қалған. Міне, осы дерек мәліметтерін жан-жақты талдап, ғылыми айналымға енгізген зерттеуші Т.И. Султанов 92 өзбек тайпаларының нақты тізімін беріп, оларды бірнеше белгілеріне сәйкес талдайды (Султанов, 1982: 26-51). Бұл ру-тайпалардың 20-сы, яғни жалайыр, қоңырат, алшын, арғын, найман, қыпшақ, қаңлы, маңғыт, табын, тама, рамадан, үйсін, телеу, кердері, шеркес, керей, оймауыт, қырқ, керейіт қазақ халқының ру-тайпалық құрамында кездеседі.

XV ғасырдағы Шығыс Дешті Қыпшақтың саяси бірлестіктері – XV ғасырдың алғашқы жартысындағы көптеген ұсақ ұлыстар мен Ақ Орда, Әбілхайыр хандығы, Ноғай Ордасы, Қазақ хандығының Орта және Кіші жүзі іс жүзінде біртектес этникалық құрамнан тұрған. Олардың этникалық негізін әртүрлі пропорциядағы бір-бірінен мәдени-тұрмыстық, тілдік, шаруашылықтық тұрғыдан ешбір айырмашылықтары

жоқ, бірдей түркі және түркіленген тайпалар құраған (Пищулина, 1977: 232).

Ортағасырлық деректерде де осы аталған мемлекеттер мен құрылымдарда Жошы ұрпақтарының билік құрған бұтақтарына бағынған бір ру-тайпадан шыққан әмірлер мен бектердің есімдері жиі аталады. Әсіресе, деректерде де қыпшақ, найман, қоңырат, қарлұқ, үйсін, керей, маңғыт сияқты ірі тайпалардың атаулары жиі кездеседі (МИКХ, 1969: 96-98, 143-144, 146).

Орыс хан тұсында Ақ Орда Алтын ордан бөлініп, жеке мемлекетке айналды. Жалпы Алтын Орда тарихындағы 20 жылға созылған «дүрбелең жылдары» саяси дағдарыс Бердібек ханның өлімінен кейін басталып, күшейе түсті (Schamiloglu, 2017: 328). Алтын Ордадағы сеператистік қозғалыстар жалпы Жәнібек хан тұсында-ақ байқала бастағанын атап өтуге тиіспіз. Ортағасырлық парсы тарихшысы Муин-ад-дин Натанзи Ақ Орда ханы Сасы Бұқаның 30 жыл билік құрған кезеңінде Алтын Орда хандарына бағыну жолы мен құрылтайға қатысудан бірде-бір рет бас тартпағанын жазады (СМИЗО, 1941: 129). Сасы Бұқаның ұлы Ерзен де беделі Өзбек ханмен бірдей дәрежеге жеткеніне қарамастан, бағынушылық жолынан бас тартпаған (СМИЗО, 1941: 129). Ал, оның ұлы Мүбәрәк қожаның дербестікке ұмтылған әрекеттері сәтсіз аяқталғаны белгілі. Мүбәрәк қожа Сайын хан (Батый) ұрпақтарына бағынудан бас тартқанымен, оның бүлігі халық ішінен қолдау таба алмаған (СМИЗО, 1941: 129). Ал, Жәнібек, Бердібек, Келдібек хандар тұсында билік құрған Шымтай «дүрбелең жылдары» Алтын Орда тағын иеленуден бас тартқан (СМИЗО, 1941: 129).

Ақ Ордадағы Шымтай ханның 17 жыл билік құрған кезінде Алтын Орданың батыс иеліктерінде басталған шиеленістер Ақ Орданың Сарайдан бөлінуіне ықпал етті. «Ескендір анонимі» бойынша Ақ Орда билеушісі Шымтай өзінің билігінің соңғы жылдарында бұрынғы Орда Ежен ұлысын тәуелсіз түрде жеке өзі басқарды. Ал, Орыс хан тұсында Ақ Орда дербес елге айналды.

Орыс хан және Ақ Ордадағы ішкі алауыздықтар

Орыс әкесі Шымтай хан өлгесін 1361 жылы Ақ Орданың тағына отырды. Әкесінің көзі тірісінде-ақ орданың саяси өміріне араласа бастаған еді. Ақ Орда тарихында да орын алған саяси тұрақсыздық кезеңінде Ақ Орда әлсіреп, Сырдария бойындағы бас қалаларынан

айырылған болатын. Муин ад-Дин Натанзидың хабарлауы бойынша хижраның 751-765 (1351-1364 жж.) Алтын Ордада Орда Ежен әулетінен тараған 8 хан өлтірілді. Бүліншілік орда билігіне 1361 жылы Орыс ханның келуі арқасында бірер уақыт тыныштық тапты. Ол ең алдымен Ақ Ордадағы ішкі алауыздықтарды тиды.

Ақ Ордадағы бүліншілік жылдары шығыс Дешті Қыпшақ аумағында да жергілікті тайпа басшылары – әмірлердің биліктері нығая түскен еді. Мәселен, белгілі зерттеуші В.П. Юдин Өтеміс қажының «Шыңғыснаме» еңбегіндегі мәліметтерді талдай келе, Өзбек хан тұсындағы белгілі әмір қыйат Исатайдың ұлы Жыр Құтлы Шығыс Дешті Қыпшақта біраз уақыт билік құрғанын анықтайды. Автор Өтеміс қажының бұл турасындағы мәліметтерін келесі бір дерек Қадырғали Жалайыридың мәліметтерімен нақтылай түседі. Бұл дерек бойынша Жыр Құтлының біраз уақыт билікті иеленіп, кейін Орыс ханның қолынан қаза тапқаны туралы айтылады. Сондықтан В.П. Юдин XIV ғасырда бір уақыт Шығыс Дешті Қыпшақтағы билік тайпа билерінің қолында болған деген тұжырым жасайды (Утемиш-хаджи, 1992: 61). Біз кейінгі оқиғалардың бұдан әрі дамуын бақылай отырып, зерттеуші пікірінің нақтылығына көз жеткізе түсеміз.

Мәселен, Тоқтамыс хан өзіне қолдау көрсеткен Шығыс Дешті Қыпшақ ру-тайпалары шырын, барын, арғын, қыпшақтарға арқа сүйеп (Nogaybayeva, 2019), Шымтай ханнан кейін Ақ Ордадағы билікті иеленген Орыс ханға қарсы шығады. Мұның бір себебі Орыс хан билікті қолына алысымен өзіне бағынудан бас тартқан билеушілер мен әмірлерді жазаға ұшыратқаны белгілі. Солардың ішінде Маңғышлақ өлкесінің билеушісі Тайходжа оғлан да бар еді. Ал, оның ұлы Тоқтамыс әкесінің өлімінен кейін жеке басына төнген қауіптен қашып, Әмір Темірден пана тапқаны белгілі. Әмір Темірдің қолдауына сүйенген Тоқтамыс Орыс ханға қарсы күресінде Өтеміс қажының сөзімен айтсақ «Тоқтамыс-оғланның ата-бабасынан бері келе жатқан ежелгі елі – шырын, барын, арғын, қыпшақтарға» сүйенген (Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005: 192-193). Бұдан әрі дерек авторы аталған ру-тайпа басшылары Тоқтамысқа кісі салып, өздерін Орыс ханның қысымшылығынан құтқаруды сұрағандарын атап көрсетеді (Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005: 192-193). Бұл мәліметтер бізге осы кезеңде Шығыс Дешті Қыпшақтағы саяси билікке ықпалдарын

жүргізіп отырған ру-тайпа өкілдерінің ұстанған саясатын анықтауға көмектеседі. Бұл ру-тайпа басшылары саяси билікте өз іштерінде бір-біріне қарсы болды. Сондықтан олар белгілі бір Жошы ұрпақтарының билікке келуіне ықпал жасай отырып, өзара күресті. Сондықтан осы кезеңдегі билеушілердің күші мен беделі оларды қолдаған ру-тайпалардың күші мен беделіне тікелей тәуелді болды. Мәселен, Тоқтамысты қолдаған тайпалардың жайлауға дер кезінде көшпей артта қалып, келіскен сәт келгенде, ханнан бөліне көшкенде, оларды жазалау үшін Орыс хан өзіне қарасты тайпа басшыларына кісі жіберіп, жиналуды сұрайды. Бірақ олардың көпшілігі көші-қон аумақтарының алыстығын, ал жайлауда хан ордасына жақын орналасқандары осы кездегі аттардың семіздігінен жорыққа жарамсыздығын сылтауратып, бас тартады (Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005: 193-194). Бұл мысалдар бізге осы кезеңдегі Шығыс дешті Қыпшақ тайпаларының саяси өмірдегі беделдерінің зор болғандығын көрсетеді. Олар өздерінің артықшылықтарына сүйене отырып, Жошы ұрпақтарының саясатына ықпал жасаған.

Көріп отырғанымыздай Орыс хан өз билігін нығайту жолында ең алдымен жеке дара билікке ұмтыла бастаған кейбір Жошы ұрпақтары мен олар арқа сүйеген ру-тайпа көсемдерінің сепаратистік пиғылдарын тиды.

Әмір Темір-Тоқтамыс одағымен күрес

Мұсылман шежірелерінде Орыс хан батыл мінезді, қажыр-қайратты билеуші ретінде сипатталады. Ол Алтын Орда төңірегінде қалыптасқан келеңсіз жағдайды пайдаланып, әуелі Ақ Орданы күшейтіп, сонан соң Сыр, Еділ бойындағы қалаларды өзіне бағындыруды көздеді. Осы мақсатпен 1367 жылы дала көшпенділерінің игі жақсыларының басын қосып, ұлы құрылтай шақырып, Алтын Ордаға қарсы жорық мәселесін күн тәртібіне қойды. Ақ Орда ақсүйектерінің көпшілігі Орыс ханның стратегиясын қолдады.

Құрылтайға қатысушылардың қолдауына ие болған Орыс хан 1361-1368 жылдары әуелі Сыр бойындағы қалаларды, соның ішінде Ақ Орданың орталығы Сығанақты қол астына қайтаруға күш салды. Сығанақта Орыс ханның атына ақша соғылды. 1368 жылы Еділ жорығына аттанады. 1372 жылға дейін Солтүстік Арал маңын, Маңғыстау және Батыс Қазақстан жерін өзіне қаратты. 1374-1375 жж. Сарайшық, Қажы-Тархан (Астрахан), Сарай, әл-Махруса мен Сарай әл-Жадидті басып алып Алтын Ордаға өз

билігін орнатты. 1377-1378 жылдар Сарайда Орыс ханның атына бірнеше рет ақша соғылды.

Ақ Орданың даңқы асып тұрған осы жылдары Тайқожа ұлы Тоқтамыс Мауераннахрға қашып барып, Әмір Темірдің қолдауына ие болуымен Ақ Орда билеушісінің жаңа саяси қарсыласы пайда болды.

Әмір Темір Орталық Азияда өз билігін нығайту үшін Алтын Ордадағы саяси жағдайды бақылап отырды және солтүстік көршісінің күшеюін өзінің ұлы державалық мақсатына қауіп ретінде көрді. Оны әсіресе Орыс ханның күшеюі уайымдатты. Әмір Темір Тоқтамысты қолдауының себебі Ақ Орда мен Алтын Орда тағында өз ықпалынан шықпайтын қуыршақ билеуші арқылы өз билігін күшейтуге ұмытылды.

Ортағасырлық деректерде «Тоқтамыстың Самарқандға келгенін білген Темір өз істерін тастап, оның келуін жоғары бағалады. Темір оған құрмет пен сый-сияпат көрсетуде мүмкін болғанның бәрін жасауға күш салды, патшаға лайық тартулармен той өткізді. Оған (Тоқтамысқа) және оның серіктеріне ақылға сыймайтын және сансыз көп алтындарды және қымбат әшекей бұйымдарды, қару-жарақ және маталарды, аттарды және түйелерді, шатырлар мен қостарды, барабандар мен жалауларды, жасақтар мен әскерлерді, жалпы қаламмен жазып бітпейтін сый-сияпат берді. Оған деген құрметінің белгісінде оны өз ұлы деп атағаны» туралы айтылады (СМИЗО, 1941: 131).

Әмір Темір Тоқтамысқа қолдау көрсетіп қана қоймай, оған Орыс ханның иелігіне кіретін Отырар және Сауран аймақтарын бөліп беріп, алдын ала «сый» ретінде ұсынып қойды.

Сауранның билеушісі Орыс ханның ұлы Құтлық-Бұқа еді. Бірінші шайқаста Темір берген әскер басында тұрып жеңіліс табады. Бұл жағдай Темірдің Тоқтамысқа деген қатынасын бұзбады, тіпті тағы бірнеше айдан соң Мәуераннахр билеушісі берген әскерді басқарып Тоқтамыс Сығанақ шекараларына келеді. Бұл жолы ол Орыс ханның ұлы Тоқтақияның қарсылығына тап болады. Тоқтамыс тағы да жеңіліп қана қоймай, жараланып, Сырдариядан жүзіп өтіп құтылды.

Бұдан кейінгі оқиғалар туралы М.Г. Сафарғалиев былай деп жазады: «Орыс ханның өзі Тоқтамысқа қарсы әскер жинады. Орыс ханның қалың қолмен дайындалып жатқанын Тоқтамыс жағына өтіп кеткен, кезінде Орыс ханның сарайында бас әмір болған Балтықшының ұлы Едіге қарсы жаққа хабарлап үлгереді. Дерек-

терге сүйенсек, Орыс хан Темірге: «Тоқтамыс менің баламды өлтірді және сенің аймағыңа кетті. Менің жауымды маған ұстап бер, егер де көнбесең, онда соғысатын жерді айт» деген талап қояды. Алайда Әмір Темір Тоқтамыстың жақтасы және досы болып қала берді. «Ол менің мемлекетімнен өзіне баспана тапты, – деп жауап жазды Темір, – мен оны ұстап бермеймін, ал соғысты айтсаң мен оған дайынмын».

Темір мен Орыс хан арасындағы ашық соғыс 1377 жылы қыста басталды. Мемлекет билеушілері басқарған екі жақ әскерлері Сығанақ қабырғаларында кездесті, алайда кенеттен өзгерген ауа-райынан екі тарап соғыса алмай тарап кетеді» (Сафарғалиев, 1996: 400-401).

1377 жылы көктемде Темір тағы Орыс ханға қарсы жорыққа аттанды, алайда үлкен шайқас болмады, өйткені Орыс хан қайтыс болған еді. Орыс ханның қайтыс болуына байланысты да бірнеше пікір қалыптасқан. Ортағасырлық авторлар Муин ад-дин Натанзи, Гаффари және Хайдар Разидің хабарлауынша хан ақ өліммен қайтыс болған (СМИЗО, 1941: 131, 211, 214). Ал, Өтеміс қажының хабарлауынша Орыс хан Тоқтамыс ханға ілесіп Орыс ханнан бөлініп көшкен шырын, барын, арғын, қыпшақ және т.б. елдердің қашқан адамдарын қуған ұрыста қаза болған (Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, 2005: 194-195). Аталған дерек мәліметтерін талдай келе зерттеуші З. Қинаятұлы: «егер 1376-1377 жылдары Ақ орда билеушілерімен Мауераннахрлықтар арасында болған Сауран, Сығанақ шайқасына Орыс хан тікелей қатыспағанын ескерсек, ал 1379 жылы Қараталда Темір-Мәлік хан және Тоқтамыс қолының арасында болған ақтық шайқас кезінде Орыс хан бұл пәниде болмағанына мән берер болсақ «Орыс хан соғыста өлді» делінетін пікір қолдауға тұрмайды. Басқадай көптеген авторлар Орыс хан «қаза тапты» демейді, «өлді», – деп жазады. Біз жоғарыдағы жайларды ескере келіп алаштың қаһарман ханы Орыс хан «Алланың ажалынан өтті», – делінетін дәйек орынды деп танимыз» деген пікір білдіреді (Қинаятұлы, 2014: 243-244).

З. Қинаятұлы Орыс ханның дүниеден өткен жері туралы басқа зерттеушілердің пікірлерді талдай келе көрсетілген жер атауларының Орыс хан ұлдарының Темір-Тоқтамыс қолымен жүргізген соғыстарының (1376-1377 жылдары) тарихи географиясымен сай келмейтіндігін атап өтіп, Қадырғали Жалайырдың Орыс хан: «Солтүстік жақта Қыштам деген жерде дүние салды» деген хабарын орынды санай-

ды (Қинаятұлы, 2014: 244). Одан әрі зерттеуші «Орыс хан қолы 1377 жылдың күзінде Сауранға жетіп, Темір-Тоқтамыс қолынан 7 фарсақ арақашықтыққа келіп орналасады. Әрқайсысы соғысуға бел буып дайын тұрған. Бірақ үш айға созылған нөсер, қарлы боран, сүйек қарыған аяз соғысуға мүмкіндік бермейді. Муин ад-дин Натанзидің: «Қатты суық болып Орыс хан аяқ астынан кері қайтты», – дегеніне қарағанда Орыс хан осында науқас алды ма деген» қорытынды жасайды (Қинаятұлы, 2014: 244).

Сығанақ шайқасында жеңіліске ұшырап шегінген Темір-Мәліктің ізіне түскен Темір-Тоқтамыс қолы 13 күн-түн жүріп Балқаштың Жирен қамысындағы Орыс хан қосынына жеткенде Орыс хан дүниеден өтіп, оның орнын ұлы Тоқтақия басқаны белгілі болады. Бұл уақыт мерзімі жағынан 1377 жылдың қысы немесе 1378 жылдың ерте көктеміне сай келеді.

З. Қинаятұлы М.Г. Сафарғалиевтің хижраның 779 (1377-1378) жылы Орыс ханның атына ақша соғылған деректерге қарап Орыс хан жоғарыдағы оқиғадан сәл кейінірек дүниеден өтті ме деген пікірлеріне де күмәнмен қарайды. Ол: «Орыс ханның атына соғылған ақшалардың датасына қарап оның қайтқан уақытын айқындау мүмкін емес. Өйткені әке орнын басқан Орыс ханның ұлдары кейін хан әкесіне арнап ақша соқтыруы әбден мүмкін» (Қинаятұлы, 2014: 244) деген пікір білдірген.

Орыс хан мен оның ұлы Тоқтақия кезінде Тоқтамыс Дешті Қыпшақтағы билікті иелене алмады. Тоқтақия екі ай билік құрып, мезгілсіз қайтыс болғаннан кейін, билікті Орыс ханның екінші ұлы Темір-Мәлік иеленеді. Осы кезде әмір Темірдің қолдауына сүйенген Тоқтамыс Шығыс Дешті Қыпшақтағы билікке қол жеткізеді (СМИЗО, 1941: 150-151). Бұдан әрі ол бүкіл Алтын Орда аумағын жаулап алғаны белгілі.

Қорытынды

Орыс хан тарих беттерінде Ақ Орда мемлекетінің тарихында жарқын із қалдырған билеуші ғана емес, жалпы қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуында ерекше орны бар тұлға ретінде қала бермек.

Барлық зерттеушілер мен шежірешілердің еңбектерінде қазақ хандарының арғы атасы ретінде аталады. Орыс хан ортағасырлық деректерде мұсылман билеушісіне тән жағымды қасиеттердің бәрін иеленген тұлға ретінде суреттелген. Ол өз мемлекетінің аумағында мешіт, медреселермен қатар басқа құрылыстар

салдырған, елде тәртіп орнатып, жаугершілік кезінде әскердің алдыңғы сапын бастаған батыл мінезді, күшті әрі құдіретті билеуші кейпінде ел есінде қалған.

Муи'зз ал-ансаб дерегі бойынша Орыс ханның кіндігінен жеті қыз, сегіз ұл болған. Сегіз ұлдың бірі Токтақиядан Қазақ хандығының

алғашқы ханы Керей хан мен оның ұрпақтары тарайды.

Келесі ұлы Құйыршықтан Ақ Орданың соңғы билеушісі Барақ хан тарайды. Барақ ханнан Керей ханның серігі алғашқы қазақ ханы Әз-Жәнібектен бастап кешегі Кенесары Қасымұлына дейінгі барша қазақ хандары өрбіген.

Әдебиеттер

- Кәрібаев Б.Б. (2014). Қазақ хандығының құрылу тарихы. Алматы. 520 б.
- Қазақстан тарихыкөне заманнан бүгінге дейін. (2010). Бес томдық. Алматы. Т.2.638 б.
- Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. (2005). Т.1.: Өтеміс қажы. Шыңғыс наме. Факсимиле, транскрипциясы, мәтіннамалық ескертулер, зерттеу мақалалар В.П. Юдиндікі. Алматы. 400 б.
- Қинаятұлы З. (2004). Қазақ мемлекеті және Жошы хан (тарихи-сараптамалық зерттеу). Астана: Елорда. 344 б.
- Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин.(1969). Алма-Ата.652 с.
- Nogaybayeva M (2019).Ethno-genetic Relations of the Polish-Lithuanian Tatars with the Kazakh Tribes// Online Thematic Journal of Turkic Studies <https://actaturcica.org/>. Қаралды: 01.09.2019.
- Пищулина К.А.(1977). Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков. (Вопросы политической и социально-экономической истории.). Алма-Ата. 288 с.
- Рашид ад-Дин. (1960). Сборник летописей / Пер. с перс. Ю.П. Верховского, ред. И.П. Петрушевского. М.-Л.: Изд-во АН СССР. Т.2. 253 с.
- Савельев П.С. (1857). Монеты Джучидов, Джагатаидов, джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша. Вып. 1. СПб. 190 с.
- Сафарғалиев М.Г. (1996). Распад Золотой Орды. В кн.: На стыке континентов и цивилизации. (из опыта образования и распада империй X-XVвв.). Москва. 768 с.
- Султанов Т.И. (1982). Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. Москва. 160 с.
- Султанов Т.И. (2001). Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы. 276 с.
- Тизенгаузен В. (1884). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург. 563 с.
- Тизенгаузен В. (1941). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.Т.II. Извлечения из персидских сочинений. Москва-Ленинград. 308 с.
- Утемиш-хаджи. (1992). Чингиз-наме. Факсимиле, пер., транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина, комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым. 296 с
- Федоров-Давыдов Г.А.(1973). Общественный строй Золотой Орды. Москва. 180 с.
- Schamiloglu, U. (2017). The impact of the black death on the Golden Horde: Politics, economy, society, civilization . // Golden Horde Review.2017. № 5. p.325-343

References

- Karibayev B.B. (2014). Kazakh khandiginin kurulu tarihi [History of the Kazakh Khanate]. Almaty. 520 p.
- Kazakhstan tarihy kone zamannan buginge deyin [History of Kazakhstan from ancient times to present]. (2010). Bes tomdik. Almaty. T.2. 638 p.
- Kazakhstan tarihy turali turki derektemeleri [Turkic requisites about the history of Kazakhstan]. (2005). T.1.: Otemis khaji. Shingis name. Faksimile, transkripciyasi, matinnamalik eskertuler, zertteu maqalalar V.P. Yudindiky. Almaty. 400 p.
- Kynayatuly Z. (2004). Kazakh memleketi zhane Zhoshi khan [Kazakh state and Zhoshi khan (historical-expert research)]. Astana: Elorda. 344 p.
- Materialy po istorii Kazakhsikh khandstv XV-XVIII vekov (Iz vlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries (Extracts from Persian and Turkic writings)]. Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, V.P. Yudin. (1969). Alma-Ata. 652 p.
- Nogaybayeva M (2019).Ethno-genetic Relations of the Polish-Lithuanian Tatars with the Kazakh Tribes// Online Thematic Journal of Turkic Studies <https://actaturcica.org/>Date: 01.09.2019.
- Pishchulina K.A.(1977). Yugo-Vostochnyy Kazakhstan v seredine XIV – nachale XVI vekov. (Voprosy politicheskoy i sotsial'no-ekonomicheskoy istorii) [Southeast Kazakhstan in the middle of theXIV – beginning of the XVIcenturies. (Issues of political and socio-economic history)]. Alma-Ata. 288 p.
- Rashid ad-Din. (1960). Sbornik letopisey [Collection of annals]. Per. s pers. Yu.P. Verkhovskogo. Red. I.P. Petrushevskogo. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR. T.2. 253 p.

Savel'yev P.S. (1857). Monety Dzhuchidov, Dzhagataidov, dzhelairidov i drugiye, obrashchavshiyesya v Zolotoy Orde v epokhu Tokhtamysha [Coins of the Juchids, Jagataids, jelairids and others circulating in the Golden Horde in the era of Tokhtamysh.]. Vyp. 1. Sankt-Peterburg. 190 p.

Safargaliyev M.G. (1996). Raspad Zolotoy Ordy [The collapse of the Golden Horde.]. V kn.: Na styke kontinentov i tsivilizatsii.. (iz opyta obrazovaniya i raspada imperiy X-XV vv.). Moskva. 768 p.

Sultanov T.I. (1982). Kochevyye plemena Priaral'ya v XV-XVII vv. [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XV-XVII centuries]. Moskva. 160 p.

Sultanov T.I. (2001). Podnyatyie na beloy koshme. Potomki Chingiz-khana [Raised on a white nightmare. Descendants of Chingiz Khan]. Almaty. 276 p.

Tizengauzen V. (1884). Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy [A collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh. Sankt-Peterburg. 563 p.

Tizengauzen V. (1941). Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy [A collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.II. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy. Moskva-Leningrad. 308 p.

Utemish-khadzhi. (1992). Chingiz-name [Chingiz-name]. Faksimile, per., transkriptsiya, tekstologicheskiye primechaniya, issledovaniye V.P.Yudina, kommentarii i ukazateli M.X. Abuseitovoy. Alma-Ata: Gylm. 296 p.

Fedorov-Davydov G.A.(1973). Obshchestvennyy stroy Zolotoy Ordy [The social system of the Golden Horde]. Moskva. 180 p.

Schamiloglu, U. (2017). The impact of the black death on the Golden Horde: Politics, economy, society, civilization . // Golden Horde Review.2017.№ 5..P325-343

Б.К. Калшабаева Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КАЗАХОВ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация. В данной статье рассматриваются важнейшие аспекты истории формирования казахской диаспоры Кыргызстана, к которым относятся проблемы выявления объективных и субъективных причин миграционных процессов, форм и типов расселения (компактного или дисперсного), анализ динамики статистических колебаний численности в зависимости от родового и этнического состава казахской диаспоры. Автор, обращая в научный оборот данные из архивных, статистических и полевых источников, дает системный обзор путем освещения не исследованных по сей день страниц исторических событий, послуживших, в конечном счете, основными факторами формирования этнических казахов на территории Кыргызстана. Используя также в качестве первоисточников материалы первых российских переписей, государственных актов и указов советской власти, автор пытается выявить особенности царской колониальной политики и пришедшей на смену командно-административной, тоталитарной системы по отношению к так называемым этническим составляющим многомиллионной империи. Автор разграничивает ключевые исторические этапы формирования казахской диаспоры Кыргызстана, выделяя как исторически значимый период формирования, связанный с восстанием 1916 года, событиями коллективизации и голода 1932-1933 годов. Важнейшим исследовательским пластом данной статьи являются рассматриваемые автором проблемы появления такого социально-исторического феномена, как оралманы-репатрианты, на горизонте отечественной истории после обретения Республикой Казахстан Независимости.

Ключевые слова: Кыргызстан, казахская диаспора, миграция, история формирования, расселение, численность и оралманы-репатрианты.

B.K. Kalshabayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

Some questions of ethnic history of kazakh Kyrgyzstan

Abstract. This article describes the most important aspects of formation of the Kazakh diaspora in Kyrgyzstan, which include identification of objective and subjective reasons for migration processes, forms and types of settlement (compact or disperse), and an analysis of dynamics of statistical variations in the number of migrants as a function of tribal and ethnic composition of the Kazakh diaspora. Using the archival data, statistical and field sources, the authors made a systematic overview of the unstudied pages of historical events that ultimately became the main factors forming specific features of ethnic Kazakhs in Kyrgyzstan. Using the materials of the first Russian census, state acts and decrees of the Soviet government as primary sources, the authors try to reveal specific features of the tsarist colonial policy and the policy of Soviet command-administrative system, which acted as a totalitarian system with respect to the so-called non-Russian component of the multimillion empire. As the most important historical stages in the formation of the Kazakh diaspora in Kyrgyzstan the authors identified the events related to the 1916 uprising, collectivization and the famine of 1932-1933. The most important stratum considered in this article is emergence of such a socio-historical phenomenon as oralmans-immigrants on the horizon of national history after gaining Independence.

Key words: Kyrgyzstan, kazakh diaspora, migration, history of formation, settlement, population size, oralmans-repatriates.

Б.К. Қалшабаева

өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

Қырғызстандағы қазақтардың этникалық тарихының кейбір мәселелері

Аңдатпа. Мақалада Қырғызстандағы қазақтардың қалыптасуы тарихындағы маңызды аспектілер қарастырылады. Онда миграциялық үдерістердің объективті және субъективті себептері анықталады, орналасу түрлері мен типтері (шоғырлана және шашырай), қазақ диаспорасының рулық және этникалық құрамымен байланысты санының статистикалық ауытқу динамикасы талданады. Автор архив, статистикалық және далалық этнографиялық деректерді ғылыми айналымға айналдыра отырып, Қырғызстан территориясында этникалық қазақтардың қалыптасуындағы негізгі факторларды айқындайтын деректермен, осы кезеңге дейін тарихи оқиғалардың кейбір зерттелмеген беттеріне жүйелі түрде шолу жасайды. Сондай-ақ, бірінші орыс санақ материалдары мен мемлекеттік актілерді және кеңес өкіметінің бұйрықтарын пайдалана отырып, автор, орыс отаршылары саясаты орнына келген әкімшіл-әміршіл, тоталитарлық жүйенің, яғни көптеген этникалық құрамды қамтитын империя аталған жүйе саясатын айқындауға тырысқан.

Автор Қырғызстандағы қазақ диаспорасының қалыптасуындағы тарихи кезеңдерді ажырата отырып, қалыптасу кезеңіндегі 1916 ж. көтерілісті, ұжымдастыру оқиғаларын және 1932-1933 жылдардағы ашаршылықпен байланыстылығындағы тарихи маңызды кезеңдерді айқындайды. Аталған мақаланы зерттеудегі тағы бір маңыздылығы автордың Қазақстан Республикасының егемендігін алғаннан кейін отан тарихы көкжиегінде әлеуметтік-тарихи феномен ретінде пайда болған оралман-репатрианттарды қарастыруы.

Түйін сөздер: Қырғызстан, қазақ диаспорасы, миграция, қалыптасу тарихы, орналасу, саны және оралман-репатрианттар.

Введение

Казахи зарубежья являются одним из важнейших компонентов внешней политики нашего независимого государства со странами их проживания, на межгосударственные взаимоотношения с которыми влияет положение казахов как этнического меньшинства в инациональной среде, имеющих историческую Родину – Казахстан. В настоящий момент в различных странах мира казахи имеют разные политические, экономические, культурные и социальные статусы, что обусловлено историческими событиями и проводимой по отношению к ним государственной политикой в стране проживания. Многоликость и разнообразность статусов казахов в различных странах мира зависят от политики правительств тех государств, где они проживают, что в определенной мере должно предопределять действия Республики Казахстан на международной арене, так как наша страна никогда не сможет стать полноправным членом мирового сообщества, если не будет уделять постоянное внимание и проявлять заботу о наших соотечественниках, проживающих за рубежом.

Нынешний уровень историографического исследования истории формирования и развития казахской диаспоры за рубежом, несмотря

на очевидную актуальность и необходимость в комплексном изучения данной проблемы, в казахстанской исторической науке оставляет желать лучшего. Одной из актуальных научных проблем современной казахстанской диаспорологии является изучение этнической истории казахской диаспоры Центральной Азии. Особый исследовательский интерес в данном контексте представляют проблемы этнокультурогенеза казахской диаспоры Кыргызстана. Изучению этой проблемы в отечественной и зарубежной исторической науке отводилось с точки зрения авторов незаслуженно недостаточное внимание. С одной стороны, это было связано с тем, что на исследования по данной тематике долгое время было наложено негласное табу из политических соображений тоталитарного режима советской власти. С другой стороны, последующий после обретения суверенитета постсоветскими республиками (в том числе Казахстана) всплеск научного интереса к этническим проблемам в целом и, диаспорологии в частности, в постсоветском научном пространстве привел к так называемому теоретико-методологическому хаосу в исследовательском сообществе.

До обретения независимости РК казахи зарубежья не изучались как диаспора, проживающая в инациональной среде. Сведения о казахах,

проживающих издревле в сопредельных с нашей страной государствах, встречались во многих исследованиях российских исследователей XVIII-XX вв. Например, в трудах П. Палласа (Паллас П., 1778) имеются материалы, касающиеся численности, этнического состава и расселения казахов Туркестанского края, в работе П.И. Пашино даются сведения о Чирчикских казахах Ташкентской области, об их антропологическом типе, хозяйстве и т.д. (Пашино П.И., 1868), Гродеков Н.И. пишет о казахах Ташкентского уезда, об их быте и культуре (Гродеков Н.И., 1889) Карутц Р. в своих работах освещает особенности материальной культуры и быта казахов Мангистау и Туркменистана (Карутц Р. 1910), Многие интересные материалы, касающиеся расселения, численности, хозяйственного уклада и др., можно извлечь из работы В.И. Масальского Туркестанский край (Масальский В.И. 1913).

Советский период историографии казахской диаспоры примечателен тем, что он отражает первоначальные исторические причины, факторы, способствовавшие ее формированию. В данном ключе особый интерес представляют материалы комиссий экспедиционных исследований АН СССР (Материалы комиссий экспедиционных исследований, 1927), также историографическую ценность представляют материалы по районированию Узбекистана (Материалы по районированию Узбекистана. 1926), научные исследования Н.Б. Архипова (Архипов Н.Б. 1930) и др. В работе казахстанского историка У.Х. Шалекенова «Казахи низовья Аму-Дарьи» исследуется история взаимоотношения народов Каракалпакии, важной составной частью которого являются казахи (Шалекенов У.Х. 1966).

До размежевания этнической территории советских республик Средней Азии (1924-1930 гг.) казахи проживали вместе с кыргызами в сопредельных районах Джетысуйской области. Что касается предмета данного исследования, сведения о казахах, проживающих в Кыргызстане, встречались в материалах «Обзора Семиреченской области» (Статистический ежегодник 1917 – 1923 гг., 1924), в работе Масальского «Туркестанский край» (Масальский В.И. 1913) и др.

В настоящее время среди исследований, посвященных данному вопросу, мы можем выделить монографию М.К. Сартбаева Казахи Кыргызстана (Сартбаев, 2009), в которой автор преимущественно обращает внимание на общетاريخические аспекты формирования казахской диаспоры Кыргызстана. Также следует отме-

тить статьи К. Кобыландина «Об этнодемографическом составе казахов Кыргызстана» (Кобыландин, 2012), К.Н. Балтабаевой (Балтабаева, 2011). В них особый интерес представляет предложенный авторами обзор динамики численности и состава казахов Кыргызстана. В монографии Б.К. Калшабаевой выделена отдельная глава по этнической истории, вопросам расселения и численности, этнографии казахов Кыргызстана (Калшабаева, 2011).

Откочевка казахов из исторической Родины связана с многими историческими событиями, в частности начиная с нашествий джунгарских войск, затем колониальная и переселенческая политика России, национально-освободительное восстание 1916 г. в Казахстане, коллективизация 1926-1928 гг., голодомор 1932 г. и др. Например, в своей работе Шварц Генри пишет: «Несогласованность в действиях казахских, бухарских и кыргызских военачальников, а также стремительность и неожиданность, с которыми ударили ойраты, привели к разгрому некоторых казахских родов и захвату нескольких оседлых базисов р. Сырдарьи, вследствие чего казахам пришлось покинуть родные места» (Паллас, 1778:19). А также голод в начале 1930-х гг. способствовал откочевке из Казахстана в Китай и сопредельные страны еще 350 тыс. чел. (Пашино, 1868). Об этом пишется и в работе Ohayon, Isabelle (Гродеков, 1889).

Ценность этого исследования заключается в том, что автор акцентирует на сугубо историко-этнографические аспекты при рассмотрении вопросов казахской диаспоры Центральной Азии в целом и Кыргызстана, в частности.

Объект исследования

Республика Казахстан с самого начала обретения своего суверенитета и независимости пристальное внимание уделяет проблемам казахской диаспоры, которая в связи с историческими событиями оказалась за пределами исторической Родины. Одна из актуальных среди них – казахская диаспора Кыргызстана. Если по статистическим данным Республики Кыргызстан 1999 г., казахская диаспора насчитывала 42657 человек (Статистические данные, полученные Статуправлением Республики Кыргызстан в 2001 г.), то 2009 году численность казахов в Кыргызстане составила 33,2 тыс. чел. (0,6%) (Вся Средняя Азия 1926 год, 1926).

Следует отметить, что казахи и кыргызы с древних времен кочевали рядом, являлись со-

седними и братскими народами, чему способствовала схожесть обычаев, традиций, языка и образа жизни. Испокон веков киргизы и казахи, имевшие общие этногенетические корни, проживали в тесном соседстве друг с другом.

Особенность представителей казахской диаспоры заключается в том, что казахи способны успешно адаптироваться к любой среде. Некоторые иностранные исследователи считают, что главной особенностью казахов, помогающей им сохранить традиционные устои, является ярко выраженное стремление подчеркнуть свою принадлежность к определенным потомственным группам. И. Сванберг, характеризуя казахскую диаспору в Турции, пишет: «Осознанная и сильная казахская групповая идентичность продолжает свое существование даже при условии изменения в новом окружении части ежедневных ритуалов, применении другой технологии, другого способа ведения хозяйства, новых темпов работы, всего образа жизни, так же как и культуры питания» (Svanberg, 1989:211).

К вопросу об основных этапах формирования казахской диаспоры Кыргызстана.

Одной из главных причин формирования казахской диаспоры Кыргызстана являются исторические события национально-освободительного движения 1916 г. Доказательством этому служат материалы вышеприведенных документов, где приводятся следующие цитаты: «...События 1916 года в бывшей Джетысуйской области или так называемое «киргизское восстание» вначале закончилось тем, что масса киргизского населения бежала за границу, в сопредельное государство Китай. Каракольский уезд бежал из волостей почти весь; из Нарынского – 5 волостей, т. е. большая половина. Из Пишпекского уезда бежала громадная Сарыбагизская волость и большая часть соседних – Шамсинская и Тыкаевская. Точно также бежало киргиз из Алма-Атинского, Джаркентского, Лепсинского и Копальского уездов. Точную цифру бежавших после событий 1916 г. установить не представляется возможным, но по приблизительным данным она не менее 100. 000 чел. Все эти 100. 000 чел., бежали в Западный Китай, в два района: Илийский – в район китайского города Кульджи и Кашгар-Учтурфанский – в районе китайских городов: Кашгар-Уч-Турфан и Ак – Су. По докладу уполномоченного, командированного в китайские пределы в Илийский район, по данным А. Салтанаева, насчитывается казахов в Илийском районе так: Лепсинских – до 300 семей, Капальских – до 150 семей, Джаркентских

– до 400 семей, Каракольских – до 210 семей и Пишпекских – 8 семей. Итого – до 1068 семей» (Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. – Ф. 847. оп. 1. д. 27. Л. 136-136 обр.). Второй причиной переселения казахов в период первых годов революционного времени в 1917-1918 гг. был террор первых партизанских красных отрядов, из-за чего снова началось бегство населения в пределы Китая. Причинами бегства были, в основном, боязнь возмездия за участие в событиях 1916 г., а некоторые, особенно представители зажиточных казахов, бежали, боясь, в первую очередь, конфискации своего имущества и лишения своих земельных владений.

Перекочевывая в Китай казахи, не смогли полностью обустроиться на данной территории, т. к. они претерпели угнетения, унижения со стороны власти той территории. Об этом свидетельствуют архивные материалы. Для описания положения находящихся в Китае беженцев, приводим выдержку из доклада уполномоченного Белена Санаева, адресованного Председателю Киргизского Областного Исполнительного комитета и в Средне-Азиатское Бюро ЦК т. Зеленскому, а именно: «Положение проданных в рабство киргиз и кара-киргиз невыносимо. Обращение с ними жестокое. Многие женщины вышли замуж по ошибке за китайцев, приняв их за дунган-мусульман, и, когда узнав о своей ошибке, хотели заявить властям – им вырезали языки. Многих женщин и детей китайцы увезли в глубь страны, пытавшихся же бежать они избивали или даже убивали совсем. Наблюдались и случаи, когда китайцы, женившись на киргизках, имевших уже дочерей, потом женились и на малолетних их дочерях (12 летн.). Многие женщины кончали свою мученическую жизнь самоубийством, бросаясь в реку» (Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. – Ф. 21. оп. 3. д. 105. Л. 6-7 обр.).

Видя тяжелое положение казахов и киргизов, Советская власть предприняла некоторые меры о возвращении беженцев-казахов из Китая, которое началось весной 1918 г. и продлилось до 1921 г. Процесс возвращения был очень медленным, главная же масса беженцев вернулась в 1921-1922 гг. в период проведения земельной реформы. При возвращении на историческую Родину многие казахи из-за боязни лишения имущества предпочли оставаться во владениях киргизских манапов. Об этом подтверждают полевые материалы, собранные автором. Здесь, в качестве аргумента можно привести источни-

ки, полученные информатором Абдуганиевым Касеном, где говорится о том, что при возвращении из Китая наши предки обосновались на территории Кыргызстана, а киргизские маналы помогали им в разведении скота и выделении земель (Полевые материалы, собранные автором, 2000 г.).

В этот период на передвижение населения действовало увеличение притока русских, с другой – прибытие на родину, убежавших в Китай казах-киргизов. Так, если за 4 месяца количество прибывших переселенцев в Казахстан составляло 517, в Кыргызстан – 307, всего – 824 человека, а по данным Предгубкома Губисполкома Жетысу Кудербаева в июне – декабре 1925 г. эвакуировались из казахов 67 семей, т. е. 372 человека, киргизских – 65 семей, т. е. 363 человека и т. д. С 23 марта по 1 июня в Пишпекский округ прибыли казахи – 4 семьи, 8 человек. В Алматинский уезд прибыли 6 казахов, в Каракольский уезд 5 казахов (Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. – Ф. 847. оп. 1. д. 27. Л. 128-129).

Еще одной из причин формирования казахской диаспоры Кыргызстана послужило откочевание от Акмолинской области казахов-аргынгов с целью поиска пастбищных угодий, а также размежевание этнических территорий республик Средней Азии и др. факторы.

При разграничении территории Казахстана и Кыргызстана возникали спорные вопросы, связанные с наделом пастбищных угодий – джайляу «урочища Сусамыр», «Хан джайляу», «Каркара». Так, например, урочище Сусамыр, расположенное в середине северной части территории Киргизской Автономной области, незадолго до революции было использовано одновременно скотоводами-казахами и киргизами Аулие-Атинского уезда, позже вошло в состав Казахстана. Из-за отдаленности жайляу Сусамыр от зимних стойбищ казахов, которым приходилось прогонять скот на сотни верст через две волости (вошедшие в состав в Киргизской Автономной области) и через два высоких хребта (Александровский и Таласский), Сусамыром могли пользоваться только скотоводы, насчитывающие в своих стадах тысяча голов, в то время как мелким скотоводам длительный перегон скота был невыгоден. Более того, Постановлением ВЦИК от 3 мая 1927 года джайляу «Сусамыр» и другие перешли во владения Киргизии. Этот факт также послужил основанием для увеличения численности казахской диаспоры на территории Кыргызстана.

При размежевании территории между Казахстаном и Кыргызстаном возникали спорные вопросы, касающиеся казахов, живущих на участке Г.З.И. «Атбаши» Пишпекского уезда. В подтверждение этого приведем примеры из документа Наркомзема Киргизской А.С.С.Р, которые изложены аргынами в форме заявления на имя Управления по землеустройству Кир. АССР: «Мы, аргынцы из казахов Акмолинского и Каркаралинского уездов, лет сорок тому назад прибыли в Пишпекский уезд в качестве работников – батраков и пастухов. Здесь устроились на участке «Атбаши», где и проживаем по настоящее время, что было оформлено актом Землемера Фрунзенской Землеустроительной партии от 4 июня 1926 г., каковой акт ее копии при этом представляется. Принимая во внимание, что по смыслу земельного Кодекса землю пользуется тот, кто на ней живет и обрабатывает ее, а мы безвыездно, более 40 лет, живем на Атбашинском участке, где начали устраиваться, поэтому просим нас землеустроить на фактически нами занимаемом Атбашинском участке». Но, к сожалению, вышеуказанная проблема ждала своего решения до 1928 г., о чем аргументируют следующие документы:

«...Постановлением Президиума ВЦИК от 23 июля 1928 года утверждены границы между Киргизией и Казахстаном, причем в районе реки Чу граница идет следующим образом: начиная от западной части селения Камышановского, сгибая надел названного селения, включая его в состав Киргизии, далее подходить к реке Чу, затем по реке Чу вверх по ее течению до надела селения Аргын, сгибая его с юга и оставляя вместе с земельным наделом в Казахской АССР, затем вверх по реке Чу и т. д.». При таком установлении границы граждане селения Аргын были оторваны от Казахстана. Жители селения Аргын в количестве 42 хозяйств (в среднем, в каждой семье насчитывалось 4-5 человек) обратились с ходатайством об устройстве их на другом участке Кыргызстана, а также о присвоении им гражданства. Согласно архивным данным, этот вопрос был рассмотрен на заседании Центральной административной комиссии при НКВД КазАССР от 16 ноября 1928 года, которая приняла постановление об удовлетворении ходатайства ввиду следующих причин: экономическое тяготение казахов селения Аргын (водопользование отпускалось по плану Киргиреспублики), желания самих казахов (Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. – Ф. р-1. оп. 1. д. 707. Л. 95-96.) .

В 1926-1939 гг. население Киргизии увеличилось на 456,5 тыс. человек и составило 1458,2 тыс. человек. С учетом притока извне среднегодовой темп прироста составил 3,9 %, что, в свою очередь, более чем в 3 раза превысил этот же показатель за дореволюционный период. Среднегодовой прирост у киргизов составил 1,1%, у русских – 13,3%, узбеков – 3,1%, украинцев – 9,5%, у немцев – 14,4%, у татаров – 25,6%, у казахов – 104,5%, у таджиков – 25% и у народов, включенных в группу «прочие», – 6,7% (Желоховцев, 1989.). В Кыргызстане проживали также и русские немцы. Если 17 декабря 1926 года в Кыргызстане численность казахов составляла 1749 (0,2%), то 17 января 1939 г. достигла 23925 (1,7%) (Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. – Ф. 21. оп. 5. Д. 6. л. 109).

В 1932-33 гг., когда народ претерпевал последствия коллективизации – голод и неурожай, нехватку продовольствия и другие экономические трудности, в Киргизию мигрировал большой поток переселенцев из Казахстана, Сибири. Миграционные процессы коренным образом изменили этнический состав народов. В результате чего в 1939 г. в республике в процентном соотношении коренное население киргизов снизилось до 51,7%, что, в свою очередь, повысило численность других национальностей. Например, русских – на 20,8%, казахов – 1,6%. В то время количество казахов Кыргызстана составляло 19170 (1,6%) (Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. – Ф. 105. оп. 31. Д. 324. Л. 47).

Увеличению численности казахов в Кыргызстане способствовала также трудовая миграция народов Средней Азии с целью поиска заработков в 1960-1970 гг. В это время в Киргизию в связи с вышесказанными обстоятельствами мигрировались из Казахстана 21263 человека, из них 486 человек – в Иссык-Куль, 108 – в Нарын, 2439 – Ош. Большой приток мигрантов Казахстана наблюдается из нижеследующих областей: из Актюбинской области в Кыргызстан – 1163, из г. Алматы – 852, Алматинской области – 1345, из Восточного Казахстана – 1339 и другие. Однако по сравнению с другими областями наибольший приток мигрантов из Джамбульской области – 5469 человек. Этот большой приток свидетельствует о сопредельности территорий (Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. – Ф. 21. оп. 1. Д. 5. Л. 61, 6).

В заключение следует подчеркнуть, что процесс формирования казахской диаспоры Кыр-

гызстана охватывает длительный исторический период, на каждом этапе которого были специфические движущие факторы. Исходя из вышеназванных причин, факторов, предопределивших этот сложный многогранный процесс, авторами была определена периодизация этапов формирования казахской диаспоры Кыргызстана.

Из истории расселения динамика численности казахов Кыргызстана

Из истории нам известно, что в период колониального режима царской России в отношении территориально-административного управления, Джетысуйской области принадлежали раньше Аулие-Атинский, Пишпекский уезды и другие. В этих сопредельных территориях не было разграничения этнической территории. Казахи Кыргызстана проживали на территории между Балхашом и Иссык-Кулем. Например, по данным статистического ежегодника, в Пишпекском уезде Пригородной волости находилось 556 хозяйств, которые состояли из 2477 чел. казахов; в Нарыне – 4, Пишпекке – 48 казахских хозяйств (Статистический ежегодник 1917-1923 гг., 1924.). Первые научные сведения о численности, составе, занятости казахского и киргизского населения были опубликованы по итогам Первой Всероссийской переписи населения в 1897 году. В то время территория нынешнего Кыргызстана была включена в состав Туркестанской и Семиреченской областей. По итогам переписи 1897 г. и 1913 г., на территории Кыргызстана проживало соответственно 663 тыс. и 863, 9 тыс. чел (Желоховцев, 1989).

В 1871-1896 г.г. изменения в границах и территориях Джетысуйской областях коснулись и Пишпекского уезда. Известно также, что в названных уездах проживали и казахи. В это же время территория казахов, проживающих в Пишпекском уезде, при изменении территории границ уездов вначале была присоединена к Верненскому уезду, а затем – обратно была преобразована в Токмакский (Пишпекский) уезд (Кронгардт К.К. 1989.). Этот факт в истории является неоспоримым вкладом в формирование казахской диаспоры Кыргызстана. Казахи проживают на данной территории до сего времени. О том, что казахи издавна проживали в Кыргызстане, в том числе и в Нарынском регионе, непосредственно свидетельствуют следующие архивные документы: «... В 1909 г. 5 мая во время учета населения в Нарынской волости киргизы (казахи – Б. К.) противостояли Лутину А., в результате чего он получил телесные повреждения. Хотя киргизы (казахи – Б. К.) не представляли

особой опасности, но их действия все же могут привести ущерб и подорвать авторитет царской русской власти. В связи с этим необходимо их выслать в Акмолу» (Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. – Ф. 1. оп. 4. д. 1390. Л. 2, 9). О проживании и расселении казахов в Иссык-Кульском регионе говорят следующие источники: «Иссык-Кульская котловина пикета Аксу для поселения казахам была удобной местностью, в то время как Зауке не представляла особого интереса для поселения, кроме как объекта земледелия. Большей частью казахи перекочевывали междуместностями Аксу и Топай» (Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. – Ф. 21. оп. 3. д. 105. Л. 6.).

До революции во многих документах сведения о численности казахов и киргизов даются под общим названием как «киргизы», что, в свою очередь, и затрудняет точные данные об их численности. О некоторых неясностях в подсчете населения можно увидеть из следующих архивных документов: например, если в 1926 году на территории Кыргызстана проживало казахов 14324, то в мае 1927 года указывается как 1766 казахов (Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. – Ф. 21. оп. 3. д. 105. Л. 6.). Видимо, данные несоответствия объясняются перекочевкой и размежеванием пастбищных угодий.

В переписях до 1926 г. есть сведения о «шалаказахах». Их называли, в основном, потомками, вышедшими из смешанных браков казахов с сартами или казахов с представителями других наций. В этот период в Аулиеата насчитывалось 469 «шалаказахов». Их потомки, живущие сейчас в Кыргызстане, записали себя как киргизы, а, населяющиеся в Казахстане, считают себя полнокровными казахами. Но собранные полевые материалы доказывают, что они в действительности по антропологическим, языковым и культурным признакам все же сливаются с казахами. При полевых исследованиях некоторые представители «шалаказахов» называли себя выходцами из казахов. Эти факторы тоже способствовали увеличению численности казахской диаспоры.

В Киргизской Автономной Области в Пишпекском округе численность казахов составляла 4,6 %, киргизов – 44,8 %, узбеков – 4,2%, русских – 41,4%, в Каракол-Нарыне казахов – 1,8 %, киргизов – 71,8%, узбеков – 2,3 % (В.И. Масальский. 1913., с. 650-651). В 1926 г. численность населения Киргизской АССР превыси-

ла дореволюционный уровень (1913 4) на 13,7 тыс. человек и составила 1001,6 тыс. человек (Материалы по районированию Узбекистана, 1926). Известно, что население Киргизии еще в дореволюционный период складывалось как многонациональное. Вместе с коренными жителями-киргизами здесь нашли новую родину представители других наций и народностей. В 1926 г. в Киргизской АССР коренное население составляло 66,6 %, русских – 11,7%, узбеков – 11%, казахов – 0,2 % и др. (Желуховцев В.С. 1989). Обобщая изложенное в этом разделе статьи, авторы приходят к следующим выводам. Динамика численности казахской диаспоры на протяжении всего периода ее формирования зависела от различных причин и факторов, как объективного, так и субъективного характера. Казахская диаспора Кыргызстана является малочисленной в сравнении с диаспорами других регионов Центральной Азии.

Возвращение казахов Кыргызстана на историческую Родину. Обретение суверенитета Казахстана способствовало возвращению на свою историческую Родину многих казахов из Центральной Азии. По сравнению с другими республиками, в Кыргызстане некоторые представители казахской диаспоры, несмотря на экономические трудности страны, живут зажиточно. Возможно, это и является одной из причин их медленного возвращения на историческую Родину. Также многие казахи, живущие в Кыргызстане, являются потомками беженцев, пострадавших в результате политико-исторических событий. В американских («западных») академических трудах вопрос об оралманах чаще всего ставится в контексте современной политики Казахстана, а не в свете широких миграционных процессах. Например, статья Эдварда Шаца (Edward Schatz, 2004.), где оралманы упоминаются не столько в качестве мигрантов, сколько по их предположенной роли в политической борьбе за власть в республике. Шац также ссылается в статье на работу Бавны Дэйв (Bhavna Dave, 2010), советуя обратиться к ее недавней книге о Казахстане, включающей анализ проблемы оралманов, разработанного исключительно из политических принципов решения проблемы.

Положение казахов Кыргызстана лучше по сравнению с положением казахов в других странах. Несмотря на это молодые казахи желают вернуться на Родину. Но все же статистические материалы 1989-1998 гг. неумолимо доказывают о возвращении на Родину 2093 казахов (Kalshabayeva B., Seisenbaeyeva A., 2013). По данным

статистических материалов 1989-1998 гг. можно получить следующие данные: в Джамбульскую область прибыло 1224 человека, из них 428 – в город, 796 – в сельскую местность, в Алматинскую область – 390, из них 133 – в город, 257 – в сельскую местность. В Южно-Казахстанскую область – всего 101 человек, из них 58 – в город, 43 – в сельскую местность, в Карагандинскую область – 105, из них 89 – в город, 16 – в сельскую местность, в Восточно-Казахстанскую область – 90, из них 69 – в город, 21 – в сельскую местность, несколько десятков населения поселились в других областях Казахстана (Итоги переписи населения 1999, 2000.). В виду роста экономического благосостояния из Центральной Азии в Казахстан возвращаются не только оралманы и приезжают трудовые мигранты. Например, из числа трудоспособного населения Кыргызстана и Таджикистана около 25-30% пересекают границы Казахстана каждый год в качестве поиска сезонной работы (BernardSnoy, 2006).

Материал и метод исследования

Об истории переселения, расселения казахов Кыргызстана сохранено много архивных документов в Центральном Государственном архиве Кыргызстана. В архиве нами были просмотрены, выявлены, систематизированы и проанализированы документы нескольких фондов, например, фонд 847 (Особая комиссия ВИК по землеустройству) содержит материалы о причинах вынужденного переселения казахов, покинувших в свое время свою историческую Родину, а также мерах, предпринятых тогда государством по их возвращению на прежнее местожителство. При работе в Государственном архиве Узбекистана авторами обнаружены в фонде р-1 материалы по спорным вопросам пользования пастбищных угодий. Например, в отношении использования для выпаса скота на джайляу Сусамыр был принят двусторонний Договор от 1926 г. нижеследующего содержания: 1) «Джайляу «Сусамыр» Киргизской Автономной области на летний выпасной период 1926 г. предоставляется для использования кочевым населением Казахской Республики, как летние пастбища на следующих основаниях»: а) подкочевка к джайляу и прогон скота производится по скотопрогонной дороге Кок-кия, Купре, Чабыр и Утмек через перевалы Кок-кия, Купре, Чабыр и Утмек, причем весь скот, направляющийся из Казахской Республики в пределы Киргизской Автономной Области, должен иметь соответствующее ветеринарное

свидетельство от ветпунктов местоотправления, удостоверяющие произведенный ветеринарный осмотр. Без указанных свидетельств скот к выпасу на джайляу «Сусамыр» не допускается; б) скот граждан Казахской Республики, проходящей по установленной параграфом №1 настоящего договора скотопрогонной дороге при кочевании через Государственные земельные имущества и лесные дачи освобождаются от сборов за выпас и прогон скота, при условии нахождения прогоняемого скота на скотопрогонной дороге не более двух недель, в противном случае, а также в случае прогона скота на джайляу «Сусамыр» по другим, кроме указанной в параграфе № 1 пункт «а» скотопрогонным дорогам и перевалам, владельцы скота уплачивают полевым объездчикам ГЗИ или лесным надзирателям за выпас и прогон по 20 коп. с головы крупного, 10 коп. с головы мелкого скота» (Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. – Ф. р-1. оп. 1. д. 707. Л. 94-95.). В ходе данного исследования авторами введены в научный оборот множество аналогичных, ранее не использованных исторических источников.

Данное исследование выстроено на общенаучных принципах историзма, системного, сравнительного и экспериментального анализа. Также в методологическом арсенале использованы полевые этнографические исследования, принципы междисциплинарных исследований для комплексного анализа численности, расселения и процесса возвращения оралманов на родину. Так, например, историко-сравнительный анализ будет направлен на изучение динамики численности казахов и выявление социально-политических факторов, влияющих на рост или уменьшение численности. Методом корреляционного анализа будет применен для систематизации и классификационного отбора основных, специфических политических, социально-экономических факторов, способствующих возвращению казахов Кыргызстана на историческую родину. Автор статьи использовал архивные данные, а также материалы своих полевых исследований.

Результаты и обсуждение

При исследовании данной проблемы получены следующие результаты:

1 Хронологические рамки истории формирования диаспоры Кыргызстана. Определены основные этапы поселения казахов на территории Кыргызстана. Они подразделяются на следующие этапы: первый определяется межэтнически-

ми контактами, сложившимися со времен средневековья, когда границы соседних кочевых племен были условными и размытыми. Второй этап связан с неоднократно проводимыми в течение XIX века административно-территориальными реформами царской России. Так например, в результате этих преобразований были изменены этнические границы казахов и киргизов, проживавших в Семиреченской области. Третий связан с национально-территориальным размежеванием, проведенным советской властью в 1920-е годы в республиках Центральной Азии. Этот факт в истории является неоспоримым фактором формирования казахской диаспоры Кыргызстана.

Как видим, основная масса всей казахской диаспоры сложилась в силу административно-принудительных причин в результате имперской политики царизма, суть которой заключается в осуществлении принципа «разделяй и властвуй». Общеизвестные события массового бегства казахов с исконных земель вследствие национально-освободительного движения 1916 г. являются ярким примером реакции коренных народов на колониальную политику царизма. Доказательством этому служат архивные материалы, иллюстрирующие эти трагические события, когда массы казахского и киргизского населения из Алматинской, Пишпекского, Джаркентского, Лепсинского и Копальского, и др. уездов бежали за границу, в сопредельное государство Китай. Точную цифру бежавших после событий 1916 г., «красного террора» первых партизанских отрядов 1917-1918 гг. установить не представляется возможным, но по приблизительным данным она составляет около 100 тыс казахов. Однако после установления советской власти, в период проведения земельной реформы 1921-1922 гг. многие казахи и киргизы возвращались из Китая, вот тогда из-за боязни лишения имущества предпочли оставаться во владениях киргизских манапов в пределах Иссы-Кульской, Пишпекской и Каракульских уездах, о чем свидетельствуют собранные полевые этнографические материалы авторов. Потомки этих казахов проживают по настоящее время в Кыргызстане. Это подтверждают полевые материалы, собранные автором.

2 Особенности расселения казахов Кыргызстана. Выявлены регионы компактного месторасположения и численность казахов Кыргызстана. В частности, определены районы заселения казахов в 1920-е годы после возвращения из Китая, в 1930-е годы из-за неурожая и голода, в годы трудовой миграции 1960-70-х

лет. Например, в связи с проведением советской властью земельной реформы 1921-1922 гг., как было отмечено ранее, возвращались многие казахи. Так, за четыре месяца количество прибывших переселенцев-казахов в Кыргызстан составляло 307 семей, всего – 824 человека. При этом большая часть казахов расселилась в пригородных районах г. Бишкека, где образовали очаги компактного расселения, как, например, села: Манас, Раздольное, Алты бараки др.

В связи с событиями массового голода и неурожая, нехваткой продовольствия и другими экономическими трудностями 1932-33 гг. в Киргизию мигрировал большой поток переселенцев из Казахстана. В результате чего к 1939 году удельный вес коренного населения – киргизов – в процентном соотношении снизился до 51,7%, что, в свою очередь, повысило численность других национальностей. Например, русских на 20,8%, казахов – 1,6%. В то время количество казахов Кыргызстана составляло 19170 (1,6% от общей численности населения республики). В 1960-1970 гг. в Киргизию в связи с трудовой миграцией прибыли из Казахстана 21263 человека. Здесь уместно подчеркнуть то факт, что по сравнению с другими областями, наибольший приток мигрантов был из Джамбульской области – 5469 человек. Этот большой приток свидетельствует о значении фактора сопредельности территорий при возникновении больших миграционных процессов.

3 Проблемы размежевания этнических территорий. Проанализированы основные проблемы размежевания этнической территории между Казахстаном и Кыргызстаном, которые сложились по итогам работ российских востоковедов и советских, казахстанских и киргизских этнографов. Как известно, в результате этнико-территориального размежевания республик Средней Азии возникли спорные вопросы относительно раздела джайлау – пастбищ для выпаса скота и сенокоса. Так, например, джайлау Сусамыр в предгорьях Зайлийского Алатау, который был целиком отведен под владения Киргизии, стал предметом спорных конфликтов между двумя соседними народами – киргизами и казахами. В итоге этих процессов стало возможным пополнение численности казахской диаспоры Кыргызстана в этот период. Далее, одним из факторов роста численности казахской диаспоры послужило прибытие в конце 19 века казахов рода аргын из Акмолинской области в поисках богатых пастбищных угодий (джайлау) в приграничных с Киргизией казахских землях. Однако, при вы-

шеуказанных событиях по размежеванию республик Средней Азии сорок два домовладения казахов-аргынов изъявили желание остаться на киргизской территории, тем самым увеличив численность казахов Кыргызстана.

4 Причины репатриации оралманов из Кыргызстана. Выявлены основные причины возвращения оралманов на историческую родину, их численность, расселение по регионам республики Казахстан. Здесь также указано количество переселившихся казахов по городам и сельским местностям республики.

В общей численности репатриантов-оралманов, вернувшихся на историческую родину в современный период, удельный вес оралманов из Республики Кыргызстан является незначительным в сравнении с аналогичными явлениями относительно диаспор из других регионов Центральной Азии. Здесь можно выделить следующие причины этого явления: во-первых, достаточно благополучное материальное положение казахов Кыргызии; во-вторых, как следствие отсутствия ностальгических настроений в силу близости территориальных границ двух родственных стран. Если и наблюдается отток казахов из Киргизии, то это, преимущественно, представители молодого поколения в целях приобщения к относительно продвинутому в социально-экономическом и культурном отношении мегаполисам Казахстана, как Астана и Алматы.

Заключение

Таким образом, история формирования и расселения казахской диаспоры Кыргызстана связана с рядом таких исторических факторов, как национально-освободительное движение 1916 г., размежевание национально-этнической территории республик Средней Азии 1924-1926 гг., коллективизация, голод и неурожай 1928, 1931-1932 гг., а также трудовая миграция и ряд других причин. Основная часть казахов была выходцами из родов уйсун, которые при возвращении из Китая оставались жить на данной тер-

ритории. Другую часть составляли казахи рода аргынов Центрального Казахстана из района Шет, Каркара, а также казахов из родов тобыкты и найманов из Семей, прибывших сюда в связи с коллективизацией и неурожаем, повлекших за собой голод и разрухи хозяйств. В данное время казахи Кыргызстана поселились в регионах Аламеддин, Сокулук, Манас, Приозерное, Раздольное, Алтыбарак и др. поселениях, а также в городах Бишкек, Токмак, Талас, Шу, а также в Тянь-Шаньском и Иссык-Кульском краях.

Следует отметить, что апрельские и июньские события 2010 года в Кыргызстане, несомненно, повлияли на численность и миграцию населения страны, в том числе казахов. За последние 10 лет численность казахов в Кыргызстане имеет тенденцию к уменьшению. Основными мотивами переезда казахского населения из Кыргызстана в Казахстан являются социально-экономические, отчасти политические и духовно-культурные факторы. Кроме того, успешное социально-экономическое развитие, политическая стабильность, межэтническое согласие в стране притягивают большинство соотечественников в Казахстан.

Казахи, проживающие на сопредельных с Казахстаном территориях, в том числе и в Кыргызстане, составляют неделимое целое казахского этноса. Изучение истории переселения, культуры зарубежных казахов, их современного положения, ментальности, этнической идентичности, традиций и быта, политики по отношению к ним в странах проживания является одним из важных факторов внешней политики и составляющей в формировании национальных идей Республики Казахстан.

1 Указаны причины, приведшие к массовой миграции казахского населения на территорию Республики Кыргызстан.

2 Определены локальные места расселения казахов на территории Кыргызстана.

3 Выявлены причины обратной ремиграции казахского населения на историческую родину – Казахстан.

Литература

- Паллас П. (1778). Путешествие по разным провинциям Российского государства. Санкт-Петербург. Т. 2. 476 с.
 Пашино П. И. (1868). Туркестанский край в 1866 году // Путевые заметки. Санкт-Петербург. 176 с.
 Гродеков Н. И. (1889). Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Ташкент. – 298 с.
 Карутц Р. 1910. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. Санкт-Петербург: Изд-во А. Ф. Девриена. 188 с.
 В. И. Масальский. (19130. Туркестанский край // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Санкт-Петербург. Т. 19. 860 с.

- Материалы комиссий экспедиционных исследований АН СССР. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Исследование 1926 г. (1927). Ташкент. Вып. VI. 214 с.
- Материалы по районированию Узбекистана. 1926. Самарканд. Вып. 1. 56 с.
- Архипов Н. Б. (1930). Средне-Азиатские республики. Москва-Ленинград. 159 с.
- Шалекенов У. Х. (1966). Казахи низовьев Аму-Дарьи. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII – XX вв. Ташкент: Фан. 336 с.
- Статистический ежегодник 1917 – 1923 гг. (1924). Ташкент, Т. 1. С. 46-47.
- Сартбаев М. К. (2009). Казахи Кыргызстана. Бишкек, 172 с.
- Кобландин К. И. (2012). Текущий архив Всемирной Ассоциации казахов. 37-38 с.
- Балтабаева К. Н. (2011). «Казахи Кыргызстана: сравнительный анализ итогов национальных переписей 1999 г. и 2009 г.» // «Национальная идея фактор объединения соотечественников во благо независимого Казахстана». Алматы, 272 с.
- Калшабаева Б. К. (2011). Орталык Азиядагы казактар (тарихи-этнографиялык зерттеу). Алматы, 406 б.
- Статистические данные, полученные Статуправлением Республики Кыргызстан в 2001 г.
- Вся Средняя Азия 1926 год. (1926). Ташкент. С. 526.
- Svanberg, I. (1989). Kazak Refugees in Turkey. A Study of Cultural Persistence and Social Change. Uppsala. 211 p.
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 847. оп. 1. д. 27. Л. 136-136 обр.
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 21. оп. 3. д. 105. Л. 6 -7.
- Полевые материалы, собранные автором. 2000 г.
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 847. оп. 1. д. 27. Л. 128-129
- Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф. р-1. оп. 1. д. 707. Л. 95-96.
- Желоховцев В. С. (1989). Изменение этнического состава населения Киргизии (20-30-е годы XX в)
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 21. оп. 5. Д. 6. Л. 109
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 105. оп. 31. Д. 324. Л. 47
- Желоховцев В. С. (1989). Изменение этнического состава населения Киргизии (20-30-е годы XX в) // Актуальные вопросы этнографии и археологии Киргизии. – Сборник научных статей. Фрунзе. 68 с.
- Кронгардт К. К. (1989). Население Киргизии в последней трети XIX- начала XX века. Фрунзе. С. 145.
- Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф. 1. оп. 4. д. 1390. Л. 2, 9.
- Статистический ежегодник 1917 – 1923 гг. (1924). Ташкент. Т. 1. С. 146- 147. Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. – Ф. 21. оп. 3. д. 105. Л. 6.
- Bhavna Dave (2007). Kazakhstan – Ethnicity, Language and Power. – USA, Routledge, 242 pages
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 847. оп. 1. д. 27. Л. 137-137 обр.
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 847. оп. 1. д. 27. Л. 128-129
- Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф. р-1. оп. 1. д. 707. Л. 94-95.
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 21. оп. 5. Д. 6. Л. 69, 71, 105
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 105. оп. 31. Д. 324. Л. 47
- Центральный Государственный Архив Республики Кыргызстан. Ф. 21. оп. 1. Д. 5. Л. 61, 63
- Edward Schatz. (2004). Modern Clan Politics: The Power Of “Blood” In Kazakhstan and Beyond. University of Washington Press, – Social Science – 250 pages.
- Bhavna Dave Politics of Modern Central Asia: The changing geopolitical context. USA, Routledge, Feb 1 (2010). 400 pages. ;
- Bhavna Dave (2007). Kazakhstan – Ethnicity, Language and Power. USA, Routledge, 242 pages
- Kalshabayeva B., Seisenbaeyeva A. (2013). Some Problems of Repatriation and Adaptation of Representatives of the Kazakh Diaspora of Central Asia in the Historic Homeland // Middle -East journal of Scientific Research 15 (1): 20- 26. ISSN 1990 – 9233
- Итоги переписи населения (1999., 2000). // Агентство РК по статистике. Миграция населения. Алматы. С. 77-78.
- Bernard Snoy (2006). Co-ordinator of OSCE Economic and Environmental Activities at the Workshop on Labour Migration in Central Asia, 31 January – 1 February, Almaty

References

- Pallas P. (1778). Puteshestvie po raznym provincijam Rossijskogo gosudarstva. [Traveling to different provinces of the Russian state]. Sankt-Peterburg. T. 2. 476 s.
- Pashino P. I. (1868). Turkestanskij kraj v 1866 godu [Turkestan territory in 1866]. // Putevye zametki. Sankt-Peterburg. 176 s.
- Grodekov N. I. (1889). Kirgizy i karakirgizy Syrdar’inskoj oblasti. [Kyrgyz and karakirgiz Syrdarya region]. Tashkent. – 298 s.
- Karut R. 1910. Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake. [Among the kyrgyz and turkmen in Mangyshlak]. Sankt-Peterburg: Izd-vo A. F. Devriena. 188 s.
- V. I. Masal’skij. (1913). Turkestanskij kraj [Turkestan region]. // Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Sankt-Peterburg. T. 19. 860 s.
- Materialy komissij jekspedicionnyh issledovanij AN SSSR. [Materials of expeditionary research commissions of the USSR Academy of Sciences]. Osobennosti sel’skogo hozjajstva Adaevskogo uезда. Issledovanie 1926 g. (1927). Tashkent. Vyp. VI. 214 s.
- Materialy po rajonirovaniju Uzbekistana. (1926). [Materials on zoning of Uzbekistan]. Samarkand. Vyp. 1. 56 s.
- Arhipov N. B. (1930). Sredne-Aziatskie respubliki. [Central Asian republics]. Moskva-Leningrad. 159 s.
- Shalekenov U. H. (1966). Kazahi nizov’ev Amu-Dar’i. K istorii vzaimootnoshenij narodov Karakalpakii v XVIII – XX vv. [The Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya]. Tashkent: Fan. 336 s.

- Statisticheskij ezhegodnik 1917 – 1923 gg. (1924). [Statistical yearbook 1917 – 1923]. Tashkent, T. 1. S. 46-47.
- Sartbaev M. K. (2009). Kazahi Kyrgyzstana. [Kazakhs of Kyrgyzstan]. Bishkek, 172 s.
- Koblandin K. I. (2012). Tekushhij arhiv Vsemirnoj Associacii kazahov [Current archive of the World Association of Kazakhs]. 37-38 s.
- Baltabaeva K. N. (2011). «Kazahi Kyrgyzstana: sravnitel'nyj analiz itogov nacional'nyh perepisej 1999 g. i 2009 g. » [Kazakhs of Kyrgyzstan: a comparative analysis of the results of the 1999 and 2009 national censuses]. // «Nacional'naja ideja faktor ob'edinenija sootchestvennikov vo blago nezavisimogo Kazahstana». Almaty, 272 s.
- Kalshabaeva B. K. (2011). Ortalyk Azijadagy kazaktar (tarihi-jetnografijalyk zertteu) [Kazakhs in Central Asia (historical and ethnographic research)]. Almaty, 406 b.
- Statisticheskie dannye, poluchennye Statupravleniem RespublikiKyrgyzstan v 2001 g.
- Vsja Srednjaja Azija 1926 god. (1926). [Statistical data obtained by the Statistical Office of the Republic of Kyrgyzstan in 2001. All Central Asia 1926.]. Tashkent. S. 526.
- Svanberg, I. (1989). Kazak Refugees in Turkey. A Study of Cultural Persistence and Social Change. Uppsala. 211 p.
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. [Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan]. F. 847. op. 1. d. 27. L. 136-136 obr.
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. [Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan]. F. 21. op. 3. d. 105. L. 6-7.
- Polevye materialy, sobrannye avtorom. 2000 g.
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. [Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan]. F. 847. op. 1. d. 27. L. 128-129
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Uzbekistan. [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. r-1. op. 1. d. 707. L. 95-96.
- Zhelohovcev V. S. (1989). Izmenenie jetnicheskogo sostava naselenija Kirgizii(20-30-e gody XX v) [Change in the ethnic composition of the population of Kyrgyzstan (20-30s of the twentieth century)].
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. [Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan]. F. 21. op. 5. D. 6. L. 109
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan []. F. 105. op. 31. D. 324. L. 47
- Zhelohovcev V. S. (1989). Izmenenie jetnicheskogo sostava naselenija Kirgizii (20-30-e gody XX v) [Change in the ethnic composition of the population of Kyrgyzstan (20-30s of the twentieth century)]. // Aktual'nye voprosy jetnografii i arheologii Kirgizii. – Sbornik nauchnyh statej. Frunze. 68 s.
- Krongardt K. K. (1989). Naselenie Kirgizii v poslednej treti XIX- nachala XX veka. [The population of Kyrgyzstan in the last third of the nineteenth and early twentieth centuries.]. Frunze. S. 145.
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Uzbekistan. [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. 1. op. 4. d. 1390. L. 2, 9.
- Statisticheskij ezhegodnik 1917 – 1923 gg. (1924). [Statistical yearbook 1917 – 1923]. Tashkent. T. 1. S. 146- 147.
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. [Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan]. F. 21. op. 3. d. 105. L. 6.
- Bhavna Dave (2007). Kazakhstan – Ethnicity, Language and Power. – USA, Routledge, 242 pages
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. F. 847. op. 1. d. 27. L. 137-137 obr.
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. [Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan]. F. 847. op. 1. d. 27. L. 128-129
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Uzbekistan. [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. r-1. op. 1. d. 707. L. 94-95.
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. [Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan]. F. 21. op. 5. D. 6. L. 69, 71, 105
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. [Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan]. F. 105. op. 31. D. 324. L. 47
- Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Respubliki Kyrgyzstan. [Central State Archive of the Republic of Kyrgyzstan]. F. 21. op. 1. D. 5. L. 61, 63
- Edward Schatz. (2004). Modern Clan Politics: The Power Of “Blood” In Kazakhstan and Beyond. University of Washington Press, Social Science. 250 pages.
- Bhavna Dave Politics of Modern Central Asia: The changing geopolitical context. USA, Routledge, Feb 1 (2010). 400 pages. ;
- Bhavna Dave (2007). Kazakhstan – Ethnicity, Language and Power. USA, Routledge, 242 pages
- Kalshabayeva V., Seisenbaeyeva A. (2013). Some Problems of Repatriation and Adaptation of Representatives of the Kazakh Diaspora of Central Asia in the Historic Homeland // Middle -East jornal of Scientific Research15 (1): 20- 26. ISSN 1990 – 9233
- Itogi perepisi naselenija (1999., 2000). [Census results]. //Agentstvo RK po statistike. Migracija naselenija. Almaty. S. 77-78.
- Bernard Snoy (2006). Co-ordinator of OSCE Economic and Environmental Activities at the Workshop on Labour Migration in Central Asia, 31 January – 1 February, Almaty

Р. Дуванбеков

докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: shokan@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АЛТАЙЫ ПАЛЕОЛИТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ Алтайы тас ғасырының зерттелу тарихы баяндалған. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап бүгінгі күнге дейін Шығыс Қазақстан ғалымдардың ерекше назарында. Қазіргі таңда Күршім, Құйған, Серімбай, Рысақ1, Қозыбай 1-2, Үшбұлақ-1-2 және т. б. тұрақтары сияқты палеолит дәуіріне жататын 20-ға жуық жаңа ескерткіштер анықталды. Аталған ескерткіштердің ішінен ғалымдардың назарын жақында табылған Үшбұлақ-1 тұрағы аса қызықтыратынын атап өту қажет, тұрақ осы аймақта табылған көп қабатты стратификацияланған жалғыз ескерткіш болып табылады. Бұл ескерткішті зерттеу 2016 жылдан бастап Ресей-Қазақстан біріккен экспедициясымен РФА ИАЭТ-ның және Қазақстан Республикасының Ұлттық музейімен бірге жүргізіледі. Жұмыстар барысында қосымша тас дәуірінің жер бетінде орналасқан және стратификацияланған археологиялық материалдары бар бірнеше белгілі және жаңа тұрақтар зерттелді. Бүгінгі таңда бірлесіп жүргізілетін экспедиция жұмыстары жоспарлы түрде жалғасуда.

Түйін сөздер: қазақ Алтайы, палеолит, тұрақ, стратификацияланған ескерткіш.

R. Duvanbekov

doctoral candidate, L.N. Gumilev Eurasian national University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: shokan@mail.ru

The History of The study of the Kazakh Altai Paleolithic in the Years Independences

Abstract. The article describes the history of the study of the stone age of the Kazakh Altai. From the year of independence to the present day, East Kazakhstan attracts special attention of scientists. To date, about 20 new monuments of the Paleolithic period have been discovered, such as Kurchum, Kuigan, Sereimbai, Rysak 1, Kozybai 1-2, Ushbulak1-2, etc. it should be noted that among the listed monuments of special attention of scientists, the recently opened Parking lot Ushbulak-1 is a multilayer stratified monument ever discovered in this region. The study of this monument has been conducted since 2016 by the joint Russian-Kazakh expedition of Institute of archeology and ethnography of Siberian branch of Russian academy of sciences and the National Museum of the Republic of Kazakhstan. In the course of the work, several already known and new monuments of the stone age with surface and layered deposits of archaeological material were further investigated. To date, the work of the joint expedition is carried out in a planned manner.

Key words: Kazakh Altai, Paleolithic, site, stratified monument.

Р. Дуванбеков

докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: shokan@mail.ru

История изучения палеолита казахского Алтая в годы независимости

Аннотация. В статье изложена история исследования каменного века казахского Алтая. Начиная с года независимости и до сегодняшних дней Восточный Казахстан привлекает особое внимание ученых. На сегодняшний день обнаружено около 20 новых памятников палеолитического времени, такие как стоянки Курчум, Куйган, Сереимбай, Рысақ 1, Козыбай 1-2, Ушбулак 1-2 и др. Необходимо отметить, что из перечисленных памятников особое внимание ученых привлекает недавно обнаруженная стоянка Ушбулак-1, которая является многослойным стратифицированным памятником, когда-либо обнаруженным в этом регионе. Изучение данного памятника ведется с 2016 года совместно Российско-Казахстанской экспедицией ИАЭТ СО РАН

и Национальным музеем Республики Казахстан. В ходе работ было дополнительно исследовано несколько уже известных и новых местонахождений каменного века как с поверхностным, так и с остратифицированным залеганием археологического материала. На сегодняшний день работы совместной экспедиции ведутся в плановом порядке.

Ключевые слова: казахский Алтай, палеолит, стоянка, стратифицированный памятник.

Кіріспе

XX ғ. 90-жылдарынан бастап біздің өңіріміздің ежелгі тарихының жаңаша түрде және кәсіби зерттелуі басталғанын атап өту қажет. Осы уақытта қазақ Алтайында профессор Ж.К. Таймағамбетовтің басшылығымен және академик А.П. Деревянконың жетекшілігімен біріккен Ресей-Қазақстан археологиялық экспедициясы (БРҚАЭ) қазба жұмыстарын жүргізген.

Зерттеу барысында алынған материалдар қазақ Алтайы палеолитінің деректану қорын едәуір ұлғайтты. XX ғ. 90-жылдары қайта құру кезеңінде қазақ Алтайы аумағында көптеген аудандар зерттелмей қала берді. Көптеген ескерткіштердің далалық зерттелуі алдын ала жасалған күйде қалды, бұл сол кезде алынған деректердің мәдени-хронологиялық интерпретациялау деңгейін айтарлықтай төмендетті әрі ішкі және өңіраралық корреляция жүргізу мүмкіндігін шектеді.

XXI ғ. басынан Қазақ Алтайының ежелгі тарихын зерттелуінің қазіргі жаңа кезеңі басталады. Бүгінгі таңда кеңес заманынан бастап жалпы алғанда осы өңірде палеолит дәуіріне жататын 30-ға жуық (Үңгір, Ново-Никольск, Қанай, Усть-Нарым, Үлкенарым, Кішіарым, Шүлбі, Күршім, Құйған, Серімбай, Рысақ-1, Қозыбай 1-2, Үшбұлақ-1, 2 және т. б.) тұрақтары табылған.

Зайсан ауданының Шілікті аңғарында Үшбұлақ көп қабатты стратификацияланған палеолиттік тұрағының ашылуы 2016 жылдың маңызды оқиғасы болды. Мәдени қабаты сақталған, қуаты алты метрге дейінгі борпылдақ шөгінділердегі ескерткіш. Нысанда жүргізілген тазартуларға сәйкес, ескерткіш кейінгі палеолиттің ең ерте кезеңдерінде (шамамен 45-35 мың жыл бұрын) және кейінгі палеолиттің соңына дейін (10 мың жыл бұрын) қоныстанған деген қорытынды жасауға болады. Азияда осындай мәдени қабаттары бұзылмаған жоғарғы палеолит дәуірінің бастапқы кезеңіне жататын ескерткіштер бірен-саран. Олардың барлығы өткен ғасырда ашылған. Үшбұлақ стратификацияланған тұрағынан анықталған мәнерлі тас индустриясы 40-35 мың жыл бойы ежелгі адамның тасты өңдеу техноло-

гиясын дамытқандығын куәландырады және Қазақстанның алғашқы қауымдық адамдарының Алтай мен Сібір арасында өзара байланыс болғандығын растайды және Қазақстан аумағындағы алғашқы қауымдық адамдардың Азия мен Еуропаға ежелде қоныс аударғандығын куәландырады.

Қазіргі уақытта ғалымдар алдында тұрған басты міндет – алынған мәліметтерді талдау, жинақталған материалды құрылымдауға және қазақ Алтайында болған ежелгі тас дәуірінің ең тұтас бейнесін жасауға мүмкіндік берілуінде.

Зерттелу тарихы

Біраз уақыт үзілістен кейін Бұқтырма су қоймасы ауданында бірнеше жыл бойы академик А.П. Деревянконың басшылығымен бірлескен Ресей-Қазақстан археологиялық экспедициясы (БРҚАЭ) барлау жұмыстарын жүргізді [Деревянко и т. б., 2003]. Экспедицияның жұмысы барысында су қоймасының шығыс жағасында, Үлкенарым ауылы мен Алтайка кентінің арасындағы жерде, көтерме материалдары бар бес орын анықталды. Жалпы коллекцияның құрамында 74 зат бар, оның ішінде леваллуаз және дөңбек бетті нуклеустар, қырғыштар, қырнауыштар, леваллуаздық өткір ұшты тастар, ретуші бар пластиналар. Өзінің техникалық-типологиялық сипаттамалары бойынша осы материалдарды зерттеушілер орта палеолитке жатқызды (леваллуаз дәстүріндегі мустье) [Деревянко және т. б., 2003].

Сондай-ақ БРҚАЭ жұмыстары барысында Зайсан көлінің оңтүстік жағалауы, Ақсуат ауылынан Қара Ертіс сағасына дейін тексерілді. Бұл жерде Аманат кентінің (Зайсан-1–3) жанында орналасқан археологиялық материалдардың жер бетіндегі орналасқан үш орны табылды. Табылған заттардың жалпы саны 158 дана, оның ішінде диск тәрізді, леваллуаздық, дөңбек бетті және бір жақты жазық нуклеустар; қырғыштар, қырнауыштар, кескіштер, тісті-ойықты құралдар, ретуші бар сынықтар. Беткі қабатының және техника-типологиялық құрамының өзгеру дәрежесі бойынша коллекцияда жоғарғы палеолит, сондай-ақ ерте және кейінгі орта палео-

лит кезеңдеріне жататын үш бұйымдар кешені бөлінді (Деревянка және т. б., 2003).

Бұдан әрі 2015 жылы РФА СБ АЭТИ-дің (Новосибирск) және Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің (Астана) бірлескен Ресей-Қазақстан экспедициясы жұмыс істей бастағанға дейін осы аймақта палеолит дәуірін зерттеуде ұзақ үзіліс болды. Онымен төрт жыл бойы (2015-2018 жж.) Қазақстан Республикасының Шығыс Қазақстан, Павлодар, Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарында тас дәуірінің жаңа стратификацияланған объектілерін іздестіру мақсатында барлау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу бағытының жалпы ұзындығы 15 мыңнан астам шақырымды құрады. Жүргізілген зерттеулер барысында тас дәуірінің әртүрлі кезеңдеріне жататын, археологиялық материалдарының басым көпшілігі жер бетінде орналасқан, сондай-ақ бірнеше стратификацияланған нысандары бар 30-ға жуық жаңа ескерткіштер табылған (Деревянка және т. б., 2015; 2016).

Артефактілердің ең көне кешені Бұқтырма су қоймасының шығыс жағалауында орналасқан Күршім аумағынан және аттас ауылдан солтүстікке қарай 9 шақырым жерде тіркелген (Шуныков және т. б., 2015). Төменгі палеолиттен жоғарғы палеолитке дейінгі кең уақыт диапазонына сәйкес келетін әр түрлі кезеңдік артефактілер, бірнеше шоғырлану аймағын құрай отырып, су қоймасы мен Ақтөбе шыңы арасындағы жазық еңісті жерде жатқан. Жұмыс барысында ескерткіштің толыққанды топографиялық жоспары жасалып, археологиялық материалдардың көрнекті жинағы жиналды. Коллекцияда барлығы – 222 дана, оның ішінде 26 нуклеус, 8 нуклеус тәрізді сынықтар, 10 пластина, 112 жаңқалар, 25 техникалық сынықтар (бойлық-шеттік, соқпалы алаңшаларды түзету сынығы, жартылай қабырғалы және қабырғалы пластиналар) және 41 құрал-саймандар бар (Шуныков және т. б., 2015; 2016). Нуклеустардың көпшілігі бір және екі алаңдық нұсқада жаңқаларды орауға арналған монофронтальды ядролармен ұсынылған. Сонымен қатар, коллекцияда радиалды, леваллуаздық (жаңқалар үшін), ортогоналды және дөңбек ядролар кездеседі. Құралдар жиынтығының құрамында қырғыш тәрізді және бифасиалды бұйымдар басым, олардың ішінде бір шапқыш та бар. Сондай-ақ, леваллуалық өткір ұшты тасы, нуклеус тәрізді қырғыш, унифастар және тікен тәрізді бұйымдары ұсынылған. Артефактілердің үстіңгі бетінің сақталуы әртүрлі – дақтан және жеңіл тегістелуден, қатты ұяшықтанып желденуге дейін.

Тасқұралдардың құрамына қарағанда, Күршім ескерткіші өндіріс қалдықтарының көптігімен, шикізат шығатын модификацияланбаған жаңқалары немесе сынықтары және бөлшектенудің ерте кезеңдерінде жарамсыз деп танылған нуклеус тәрізді түрлері көп шеберхана тұрағы болып табылады. Сондай-ақ коллекция материалдарының құрамы әртүрлі уақытқа жатады. Пластиналарға арналған бүйір және монофронтальды екі алаңдық нуклеустардың қатары леваллуаздық пішіндерімен бірге жоғарғы және орта палеолиттік компонентті білдіреді, ал қатты зақымдалған беті бар кварцит рубилосы мен бифасиалды бұйымдар аса архаикалық индустрияға жатады (Шуныков және т. б., 2015).

Күршім ескерткішінің солтүстігіне қарай 3 шақырым жерде палеолит бейнесіндегі – артефактілері бар Құйған деген тағы бір орын анықталды. Мұнда табылған заттар ұзындығы 0, 3 км-ге жететін жіңішке шлейф қалыптастыра отырып, еңістік жерде орналасқан. Коллекция құрамында (33 дана) алғашқы және екі қайтара жасалған жаңқалар, ойық құралдар және ұсақ қырғыштар бар (Шуныков және т. б., 2016).

Күршімнің орта ағысында жүргізілген барлау бағыты осы жердегі өзен алқабы өте тар және каньон түріндегі биік жыралы жағалаулары бар және жиылған тау жыныстары (граниттер мен сланецтер) орналасқандығын көрсетті. Өзен арнасындағы жұмыр тастарда жүйелі түрде бөлшектеуге жарамды тас материалдар бар, бірақ, аудандағы геоморфологиялық жағдай мұнда қайта қойылмаған плейстоцендік шөгінділердің орнының болуын болжауға мүмкіндік бермейді. Алқаптың кеңейтілетін аймақтарда кең, әрі су деңгейінен аз ғана көтерілген, тегіс жазықтықтарда айқын биіктіктерсіз және террасалық деңгейлерсіз түрі бар. Бұл жерде борт жанындағы жеке аудандарда, осы заманғы топырақты жабатын, сынық материалдары көп саздақпен және қопсытылған шөгінділердің неғұрлым қуатты тысы белгіленеді. Әдеттегідей, бұл шөгінділер үшін өзеннен едәуір алшақ және жайылымы жағынан аздау, салыстырмалы түрде (плейстоцен-голоцен мәресі) жас. Онда артефактілер табылған жоқ (Деревянка және т. б., 2016).

Үршім жотасы мен Марқакөл көлінің ауданындағы барлау бағдары мұнда сапалы тас шикізатының (тақтатастар, граниттер, кварц ұсынылған), сондай-ақ субгоризонталды созылуы бар және ұзындығы мен қуаты жағынан маңызды плейстоцендік шөгінділер орналасуының жоқтығын көрсетті (Деревянка және т. б., 2016).

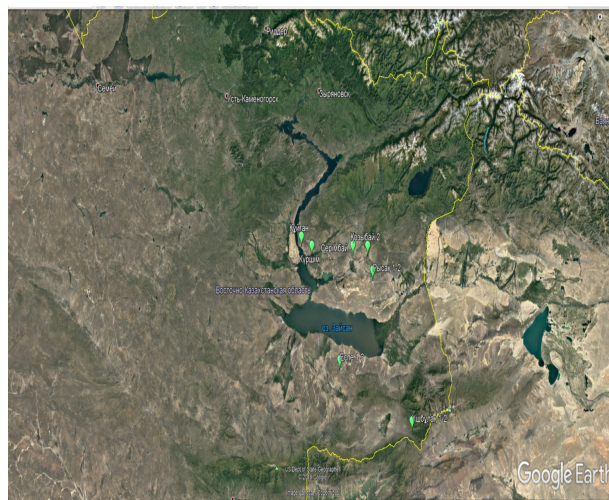
Тау етегі аймағын тексеру кезінде Зайсан көлінің жағалау сызығынан солтүстікке қарай палеолит дәуіріне тиесілі тас артефактілері бар бірнеше орын табылды. Біріншісі – Сераимбай, Қаратоғай ауылынан батысқа қарай шамамен 10 км жерде қызыл түсті саздың шығу аймағында орналасқан. Ол жерде бір рет өңделген екі ірі сынық тіркелген, шайылған жер жұмыр тастармен және домаланған сынық материалдармен көп төселген (Шуныков және т. б., 2015).

Қаратоғай ауылының оңтүстік-шығысына қарай, Ақжал тауының басынан оңтүстік-батысқа қарай 12 км жерде, кішігірім құрғаған көлдің шұңқырында Рысақ-1 тұрағы табылды. Құрғап кеткен көлдің сортаң бетінен бір алаңдық монофронтальды нуклеустан 11 жаңғақтан, 10 сынықтан және пластиналы қырғыштан тұратын аздаған тас артефактілер (23 дана) жинағы алынған. Геоморфологиялық жағдайға сәйкес, бұл жердің жасы кеш плейстоценнен ежелгі болуы мүмкін емес. Рысақ-2 тұрағы Рысақ-1 тұрағынан шығысқа қарай 3 км жерде орналасқан. Тас артефактілердің аздаған коллекциясы (5 дана) эоцен-олигоценнің шұбар түсті тау жыныстарының етегінде жиналған. Ол монофронтальды нуклеус, Чоппер (3) және ірі жұмыр тасты чоппингтан тұрады. Коллекцияның аздығы және стратиграфиялық контекстің болмауы табылған артефактілерді палеолиттің белгілі бір кезеңімен салыстыруға мүмкіндік бермейді (Шуныков және т. б., 2016 б.).

1989 ж. Ж.Қ. Таймағамбетовпен ашылған Қозыбай-1 ескерткіші Қаратоғай ауылына жақын жерде, Қалғұты жағасында, жоғарыда аталған табылған жер оңтүстік-батысқа қарай 3 км жерде орналасқан. Индустрия құрамына шабатын құралдар, қара және қара-сұр түсті шөгінді жыныстардан жасалған екі жақты өңделген сынықтар кіреді. Тағы бір орын – Қозыбай-2, Қаратоғай-Егіндібұлақ жолының орташа бөлігінде солтүстікке қарай орналасқан. Ескерткіш ашық-сұр түсті кварц-күмдақтың интрузивті шығуымен байланысты, Қалғұтының сол жақ салаларының бірінің аңғарында (радиус шамамен 100 м) болмашы жерде тақтатас қоршауында бекітілген. Коллекцияда (14 дана) нуклеус тәрізді пішіндер, ірі сынықтар және қырғыш құралдар бар. «Архаикалық» беткейінің өзгеруінің айтарлықтай дәрежесі оларды орта палеолитке жатқызуға мүмкіндік береді (Деревянко және т. б., 2016).

Зайсан маңындағы барлау бағыты көлге тікелей жанасатын аймақтарда стратификацияланған палеолиттік ескерткіштерді табу

тұрғысынан, бірінші кезекте, төрттік кезеңнің айқын террасалық деңгейінің болмауынан, сондай-ақ сапалы тас шикізатының сирек болуына байланысты келешегі аз екендігін көрсетті. Батыс Зайсанның тау бөктеріндегі аудандарында (Қалба жотасының оңтүстік бетінде) плейстоцендік шөгінділердің едәуір қалыңдықтары байқалмаған, ал ішкі ағыс өзендерінің (Шігілек, Кіші Бөкен) алқаптарында жүйелі ыдырауға жарамды тау жыныстары байқалған жоқ (Деревянко және т. б., 2016).

1-сурет – Табылған тұрақтардың орналасуы

Көлдің оңтүстігін Саур-Тарбағатай тауының жоталары жиектейді. Мұнда жүйелі бөлшектеу үшін жарамды жер асты шөгінді жыныстарының шығуының болуы белгіленеді. Тарбағатай жотасының солтүстік беткейінде бастау алған бірнеше өзендердің (Еспе, Шорға, Қандысу) алқабында археологиялық материалдары бар бірқатар ескерткіштер табылды. Тайбаққан мен Шолақбұлақ орналасқан жерлері аттас бұлақтардың жағалауларынан, олар шатқалдардан Қандысу өзенінің алқабына шығатын жерде табылды. Артефактілер (тиісінше 5 және 3 дана) монофронтальды нуклеуспен және ұсақ сынықтармен берілген (Шуныков және т. б., 2016).

Көптеген материалдар Еспе (Еспе1-3) орташа ағысында орналасқан жерден алынды. Барлық артефактілер қазіргі заманғы су кемерінен 20-50 м биіктікте жартас беткейлерінің орта бөлігінде (шамамен 10°) малтатас және жұмырланған сынық материал үйінділерінде жатыр. Коллекцияда (79 дана) 10 нуклеус, көбінесе монофронтальды бір және екі пластиналы параллельді

жару принципімен, сондай-ақ микропластин алу үшін жеке радиалды және дөңбек өзектастар мен өзекше ұсынылған; пластина, 61 жаңқалар, леваллуаз сынығы және 6 қару, олардың ішінде қырғыш, бифасиалды өңделген балта және ретуші бар сынықтар кездеседі. Бұйымдар өзінің морфологиясы мен бетінің сақталуы бойынша әртүрлі. Сонымен, коллекцияда радиалды өзектастармен және леваллуаз сынықтарымен қатар, микробөлшектеуге арналған нуклеус және палеолит индустриясына тән емес ұстағышы бар бифасиалды өңделген балта бар. Жалпы алғанда, материалдардың анализі табылып отырған жерде орта палеолиттен бастап ерте керамикалық емес кешендерге дейінгі хронологиялық диапазондағы артефактілер ұсынылған деп болжауға мүмкіндік береді (Шуныков және т. б., 2016).

Зайсан қаласынан шығысына қарай Саур жотасының солтүстік беткейіндегі тау бөктеріндегі алдын ала тексерілген зерттеу жұмыстары Бұлақ пен Қараүңгірдің төменгі және орта ағысындағы алқаптарды тексеруді қамтыды. Барлау жұмыстары осы ауданда қуаттылығы жағынан едәуір (5 м артық) шөгінділердің бар екендігін және шамамен кеш төрттік (сартандық?) жастағы террасаға ұқсас деңгейлерге жататынын көрсетті. Шөгінділер сынық материалын қоспағанда сары топырақты шаң-тозаң тәрізді саздақпен ұсынылған. Өзен малтатастары көптеген тексерілген жерлерде тұрақты бөлшектеуге жарамды тас материалдардан құралған – шақпақтанған шөгінді жыныстар. Алайда палеолит дәуіріндегі археологиялық материалдар жерді көзбен шолып қарау кезінде де, борпылдақ шөгінділерді шурфтау кезінде де табылған жоқ (Шуныков және т. б., 2016).

Саур жотасының оңтүстік-батыс сілемдерін зерттеу кезінде Шілікті алқабының шығыс бөлігінде Үшбұлақ-1 стратификацияланған көп қабатты ескерткіші табылды. Қазылған материалдарды жинау барысында және шурфтау жұмыстарын жүргізгенде тас артефактілердің (шамамен 2200 дана) және плейстоцендік фауна қалдықтарының ауқымды коллекциясы алынды. Тас артефактілердің құрамы мен сипаттамалары, стратиграфиялық жайғасымы, сондай-ақ фаунаның ілеспе қалдықтары бойынша ескерткіште үш негізгі мәдени-хронологиялық кешен бөлінген: голоцендік (1 қабат), жоғарғы палеолиттік (2-4 қабат) және жоғарғы палеолиттің бастапқы кезі (5-7 қабат) (Шуныков және т. б., 2016). 5-7 төменгі қабаттарында жасалған жоғарғы палеолиттің бастапқы сатысына жататын материалдар арасында бір-біріне қарсы орналасқан және аралас алаңдары бар

пластиналарға арналған нуклеустар; көптеген техникалық сынықтар; ірі пластиналардағы шеткі қырғыштар, оның ішінде табаны жонылған; транкирленген пластиналар және сабы бөлінген өткір ұштақ. Іс жүзінде барлық типологиялық жағынан айқын нуклеустар пластина өндірісіне бағытталған. Сынықтардың ішінде 70%-дан астамын ұзартылған дайындамалар құрайды. Екпінді алаңдары, сирек кездесетін, тегіс. Көп мөлшердегі сынықтардың ішінде, пикетажды қоса алғанда, карнизді түзетудің түрлі тәсілдері белгіленеді. Нуклеус жиынтығымен бірге техникалық сынықтар да жақсы үйлеседі. Олардың ішінде көпшілігі көлемді және жартылай көлемді болып бөлшектенуге сәйкес пластиналы келеді – қабырғалы және жартылай қабырғалы және қырлы пластиналы сынықтар. Жалпы алғанда, бұл бұйым жиынтығы өзінің морфологиясы мен басқа да белгілері бойынша осы ескерткіштен қазып алынған материалдар кешенімен сәйкес келеді, онда бастапқы жоғарғы палеолитке тән нуклеустар-кескіштер сияқты түрлері бар.

Үшбұлақ-1 тұрағынан батысқа қарай 1 км жерде Батыс бұлағының сол жақ жағалауында орналасқан Үшбұлақ-2 археологиялық материалдарды жинайтын тағы бір пункт тіркелген. Шамалы коллекция (8 дана) сынықтар мен қырлы қырғышты қамтиды (Шуныков және т. б., 2016).

Бұқтырма су қоймасының шығыс жағалауының солтүстік ауданы, Көктерас ауылы мен Үлкен-Нарынның батысына қарай – Кремнюха – 1-5 орналасқан жерін тексеру кезінде неолиттік бейнедегі тас артефактілері жер үстінде жатқан бірнеше алаң анықталды. Жинақта (93 дана) сына тәрізді және конус тәрізді нуклеустар, қырғыштар, сынықтар ұсынылған (Деревянко және т. б., 2015). Алтайка ауылының бағытына қарай су қоймасы жағалауы шөптер мен бұталармен өскен, террас тәрізді кертпеш белгілері жоқ немесе суға сай келетін, бауырайы тік келетін және борпылдақ шөгінділердің жұқа қабығы мен тас қыртыстары бар болып табылады. Жартас граниттермен және тақтатастармен салынған. Бөлшектену үшін қолайлы артефактілер немесе тас шикізаты табылған жоқ.

Нарын мен Бұқтырманың жоғарғы ағысының аңғары бойынша барлау бағдары осы жердің жұқа саздақпен жабылған малтата-құмды шөгінділері мен жасалған жіңішке және биік терраса тәрізді кертпештері бар өзен алаптарының тар екенін көрсетті. Тау қабаттары борпылдақ шөгінділері жоқ немесе тік жарықшақтары бар

граниттермен және тақтатастармен қаланған. Өзен малтатастары көптеген тексерілген аудандардың ішінде тұрақты бөлшектенуге жарамды тас материалдардан тұрады – шақпақтанған шөгінді жыныстардан, алайда палеолит дәуіріндегі археологиялық материалдар (жаңқалар және пластина) тек Ақсу ауылындағы Бұхтарма алқабының кеңеюінен, террасса тәрізді жұрнағынан табылды (Деревянко және т.б., 2015).

Жалпы алғанда, 2015-2018 жылдары Шығыс Қазақстанда 20-ға жуық тас дәуірінің ескерткіштері ашылды, оның ішінде Қазақстан аумағы үшін бірегей көп қабатты Үшбұлақ-1 тұрағы жатады және онда жоғарғы палеолиттің бірнеше кезеңдері бар, сондай-ақ тас дәуірінің нысандарын одан әрі іздеу үшін неғұрлым келешегі бар аудандар анықталды. Қазіргі уақытта Саур-Тарбағатай тауларының төменгі таулы аудандары Зайсан көлінен оңтүстікке

қарай жерлер сондай болып табылады (Анойкин, 2017).

Қорытынды

Осылайша, ХХІ ғасырдың басынан бастап Шығыс Қазақстан аймағы тас ғасыры зерттеушілерінің аса назарында. Алғашқы жеке олжалар, деректердің біртіндеп жиналуы, өлкетану қызметінен жоспарлы зерттеулерге көшуі археологиялық материалдардың едәуір көлемін жинақтауға және олардың негізінде Қазақстанның әрбір облысында ежелгі адамның бастапқы игеруінің ерекшеліктеріне қатысты алдын ала қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Қазіргі уақытта стратификацияланған палеолиттік ескерткіштерді іздеу жұмыстары жалғасуда, олар артефактілердің үстіртін орналасқан жерлерден алынған деректерді едәуір кеңейтеді.

Әдебиеттер

Деревянко А.П. Верхний палеолит в Африке и Евразии и формирование человека современного анатомического типа. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2011. 560 с.

Деревянко А.П., Петрин В.Т., Зенин А.Н., Таймагамбетов Ж.К., Гладышев С.А., Цыбанков А.А., Славинский В.С. Исследования Российско-Казахстанской археологической экспедиции в Казахстане (1998–2001). Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. 184 с.

Деревянко А.П., Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Рыбалко А.Г., Дудко А.А., Присекайло А.А., Кандыба А.В., Павленок К.К., Харевич В.М., Исаков Г.Т., Мамиров Т.Б. Предварительные результаты разведочных работ 2015 г. на береговых линиях древних озер в Павлодарской области (Северный Казахстан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2015а. Т. XXI. С. 62–66.

Деревянко А.П., Таймагамбетов Ж.К., Рыбалко А.Г., Анойкин А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Дудко А.А., Кандыба А.В., Присекайло А.А., Исаков Г.Т., Мамиров Т.Б. Разведочные исследования в среднем течении реки Шидерты (Павлодарская область Республики Казахстан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2015б. Т. XXI. С. 67–70.

Деревянко А.П., Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Рыбалко А.Г., Дудко А.А., Кандыба А.В., Павленок К.К., Присекайло А.А., Харевич В.М., Исаков Г.Т., Мамиров Т.Б. Археологическая разведка на территории Северного Казахстана в 2015 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2015в. Т. XXI. С. 75–77.

Деревянко А. П., Шуньков М. В., Таймагамбетов Ж. К., Анойкин А. А., Павленок К. К., Харевич В. М., Козликин М. Б., Мамиров Т.Б., Ульянов В.А., Павленок Г.Д. Археологическая разведка на территории Восточного Казахстана в 2016 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. Т. XXII. С. 76–79.

Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Павленок К.К., Анойкин А.А., Рыбалко А.Г., Харевич В.М. Стоянка-мастерская Курчум – новый палеолитический памятник на Южном Алтае // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2015. Т. XXI. С. 183–186.

Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Ульянов В.А., Анойкин А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Козликин М.Б., Павленок Г.Д. Исследование палеолитического местонахождения Курчум (Южный Алтай) в 2016 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016а. Т. XXII. С. 214–217.

Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Ульянов В.А., Анойкин А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Козликин М.Б., Павленок Г.Д. Рысак – новый комплекс палеолитических местонахождений в Южном Алтае // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016б. Т. XXII. С. 218–220.

Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Козликин М.Б., Мамиров Т.Б., Павленок Г.Д. Разведочные работы в Тарбағатайском районе Республики Казахстан в 2016 г. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016в. Т. XXII. С. 199–202.

Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Козликин М.Б., Павленок Г.Д. Комплексы экспонированных артефактов со стоянок Ушбулак-1 и Ушбулак-2 (по результатам работ 2016 г.) // Проблемы

археологии, этнографии, антропологии Сибири сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016 г. Т. XXII. С. 203–207.

Шуныков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Аноikin А.А., Павленок К.К., Хареvич В.М., Козликин М.Б., Павленок Г.Д. Новая многослойная верхнепалеолитическая стоянка Ушбулак-1 в Восточном Казахстане // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016д. Т. XXII. С. 208–213.

Аноikin А.А. Новые данные о палеолите северо-восточного Казахстана (по материалам работ Североказахстанского палеолитического отряда ИАЭТ СО РАН) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2017д. С. 146

References

Derevyanko A.P. Verhniy paleolit v Afrike i Evrazii i formirovanie cheloveka sovremennogo anatomicheskogo tipa [Upper Paleolithic in Africa and Eurasia and the formation of modern human anatomical type] Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2011. 560 s.

Derevyanko A. P., Petrin V. T., Zenin A. N., Taimagambetov Zh. K., Gladyshev S. A., Cybankov A. A., Slavinskii V. S. Issledovaniya Rossiisko-Kazahstanskoi arheologicheskoi ehkspedicii v Kazahstane (1998–2001) [Research of the Russian-Kazakh archaeological expedition in Kazakhstan (1998–2001)] Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2003. 184 s.

Derevyanko A. P., Taimagambetov Zh. K., Anoin A. A., Rybalko A. G., Dudko A. A., Prisekailo A. A., Kandyba A. V., Pavlenok K. K., Harevich V. M., Isakov G. T., Mamirov T. B. Predvaritel'nye rezul'taty razvedochnykh rabot 2015 g. na beregovykh liniyah drevnih ozer v Pavlodarskoj oblasti (Severnyi Kazahstan) [Preliminary results of exploration work in 2015 on the shorelines of ancient lakes in Pavlodar region (Northern Kazakhstan)] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorij. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2015a. T. XXI. S. 62–66.

Derevyanko A. P., Taimagambetov Zh. K., Rybalko A. G., Anoin A. A., Pavlenok K. K., Harevich V. M., Dudko A. A., Kandyba A. V., Prisekailo A. A., Isakov G. T., Mamirov T. B. Razvedochnye issledovaniya v srednem techenii reki Shiderty (Pavlodarskaya oblast' Respubliki Kazahstan) [Exploration in the middle reaches of the river Shiderty (Pavlodar region of the Republic of Kazakhstan)] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorij. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2015b. T. XXI. S. 67–70.

Derevyanko A. P., Shun'kov M. V., Tajmagambetov Zh. K., Anoin A. A., Rybalko A. G., Dudko A. A., Kandyba A. V., Pavlenok K. K., Prisekailo A. A., Harevich V. M., Isakov G. T., Mamirov T. B. Arheologicheskaya razvedka na territorii Severnogo Kazahstana v 2015 g. [Archaeological exploration in the territory of Northern Kazakhstan in 2015] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorij. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2015v. T. XXI. S. 75–77.

Derevyanko A. P., Shun'kov M. V., Taimagambetov Zh. K., Anoin A. A., Pavlenok K. K., Harevich V. M., Kozlikin M. B., Mamirov T. B., Ul'yanov V. A., Pavlenok G. D. Arheologicheskaya razvedka na territorii Vostochnogo Kazahstana v 2016 y. [Archaeological exploration in the territory of East Kazakhstan in 2016] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorij. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2016. T. XXII. S. 76–79.

Shun'kov M. V., Taimagambetov Zh. K., Pavlenok K. K., Anoin A. A., Rybalko A. G., Harevich V. M. Stoyanka-masterskaya Kurchum – novyi paleoliticheskii pamyatnik na Yuzhnom Altae [Parking-workshop Kurchum – new Paleolithic monument in the southern Altai] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2015. T. XXI. S. 183–186.

Shun'kov M. V., Taimagambetov Zh. K., Ul'yanov V. A., Anoin A. A., Pavlenok K. K., Harevich V. M., Kozlikin M. B., Pavlenok G. D. Issledovanie paleoliticheskogo mestonahozhdeniya Kurchum (Yuzhnyi Altai) v 2016 g. [Study of the Paleolithic location of Kurchum (southern Altai) in 2016] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2016a. T. XXII. S. 214–217.

Shun'kov M. V., Taimagambetov Zh. K., Ul'yanov V. A., Anoin A. A., Pavlenok K. K., Harevich V. M., Kozlikin M. B., Pavlenok G. D. Rysak – novyi kompleks paleoliticheskikh mestonahozhdenii v Yuzhnom Altae [Rysak – a new complex of Paleolithic sites in the southern Altai] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2016b. T. XXII. S. 218–220.

Shun'kov M. V., Taimagambetov Zh. K., Anoin A. A., Pavlenok K. K., Harevich V. M., Kozlikin M. B., Mamirov T. B., Pavlenok G. D. Razvedochnye raboty v Tarbagatajskom raione Respubliki Kazahstan v 2016 g. [Exploration works in Tarbagatay district of the Republic of Kazakhstan in 2016] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2016v. T. XXII. S. 199–202.

Shun'kov M. V., Taimagambetov Zh. K., Anoin A. A., Pavlenok K. K., Harevich V. M., Kozlikin M. B., Pavlenok G. D. Kompleksy ehksponirovannykh artefaktov so stoyanok Ushbulak-1 i Ushbulak-2 (po rezul'tatam rabot 2016 g.) [Complexes of exhibited artifacts from the sites Ushbulak-1 and Ushbulak-2 (based on the results of 2016)] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2016g. T. XXII. S. 203–207.

Shun'kov M. V., Taimagambetov Zh. K., Anoin A. A., Pavlenok K. K., Harevich V. M., Kozlikin M. B., Pavlenok G. D. Novaya mnogoslojnaya verhnepaleoliticheskaya stoyanka Ushbulak-1 v Vostochnom Kazahstane [New multilayer upper Paleolithic Parking Ushbulak-1 in Eastern Kazakhstan] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2016d. T. XXII. S. 208–213.

Anoin A. A., Novye dannye o paleolite severo-vostochnogo Kazahstana (po materialam rabot Severokazahstanskogo paleoliticheskogo otryada IAEHT SO RAN) [New data on the Paleolithic of North-Eastern Kazakhstan (based on the work of the North Kazakhstan Paleolithic unit of the iaet SB RAS)] // Problemy arheologii, ehntografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorii. Novosibirsk: Izd-vo IAEHT SO RAN, 2017d. S. 146

Б.С. Сайлан

тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: b_sailan1967@mail.ru

АУҒАН СОҒЫСЫНЫҢ БАСТАЛУ СЕБЕПТЕРІ

Аңдатпа. 1979 жылы 25 желтоқсанда басталған Ауған соғысының ақиқаты әлі талай жылдар бойы айтылатыны анық. Себебі бұл соғыс – халықаралық, саяси, идеологиялық, әлеуметтік-экономикалық және әскери аспектілерді қамтыды. Әсіресе Ауған жерінде айқасқан 40-армияның бұл елге кіру себептері мақаланың негізгі өзегі болып саналады. Кеңес әскерлері шектеулі контингентінің Ауғанстанға кіруінің қыры мен сыры еңбекте жан-жақты талданады. Кеңес әскері кіргенге дейінгі Ауғанстандағы әскери-саяси жағдай, Сәуір төңкерісі нәтижесінде жаңа үкімет басына келген басшылықтың наразылыққа тап болуы қарастырылады. Ауған жетекшілерінің КСРО-ға әскер кіргізу жөніндегі өтініштері айтылады. КСРО көсемдерінің мұндай халықаралық мәселені шешудегі саясаты сарапталады. Кеңес әскерін Ауғанстанға кіргізудің дайындығы, осы мақсатта құрылған 40-армияның әскери құрамы және арнайы мақсаттағы мұсылмандық батальонның жасақталуы көрсетіледі.

КСРО атынан мұндай халықаралық және саяси шешімді қабылдаған адамдар тобы анықталып, олардың қабылдаған іс-әрекеті айқындалады. Ауғанстанға әскер кіргізу шешіміне қарсылық танытқан әскери мамандардың аты-жөні көрсетіледі. Бұл шешімді жүзеге асыру мақсатында КСРО Қорғаныс министрлігінен Оперативті топ құрылғандығы айтылады. 1978 жылғы 5 желтоқсандағы Кеңес-Ауған келісім-шартының негізінде әскердің кіргізіліп жатқандығы түсіндіріледі. 40-армияның мемлекеттік шекараны кесіп өту уақыты көрсетіліп, әскер кіргізудің себептеріне тарихи тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: Ауғанстан, КСРО, АҚШ, саясат, соғыс, әскер, армия, батальон, отряд, оппозиция, қолбасшы, моджахед.

B.S. Sailan

Doctor of Historical science, Professor,
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: b_sailan1967@mail.ru

Reasons for the Beginning of the Afghan War

Abstract. The truth about the Afghan war will be discussed more than once, which began on December 25, 1979. Because this war included international, political, ideological, socio-economic and military aspects. The main core of the article is the reasons for the entry of the 40th army in this country, in Afghanistan. The paper comprehensively analyzes aspects of the entry of a limited contingent of Soviet troops into Afghanistan. The military-political situation of Afghanistan was considered as a protest of the leadership that came to the new government before the entry of the Soviet Army, as a result, of the April coups. In Soviet times, the appeal of Afghan leaders was adopted the introduction of troops in the USSR. It is analyzed the policy by the leaders of the USSR in solving such international problems. In this regard, due to the fact that currently on the territory of the Republic of Kazakhstan in the period from January 1 to December 31, 2014 is held operational and preventive measure "Safe road".

A group of persons who made such an international and political decision on behalf of the USSR was identified and their actions were established. Surname, name, patronymic names of military specialists who resisted the decision to send troops to Afghanistan are indicated. It is said that in order to implement this decision, a Task Force was created by the Ministry of Defense of USSR. It is explained that on the basis of the Soviet-Afghan treaty of 5th December 1978, troops were introduced. The time of state border crossing by the 40th army is indicated, historical formulation of the reasons for troops entry is explained.

Key words: Afghanistan, SUSR, USA, politics, war, army, battalion, detachment, opposition, commander, Mujahid.

Б.С. Сайлан

доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: b_sailan1967@mail.ru

Причины начала Афганской войны

Аннотация. Истина об Афганской войне, начавшаяся 25 декабря 1979 года, еще не раз будет обсуждаться, потому что эта война включала в себя международные, политические, идеологические, социально-экономические и военные аспекты. Основным стержнем статьи являются причины вхождения 40-ой армии в эту страну, в Афганистан. В работе всесторонне анализируются аспекты вхождения ограниченного контингента советских войск в Афганистан. Военно-политическая ситуация в Афганистане до вступления Советской Армии в результате апрельских переворотов рассматривается как протест руководства, пришедшего в новое правительство. В советское время было принято обращение афганских руководителей о вводе войск в СССР. Анализируется политика вождей СССР в решении таких международных проблем. В связи с этим на территории Республики Казахстан в период с 1 января по 31 декабря 2014 года проводилось оперативно-профилактическое мероприятие «Безопасная дорога».

Выявлена группа лиц, принявших такое международное и политическое решение от имени СССР, и установлены действия, которые они применяли. Указаны имена военных специалистов, оказавших сопротивление решению ввода войск в Афганистан. Говорится, что в целях осуществления данного решения, из Министерства обороны СССР создана Оперативная группа. Объясняется, что на основании Советско-Афганского договора от 5 декабря 1978 года были введены войска. Указано время пресечения 40-й армией государственной границы, разъясняется историческая формулировка причин ввода войск.

Ключевые слова: Афганистан, СССР, США, политика, война, армия, батальон, отряд, оппозиция, командующий, моджахед.

Кіріспе

Кенес Одағының тұсында ұзаққа созылған соғыстың бірі – Ауған соғысы. 1979 жылы желтоқсанда асығыс жасақталған 40-армия осы айдың 25-і күні мемлекеттік шекараны кесіп өтіп, Ауғанстан территориясына кірді. Бүгінгі күні осы бір сұрапыл соғыстың басталғанына аттай 40 жыл толып отыр. «Ауғанстандағы Кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті» атына ие болған бұл әскери құрама 10 жыл бойы ол елде тұрақтап қалды. Ауғанстандағы ахуалды тұрақтандыру мақсатында кірген 40-армия алғашқы күндерден-ақ мықты қарсылықтарға тап болды.

Бұл соғыстың тарихы қаншалықты жазылып жатқанымен, соғыстың басталу себептері туралы әлі айтатын тұстары жетерлік. Әсіресе, 1978 жылы сәуір айында болған Ауғанстандағы «Сәуір төңкерісі» бұл соғыстың басталуына көп ықпал етті. Өйткені «Сәуір төңкерісінің» нәтижесінде ел тізгінін қолына алған коммунистік бағыттағы «Ауғанстан халықтық демократиялық партиясының» көсемдері мен мүшелері, мемлекет пен үкіметті басқара алмай, халық наразылығына тап болды. Тығырықтан шығудың жолын іздеп аласұрды. Ақыры ел ішіндегі жағдайды Кеңес Одағын қатыстыра отырып шешкісі келді. Сөйтіп, Кеңес Одағына үстін-

үстін әскер кіргізу жөнінде өтініштерін айтты. Мұндай өтініштер алғашында қарсылыққа тап болғанымен, соңында аяқсыз қалдырылмады. КСРО көсемдерінің шағын тобымен қабылданған саяси шешім мақұлданып, әскер кіргізуді жөн деп тапты. Ал әскер кіргізудің саяси себептерін ажыратып, оның кемшіл тұстарын анықтап, қабылданған шешімнің оңы мен солын нақтылап көрсету тарихшылардың міндеті деп ойлаймын.

Методология

Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын мұрағат базасындағы әскери қорлар, Ауған соғысы ардагерлерінің қоғамдық бірлестігі мен ұйымдарындағы мұрағат қорлары және олардың ашқан сайттарындағы деректер, 40-армия қолбасшылары мен бұрынғы әскери және дипломатиялық қызмет атқарған лауазым иелерінің естеліктері, сонымен қатар осы соғыс жайында жарияланған құжаттар мен материалдар, әдебиеттер мен деректер құрайды. Соғысқа қатысушылардың мәселесін тарихи құжаттар арқылы қарастыру – кеңес әскерлері шектеулі контингентінің Ауғанстанға кіру себептерін, қабылданған саяси халықаралық шешімдердің ара-жігін, соғыс алдындағы КСРО мен Ауғанстан арасындағы әскери-саяси жағдайдың ахуалын анықтауға негіз болды. Екі ел арасындағы

мәселені оқып білу мен жан-жақты талдауда салыстырмалы және шынайы баға беретін концепция қарастырылды. Сонымен қатар кейінгі жылдары бұл соғыстың саяси бағасын анықтау жолында жарияланған құжаттар кеңінен пайдаланылды.

Негізгі бөлім

1978 жылы 27 сәуірде Ауғанстан Халықтық Демократиялық Партиясына (АХДП) мүше-офицерлер өз бөлімшелерімен президент сарайына шабуыл бастап, М. Дауд режимін құлатты. Бұл оқиға тарихта «Сәуір төңкерісі» деген атпен қалды. А. Қадыр басқаратын Әскери-революциялық кеңес 29 сәуірде елдегі билікті Н.М. Тараки басқаратын Революциялық кеңеске берді. 30 сәуірде АХДП өздерінің бірінші мәжілісінде ОК Бас хатшысы қызметіне Н.М. Таракиді, оның орынбасары етіп Бабрак Кармальды сайлады. Осы күні елді Ауғанстан Демократиялық Республикасы (АДР) деп жариялады (Егемен Қазақстан, 2009).

АХДП түбегейлі әлеуметтік-экономикалық реформалар бадарламасын жариялап, іске кірісті. Бірақ маңызды реформалар кезінде АХДП шамадан тыс радикализм мен негізсіз шапшаңдықты көрсетті, ауылдық жерлердегі әлеуметтік қатынастардың табиғатын білмеді, көбінесе ұлттық ерекшеліктер мен тарихи дәстүрлерді елемеді. Сәуір төңкерісі жеңісінің алғашқы қадамдарынан бастап-ақ жаңа үкімет жол берген қателіктер елдегі оң процестің дамуын едеуір күрделендіріп жіберді, революцияға бүйрегі бұратын одақтастарды үркітіп алды, сөйтіп олардың көпшілігі революцияның жауына айналды. АХДП маркстік-лениндік партия ретінде насихатталды. Шаруалардың едеуір бөлігі Пәкістан мен Иранға кетті, онда олар бүлікшілердің қарулы отрядтарының негізгі көзіне айналды. Ауған шаруаларының елде қалған бөлігі АДР үкіметіне қарсы күрес жүргізушілердің тобын толықтырды.

1978 жылы маусымда АХДП басшыларының арасында жікке бөліну басталды. Ауғанстан билігін «Халықшылар» тобы басып алды. Бабрак Кармаль бастаған «Парчам» тобының көшбасшылары қызметтерінен алынып, шетелдерге елшілікке жөнелтілді. Төңкерістен жеті ай өткеннен кейін, 27 қарашада «Парчам» тобының тоғыз адамы партиядан шығарылып, халық жауы деп жарияланды (Сайлан, 2018: 144).

Кабулдағы жаңа режимге дұшпандықты батыстың жетекші елдері де ұстанды. Ауған ре-

волюциясы КСРО мен АҚШ арасындағы әскери-саяси теке-тірестің арта түскен халықаралық шиеленістің кезекті кезеңі болды. Вашингтонда халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістер «КСРО-ның геосаяси шиеленістері» деп қарастырылды. АҚШ президенті Дж. Картер ауған революциясының «халықаралық бейбітшілікке қауіп» екенін айтты. Осындай баға Вашингтонның АДР-ға қатысты саяси бағытын анықтады. АҚШ АДР-мен дипломатиялық қарым-қатынастарды дәл сол деңгейде ұстап, әліптің артын бағуды жөн көрді. 1978 жылдың жазында АҚШ пен АДР Ауғанстанға экономикалық және техникалық көмек көрсету, соның ішінде аяқталмаған Гильменд жобасын қаржыландыру туралы бірнеше келісімдерге қол қойды. Вашингтон Кабулға көмекті 20 млн долларға дейін өсіруді көздеді (Арунова, 2000:13).

Алайда, Ирандағы ислам революциясынан және 1979 жылдың ақпан айында АҚШ-тың Кабулдағы елшісі А. Дабс өлтірілгеннен кейін Вашингтондағы ауған саясаты күрт өзгерді. АҚШ Ауғанстанға көмек көрсетуді тоқтатты. Құрама Штаттармен бір мезгілде батыстың басқа да елдері – Ұлыбритания, Германия, Франция, сондай-ақ Жапония Ауғанстанға қаржы, техникалық және экономикалық көмек көрсетуді тыйды. Вашингтон ауған оппозициясына қару жеткізіп қана қоймай, Пәкістан, Сауд Арабиясы, Египет және Ауғанстандағы бүлікшілерге көмек көрсету үшін аймақтағы басқа да елдердің күш-жігерін үйлестіру міндетін алды (Арунова, 2000:3).

Сәуірдегі әскери төңкерістен кейін армияда жағдай күрт нашарлады. Революциядан кейін даудтық армияның 60-қа жуық генералы қамауға алынды. Олардың кейбіреулері өлтірілсе, біреулері отставкаға кетуге мәжбүр болды. Х. Аминнің үш ай билігі тұсында армиядағы қайта құрулар (репрессия, жаппай босату) солдаттардың моралдық, жауынгерлік қабілеттілігін әлсіретіп қана қоймай, әскер саны 90 мыңнан 40 мыңға дейін азайды. Жауынгерлердің әскерден қашуының көлемін 1979 жылғы наурыз айында Гератта үкіметке қарсы басталған көтерілістен көре аламыз. Сол көтеріліс барысында 17-ші жаяу әскер дивизиясының көптеген жауынгерлері мен офицерлері бүлікшілер тарапына шықса, 1979 жылдың мамыр айына қарай 10 мыңға жуық жауынгер және офицер оппозиция лагеріне ауысып кетті (Коргун, 2004: 414).

Алайда АДР үкіметінің негізгі жауы исламдық саяси партиялар болды. Осы партиялардың

күшімен 1978 жылдың өзінде Пәкістан аумағында қарулы отрядтарды даярлау лагерлері мен базалары құрылды. Ол отрядтар Кабулға қарсы әскери іс-қимылдар жасау үшін Ауғанстан аумағына жөнелтіліп отырды. Кейіннен ол партиялардың барлығын Пәкістан өкіметі ресми түрде тіркеуге алып, аймақтағы бірқатар елдерден (Пәкістан, Сауд Арабиясы, Египет) және батыс елдерінен (АҚШ, Англия, Германия, Фран-

ция т. б.) материалдық және әскери көмек алды. 1979 жылдың аяғына таман Пәкістан аумағында орналасқан қарулы отрядтарды даярлауға арналған 23 лагерде 35 мың адам даярлықтан өтті. Оған қоса Ауғанстанмен көршілес елдерде 100-ден астам оқу орталықтары жұмыс істей бастады, ал олардағы бүлікшіл күштер 100 мың бандит мен жалдамалыларға дейін өсті (Егемен Қазақстан, 2009).

Сурет – Л. И. Брежнев және Н. М. Тараки. Мәскеу 1978 жыл

Мемлекеттік биліктің әлсіреуінен моджахедтер 1979 жылғы наурыз айының ортасына қарай, қаруды белсенді пайдалануға көшті. Хост, Гарdez, Герат, Желалабад гарнизондарында ірі бүліктер ұйымдастырылды. Мамыр айының аяғында моджахедтердің осындай қарулы іс-әрекеттерінің арқасында Ауғанстанның 22 провинциясы соғыс жағдайына көшті. 1979 жылы қарашада жаңа үкіметтің бас орталығына нақты қауіп төне бастады (Война в Афганистане, 1991: 112).

Н.М. Таракидің бастауымен ауғандық жетекшілер бірінші рет кеңестік әскерлерді жіберу туралы өтініштерін 1979 жылдың 18 наурызында А.Н. Косыгинмен телефон арқылы болған әңгімесінде айтты. Тараки сонымен қатар сөзінің соңында өз өкіметінің атынан хабарлаған өтінішін аяқсыз қалдырмауды сұрады. Ал әскер кіргізу әлемде Кеңес Одағының басқыншылық

саясаты деп бағаланатын еді. «Сондықтан да болар Косыгин бұл күрделі де саяси, халықаралық мәселе» – екенін атап, нақты жауап бере алмады (Корниенко, 1993: 108).

Телефонмен болған әңгімеден кейін «Ауғандық үштік» (афганская тройка) Ю.В. Андропов, А. А. Громыко және Д.Ф. Устинов жиналды. (Бұл кезде осы үшеуі, кей кездерде Пономаревтің қатысуымен Ауғанстан мәселесімен көп айналысты). Ақылдаса келе бәрінің пікірі бір арнаға тоғысып, Ауғанстанға кеңес әскерлерін кіргізуге болмайды, бұл ол жақтағы жағдайды күрделендіре түседі және Кеңес Одағына халықаралық саясатта зиянын тигізеді деп шешті. Сөйтіп АДР басшысы Н.М. Тараки жасырын түрде жедел Кеңес Одағының астанасы Мәскеуге шақырылды. Мәскеуде және Кабулда бұл істі ат төбеліндей адамдар ғана білді.

Н. Тараки 20 наурызда Мәскеуге келді. А.Н. Косыгин кеңес елінің барлық басшылығы атынан, оның өтініші жөніндегі мәселеге тоқталып: «тағы да айтатыным, кеңес әскерлерін енгізу жөніндегі мәселе біздің жағымыздан жан-жақты талқыланды, біз барлық аспектілерді ескере отырып мынадай шешімге келдік. Егер біз әскерімізді енгізетін болсақ, сіздің елде жағдай жақсармайды, керісінше қиындай түседі» – деген байлам айтты (Корниенко, 1993: 109).

Н. М. Таракидің көңілі күпті болмас үшін сол күні Л. И. Брежнев пен АДР басшысына кездесу ұйымдастырылды. Бұл кездесуде Л. И. Брежнев дайындалған материалдарға сүйене отырып Н. М. Таракиге: «Сіздің А. Н. Косыгинмен телефон арқылы және осында Мәскеуде қойған сұрағыңыз жөніндегі мәселеге тоқталсақ, біз кеңес әскерлерін Ауғанстанға енгізу жөніндегі өтінішті мұқият қарадық, жан-жақты шештік. Нақтылай айтатын болсам, мұндай шешімге келуге болмайды» – деп, КСРО-ның бірінші басшысы да бұл сұрақты кері қайтарды (Корниенко, 1993: 110).

Бірақта 1979 жылы мамыр айының басында Орта Азиялық республикалардың түпкілікті ұлтынан жасақталған арнайы батальон құру жөнінде шешім қабылданды (бұл батальон, КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің (МҚК) арнайы бөлімдерімен бірлесе отырып Х.Аминді өкімет басынан шеттетуде айырықша рөл атқарды). Арнайы мақсаттағы мұсылмандық батальон (1-мұсылман батальоны) үшін жауынгерлер Түркістан және Орта Азия әскери округінің «мұсылман» ұлты өкілдерінен, әсіресе барлаушылар, атқыштар және танкішілер бөлімшелерінен таңдалынып алынды. Шығыс тілін білу және қайратты болу – басты талап болды. Батальон тек жаңа техникамен және қару-жарақпен жасақталынды. Ол арнайы екі топқа бөлінген бес ротадан тұрды. Саны – 500 адамнан сәл артық болды. Батальон командирі болып өзбек Х. Т. Халбаев тағайындалды (Ляховский, 1995: 83).

Мамырайыныңаяғынақарай«мұсылмандық» батальон құрылып бітті. Ол Ташкентке жақын Шыршықтағы әскери қалашыққа жайғасты. Жаз бойы батальон арнайы жауынгерлік дайындықпен айналысты (қару-жарақтың бар түрінен ату, бет-бет айқасу, жүгіру, мина істерін игеру және т. б.). Ал жаздың соңында батальон өзінің дайындықтарын көрсетіп, сынақтан өтті. Оларға қоса бірте-бірте КСРО МҚК-нің айырықша мақсаттағы бөлімшелері дайындыққа

кірісті. Олардың кейбіреулері Кабулға ертерек апарылып тасталынды (Млечин, 2011: 401).

Х. Амин өз өкілеттілігін күшейту мақсатында Ауғанстанда кеңес әскерлерінің болуын өте қатты қалады және осы мақсатқа жету үшін қолынан келгенінің бәрін істеп бақты. Ол сол уақытта кеңестік әскердің өзінің түбіне жететінін ойламады да. Кеңес әскерлерін Ауғанстанға кіргізу жөніндегі Н. М. Тараки мен Х. Аминнің одан кейінгі айларда да жалғасқан өтініштеріне оң жауап қайтарылмады. Тек 1979 жылдың жазында Кабулға және оған жақын орналасқан Баграмдағы әуежайға үкіметке қарсы бағытталған ұрыс қимылдарына қатысу үшін емес, Ауғанстандағы кеңестік азаматтарды қауіпсіздендіру мақсатында шағын ғана әскери бөлімше жіберілді.

«Парчам» тобының көшбасшылары елден қуылғанымен, АХДП арасындағы алауыздық тоқтамады. Енді бірінші басшы Н. Тараки мен Х.Амин арасында теке-тірес басталды. Н. Тараки 8 қазанда орынбасары Х. Аминнің бұйрығымен өлтірілді. Х. Амин Ауғанстанның бірінші тағын тақымына басты (chrontime.com)

Бұл жағдайды Мәскеу өте ауыр қабылдап, әрі қарай не істеу керек деген ойға кетті. Ал Амин болса бұл уақытта өзіне қарсы шыққан, сонымен бірге өзімен иықтаса түскендердің барлығының да көзін жойды. Таракидің тақтан тайып, Аминнің террорлық әрекетті тоқтатпауы басшылықтың барлық беделін жоғалтты. Биліктегі былық пен ауғандық халықтың басым көпшілігінің реніштерінің өсуін, сыртқы жаулар АХДП режиміне қарсы қолайлы және белсенді түрде пайдалана кетті. Оппозициялық топтар сырт елдерден тез көмек алды. АДР шекарасының оңтүстігінде пәкістандық армия бөлімдері шоғырланып, соғысқа қолайлы жерлерді иелене бастады. 1979 жылдың аяғына қарай әскери қолдау тапқан бүлікшілердің жартылай тұрақты жасақтарының саны 40 мыңға жетіп, Ауғанстандағы 27 провинцияның 12-інде үкіметке қарсы ұрыс әрекеті жүрді. Кеңестік басшылар арасында Х. Амин жақында тақтан түседі деген пікір қалыптасты. Осы сәттерде Х. Аминнің АҚШ өкілдерімен байланысы туралы Кеңес Одағында мәліметтер пайда болды. Армияда да бүліктер шыға бастады. КСРО Қарулы күштері Бас штабының, МҚК-нің, сыртқы саясатпен айналысушылардың бәрінің алдында не істеу керек? – деген сұрақ көлденең тұрды. Күннен-күнге қиындап жатқан мәселенің шешімін табатын жолды барлығы жанталаса іздеді.

Мәскеуде бірте-бірте Х. Аминді қызметінен шеттететін және оның орнын оған қарағанда адал істейтін қайраткермен алмастыру ойлары пайда бола бастады. Бұл уақытта Чехословакиядан жасырын түрде келген «Парчам»

фракциясының көшбасшысы Бабрак Кармаль Мәскеуде жүрді. Бабрак Кармальға Х. Аминнің көзін құртатын күреске жетекші болу ұсынылды. Ол оған келісім беріп, тез арада КСРО МҚК-нің бақылауына алынды (rompiro.ru).

Сурет – Л. И. Брежнев және Бабрак Кармаль. Мәскеу. 1980 жыл

Ал бұл уақытта «1-мұсылмандық батальонның» жауынгерлері 10-12 қарашада Ташкент және Шыршық әуежайынан ұшырылып, Ауғанстандағы Баграм авиабазасына түсірілді. Мұсылмандық батальондағы барлық офицерлер мен солдаттарға ауғандық әскери киімдер кигізілді, сырт көзбен қарағанда олардың ауғандық әскерилерден айырмашылығы да болмады. Бұл әскери киімдер Ауғанстаннан кеңестік әскери барлаушылардың қатысуымен алдырылып, сол үлгілер бойынша тігілді. Ауғанстанға келген «1-мұсылмандық батальон» бір ай бойы өздері түсірілген әуежайда жауынгерлік және арнайы жаттығулармен айналысып, Ауғанстан астанасы Кабулға жылжуға дайындалды (Ляховский, 1995: 107).

1979 жылы 8 желтоқсанда Л.И. Брежнев кабинетінде мәжіліс болып, оған Саяси бюроның шағын тобы: Ю. Андропов, А. Громыко, М. Сулов, және Д. Устинов қатысты. Олар Ауғанстан мен оның төңірегіндегі қалыптасқан жағдайларды ұзақ уақыт талдады. Мәжіліс соңында олар мынадай екі вариантпен жұмыс істеуге келісті. Бірінші, МҚК-нің арнайы қызметкер-

лерінің қатысуымен Х. Аминнің көзін жойып, оның орнына Бабрак Кармальды отырғызу; Екінші, бұл мақсатты орындау үшін Ауғанстан территориясына әскердің кейбір құрамаларын жіберу мәселесі қаралды.

1979 жылы 10 желтоқсанда КСРО Қорғаныс министрі Д.Ф. Устинов Бас штаб бастығы Н.В. Огарковты өзіне шақырып алып, оған Саяси бюро Ауғанстанға кеңес әскерлерін уақытша кіргізу үшін алдын ала шешім қабылданғанын айтып, шамамен 75-80 мың адамды дайындау тапсырмасын берді.

Н.В. Огарков бұл тапсырмаға таңдана отырып, 75 мың адам ондағы жағдайды тұрақтандыра алмайтынын, бұл ақылға сыймайтын іс екенін және әскерді кіргізуге қарсы екенін айтып, рай танытты.

Министр оны тез тоқтатып: «Сіз не, Саяси бюроны оқытпақшысыз ба? Сізге тек бұйрықты орындау тапсырылады» – деп, сөйлетпей тоқтатып тастады (Ляховский, 1990: 64).

Осы күні КСРО ҚК-нің Бас штаб бастығы Н.В. Огарков тез арада Л.И. Брежневтің кабинетіне шақырылды. Онда «шағын Саяси бюро» деп

аталатындар жиналды (Ю. Андропов, А. Громыко және Д. Устинов). Бас штабтың бастығы ауғандық мәселені күш қолдану арқылы емес, саяси жолмен шешу керек екендігін қатысып отырғандарға қайта түсіндіріп бағуға тырысты. Ол ауған халқының өз территориясында шетелдіктердің жүргеніне шыдай алмайтынын, салт-дәстүрлерінің ерекше екенінде ескертіп сөйледі. Саяси бюроның бұл шешімі Н.В. Огарковтың ғана емес, оның бірінші орынбасары С. Ф. Ахромеевтің де және Бас оперативті басқарма бастығы В. И. Варенниковтың да кеңес әскерлерін Ауғанстанға кіргізу жөніндегі ынталарын тудырмады. Бұл әскери шенділер мұндай жолға қадам жасауға тек саяси көзқараспен ғана қарап қоймай, терең ойлана қарады. Вьетнамдағы америка интервенциясын мысалға ала қарады. Бірақта әскери маршалдардың ойлары мен пікірлері қабылданбады.

Кешке Д. Устинов Қорғаныс министрлігінің ұжымын жинап, жоғары әскери қолбасшылардың шағын тобына жақын арада Ауғанстанға кеңес әскерлерін кіргізу шаралары іске асуы мүмкін екендігін хабарлады және тиісті топты дайындау керек екенін айтты. Д. Устинов Бас штабқа Түркістан әскери округінен (ТүрӨО) жаңа армия жасақтау туралы ауызша тапсырмасын берді.

Ауғанстанға әскер кіргізу жөніндегі соңғы саяси шешім желтоқсанның 12 күні түс ауа шағын ғана кеңес басшыларының тобымен қабылданды. Бұл топта Брежнев, Сулов, Андропов, Устинов және Громыко болды. Осылайша жағдай КОКП ОК Саяси бюросының толық мүшелерісіз-ақ шешілді. Соңынан Саяси бюроның жазба түрінде қаулысы шықты, оған Саяси бюро мүшелері толық өз қолдарын қойды. Ауғанстанның заңды үкіметінің өтінішін ескеріп және 1978 жылғы 5 желтоқсандағы Шартты, сондай-ақ БҰҰ Жарғысының мемлекеттердің өзін-өзі қорғау құқығы туралы 51-бабын алға тартып, КСРО Ауғанстанға қарулы күштерін кіргізуге келісті (Крючков, 2003: 321).

Шешім қабылданған күннің ертесіне Бас штаб бастығының бірінші орынбасары, армия генералы С. Ф. Ахромеевтің басшылығымен КСРО Қорғаныс министрінің Оперативті тобы құрылды. Бұл топқа Бас штабтың генералдары мен офицерлері, оған қоса КСРО Қарулы күштерінің барлық саласынан, КСРО Қорғаныс министрлігінен және орталық басқармаларынан өкілдер кірді. 14 желтоқсан күні 22. 00-де КСРО Қорғаныс министрлігінің Оперативті тобы кеңес-ауған шекарасына орналасқан Термезге келді және ТүрӨО-де жұмысқа кірісті. Сәл кейіннен

КСРО Қорғаныс министрлігінің Оперативті тобына жетекші етіп, Кеңес Одағының маршалы С.Л. Соколовты тағайындады (Сайлан, 2001: 96).

Бас штабтың Бас оперативті басқармасында Ауғанстанға 40-армияны кіргізуді қамтамасыз ету үшін Қарулы күштердің барлық саласынан генералдар мен офицерлердің арнайы тобы жұмыс істеді. Олар арқылы Ауғанстанға әскерлерді кіргізуді қамтамасыз ету үшін Бас штаб бастығы мен Қорғаныс министрлігі нұсқауларының жобалары дайындалды. Ауғандық шекараға әскер мен техниканы, қару-жарақ пен басқа материалдық қажеттіліктерді тасу жоспарланып жүзеге асты, басқа да түрлі ұйымдастыру шаралары жүргізілді. Ауғанстандағы әскери-саяси жағдайлар туралы хабарлар алынып, ол жөнінде ұсыныстар баяндалды. Бұл топ «жабық есік» жағдайында жұмыс істесе де, Бас оперативті басқармасының көптеген офицерлері олар арқылы шешіліп жатқан мәселелердің жүзеге асатынын білді, сондықтан да Ауғанстанға кеңес әскерлерін кіргізу олардың көпшілігі үшін аяқ асты шешілген жағдайға саналмады.

16 желтоқсанда ТүрӨО-дан 40-армия бөлініп, армия қолбасшылығына генерал-лейтенант Ю. В. Тухаринов тағайындалды. Барлығы 100-ге жуық бірлестіктер ұрысқа бағытталды. Әскерлерді жасақтау үшін резервтен 50 мыңнан аса офицерлер, сержанттар мен солдаттар шақырылды, ауыл шаруашылығынан 8 мыңға жуық автомобильдер мен басқа техникалар бөлінді (Ляховский, 1995: 130).

24 желтоқсан күні бірінші жазбаша құжат пайда болды. Бұл құжатқа КСРО қорғаныс министрі Д. Ф. Устинов пен Бас штаб бастығы Н.В.Огарковтың қолы қойылып әскерге жіберілді. Құжатта: «Орталық Шығыстағы әскери-саяси жағдайға байланысты Ауғанстан үкіметінің соңғы өтініші дұрыс деп танылды. Достық ниеттегі ауған халқына интернационалдық көмек көрсету мақсатында Ауғанстан демократиялық республикасына елдің оңтүстігінде орналасқан әскердің кейбір бөлімдері кіргізіледі, сондай-ақ кейбір мемлекеттер тарапынан антиауғандық әрекетке тыйым салып, қолайлы жағдай жасау үшін шешім қабылданды» – деп, қабылданған шешімнің қысқаша түсініктемесі берілді [108, с. 10].

Құжат бойынша АДР-ға кіретін әскери топ құрамы былай көрсетілді: 40-армия (108-ші және 5-мотоатқыштар дивизиясы, 860-дербес мотоатқыштар полкы, ОАӨО-дан 56-шы дербес десантшылар бригадасы, 353-ші артиллериялық және 2-зенитші-ракеталық бригадалар, ТүрӨО-

дан 103-ші әскери-десантшылар дивизиясы және 345-ші дербес парашютшы-десантшылар-полкы, 34-ші аралас авиациялық корпус) болып белгіленді. Оған қоса резерв ретінде Кабул бағытына қарай ОАӘО-дан 201-мотоатқыштар дивизиясы, ал Кушка бағытына қарай ТүрӘО-дан 68-мотоатқыштар дивизиясы кіретін болды (Меримский, 1993: 32).

Әрі қарай жолға шығу және Ауғанстан территориясына орналасу міндеттері қойылды. Соғыс қимылына қатысу айтылмады. АДР-ға әскер кіргізуге қатысты барлық шаралар бір тәуліктен де аз уақыт ішінде жүзеге асты. 25 желтоқсан күні таңертең Н. В. Огарков телефонмен мемлекеттік шекараны кесіп өту Мәскеу уақыты бойынша 15. 00 (жергілікті уақыт бойынша 17. 00) екенін хабарлады. Белгіленген уақытта Кеңес әскері әуеде де, жерде де мемлекеттік шекараны кесіп өтті (Фрунзевец, 1989).

Қорытынды

Кеңестік басшылар Ауғанстанға әскер кіргізу туралы шешімін не үшін қабылдады деген сұраққа, мынадай үш көзқарасты айтуымызға болады.

Біріншіден, Кабулда үкімет басына Х. Аминнің келуі Кеңестік жетекшілерге ұнамады. КСРО-ға Ауғанстанды уыстан шығарып алу, яки онда америкалықтардың орнығу қатері төнді. Кеңестік партократтар әскерлер гарнизондарға, ірі қалаларға және қорғаныс пункттеріне орналастырылып, бұл елді өкіметке қарсы күштерден қорғайды, әскери қақтығыстарға қатыспайды, тәртіптік әрекеттермен ғана шектеледі, деді.

Екіншіден, Ю.В. Андропов, А.А. Громыко, Д.Ф. Устинов және М.А. Суслов Кеңес Одағының қауіпсіздігін ескере отырып, Кабулдағы социалистік жүйенің америкалық жүйемен алмасуынан қауіптенді. Идеологиялық жағынан алғанда, мұның өзі көрші елдерден ғана айырылу емес, социалистік елден айырылу еді.

Үшіншіден, бұл уақытта КСРО мен АҚШ арасындағы, сонымен қатар НАТО-ның басқа да елдері арасындағы қарым-қатынас бұзылған еді.

Ауғанстан – кеңес халқы мен оның Қарулы күштері өмірінде ұмытылмас із қалдырды. Соғыс жалынынан 620 мың адам өтсе, оның 525 мыңы Кеңес армиясының жауынгерлері болды. Кеңестік әскер тарапынан орасан зор адам шығыны орын алды. 15 мыңға жуық адам қаза тапты, 50 мыңнан аса адам жараланды, 311 адам із-түзсіз жоғалды. Біздің республикамыздан 22 мың адам Ауған соғысында болып қайтты. Олардың 1000-ға жуығы осы соғыста құрбан болды және Қазақстан жерінде жерленді, 20 адам із-түзсіз жоғалды. Ал жалпы шығынның 362-сі қазақ ұлтының өкілі екендігі анықталды (Сайлан, 2018: 378).

Солақай саясаттың салдарынан қабылданған шешімнің кесірінен қаншама боздақтар өмірдің ең жоғарғы өлшемі өліммен есептесіп, қанды қақтығыстарда жазықсыз жандардың қаны босқа төгілді. Бірақ амал қанша, бұйрық талқыланды, орындалады. Осылайша 1979 жылдың 25 желтоқсаны кеңес әскерлері шектеулі контингентінің Ауғанстанға кірген және соғыстың басталған күні ретінде тарихи датаға айналды.

Әдебиеттер

- Арунова М. Р. (2000). Афганская политика США 1945-1999 гг. Москва, 128 с.
 Бабрак Кармаль – биография// rotpirgo. ruҚаралған күні: 05. 10. 2019.
 Ввод войск в Афганистан: Как это было (1989). // Фрунзевец, 29 декабрь.
 Война в Афганистане (1991). Москва: Воениздат. 367 с.
 Коргун В. Г. (2004). История Афганистана XX век. Москва: ИВ РАН: Крафт. 529 с.
 Корниенко Г. М. (1993). Как принимались решения о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. №3. 107-118 с.
 Крючков В. А. (2003). Личное дело. Москва: Изд-во Эксмо, 2003. 480 с.
 Ляховский А. (1995). Трагедия и доблесть Афгана. Москва. 1995. 650 с.
 Ляховский А. А. (1990). На афганской выжженной земле // Коммунист Вооруженных Сил. №22. 57-68 с.
 Меримский В. А. (1993). Война по заказу // Военно-исторический журнал. №11. 30-36 с.
 Млечин Л. (2011). История внешней разведки. Карьеры и судьбы. 528 с.
 Сайлан Б. (2018). Біз болған соғыс. Алматы: Қазақ университеті. 508 б.
 Сайлан Б. С. (2001). Ауған соғысының ақиқаты. Алматы: Қазақпарат, 2001. 250 б.
 Сайлан Б. С. (2009). Ауғанстан: Сәуір төңкерісі бастаған соғыс // Егемен Қазақстан. 2009. 28 қаңтар.
 Убийство Нур Мохаммада Тараки // chrontime. com. Қаралған күні: 05. 10. 2019.

References

- Arunova M. R. (2000). Afganskaja politika SShA 1945-1999 gg. [USA Afghan Politics 1945-1999]. Moskva, 128 s.
- Babrak Karmal' – biografija [Babrak Karmal – biograph]. pomnipro. ruDate: 05. 10. 2019.
- Vvod vojsk v Afganistan: Kak jeto bylo (1989). [The entry of troops into Afghanistan: As it was]. Frunzevec. 29 dekabr'.
- Vojna v Afganistane (1991). [War in Afghanistan]. Moskva: Voenizdat. 367 s.
- Korgun V. G. (2004). Istorija Afganistana XX vek. [History of Afghanistan of the XX century]. Moskva: IV RAN: Kraft. 529 s.
- Kornienko G. M. (1993). Kak prinimalis' reshenija o vvode sovetskih vojsk v Afganistan i ih vyvode [How decisions were made on the entry of Soviet troops into Afghanistan and their withdrawal]. Novaja i novejšaja istorija. №3. 107-118 s.
- Krjuchkov V. A. (2003). Lichnoe delo. [Private bussiness]. Moskva: Izd-vo Jeksno, 2003. 480 s.
- Ljahovskij A. (1995). Tragedija i doblest' Afgana. [he tragedy and valor of Afghanistan]. Moskva. 1995. 650 s.
- Ljahovskij A. A. (1990). Na afganskoj vyzhhennoj zemle [On the Afghan scorched earth]. Kommunist Vooruzhennyh Sil. №22. 57-68 s.
- Merimskij V. A. (1993). Vojna po zakazu [War on Order]. Voenno-istricheskij zhurnal. №11. 30-36 s.
- Mlechin L. (2011). Istorija vneshnej razvedki. Kar'ery i sud'by. [The history of foreign intelligence. Careers and fates]. 528 s.
- Sajlan B. (2018). Biz bolgan sogys. [We were in war]. Almaty: Kazak universiteti. 508 b.
- Sajlan B. S. (2001). Augan sogysynyn akikaty. [The truth of the Afghan war]. Almaty: Kazakparat, 2001. 250 b.
- Sajlan B. S. (2009). Auganstan: Saur tonkerisi bastagan sogys [Afghanistan: The War That Begins April Revolution]. Egemen Kazakstan. 2009. 28 қаңтар.
- Ubijstvo Nur Mohammada Taraki [The assassination of Nur Mohammad Taraki]. chrontime. com. Date: 05. 10. 2019.

Р. Хазретәліқызы

докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Шымкент қ.
e-mail: raygul.khazretali@mail.ru

«АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ» «МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада бүгінгі қоғамдық сана мен ғылыми мәдениеттің қалыптасуында өткенді бағамдау арқылы тарихи оқиғаларға шынайы баға бере отырып, болашаққа бағдар жасау үшін архив материалдары мен ретроспективті құжаттарға деген қызығушылығы артуының өзектілігі айқындалған. Осы сұранысқа сай қабылданған мемлекет бағдарламалар мен жобалар Қазақстанда архив ісінің құрылымы мен қызметіне үлкен өзгерістер алып келді және жаңа міндеттер белгіледі. Соның ең бастысы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша «Археология және деректану ұлттық орталығы» ғылыми мекемесінің ғылыми, ұйымдастырушылық және әдістемелік жұмыстарының тәжірибесіне талдау жасалады. Осы орталықтың тікелей ұйымдастыруымен шетелдік архив қорларындағы Қазақстанға қатысты тарихи құжаттарды іздеп тауып, есепке алу, сақтау және жариялаудың жұмыстары бір ізге түсірілді. «Шетелдік архивтік Қазақстан» ұғымы негізделіп, отандық археологияның қалыптасуы мен дамуына елеулі ықпал жасаған орталықтың функциясын кеңейтуге қатысты ұсыныстар жасалады.

Түйін сөздер: Ұлттық архив қоры, «Мәдени мұра» бағдарламасы, «Археология және деректану ұлттық орталығы», отандық археология тәжірибелері, шетелдік архивтік Қазақстан.

R. Khazretalikyzy

Doctoral student, Khoja Ahmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Shymkent,
e-mail: raygul.khazretali@mail.ru

The experience of the “National Center for Archeography and Source Studies” by «Cultural Heritage» Program

Abstract. The article emphasizes the relevance of increasing interest in archival materials and retrospective documents in order to make a true assessment of historical events, assessing the current state of the soul and scientific culture. The adopted state programs and projects have made significant changes to the structure and functioning of archiving in Kazakhstan and set new goals. The most important is the analysis of the scientific, organizational and methodological work of the scientific institution of the “National Center for Archeography and Source Studies” in the framework of the state program “Cultural Heritage”. The direct work of the Center was to search, register, save and publish historical documents relating to the history of Kazakhstan in foreign archival funds. The concept of “Foreign Archival Kazakhstan” was founded, a recommendation was given to expand the functions of the center, which has a significant impact on the formation and development of national archeography.

Key words: «National Archival Fund, Cultural Heritage Program», «National Center for Archeography and Source Studies», experience of domestic archeography, Foreign Archival Kazakhstan.

Р. Хазретәліқызы

докторант, Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Яссави, Казахстан. г. Шымкент,
e-mail: raygul.khazretali@mail.ru

Опыт «Национального центра археологии и источниковедения» по проведению программы «Культурное наследие»

Аннотация. В статье подчеркивается актуальность повышенного интереса к архивным материалам и ретроспективным документам для объективной оценки исторических событий в формировании научной культуры и общественного сознания. Принятые государственные

программы и проекты внесли существенные изменения в структуру и функционирование архивного дела в Казахстане, тем самым поставили новые задачи и цели. Важнейшей программой является Государственная программа «Культурное наследие», в рамках которой создано научное учреждение «Национальный центр археографии и источниковедения». Непосредственная работа Национального Центра заключается в поиске, регистрации, сохранении и публикации исторических документов, касающихся истории Казахстана в зарубежных архивных фондах. Основано понятие «Зарубежная архивная Казахстаника», дана рекомендация расширения функций центра, что оказывает существенное влияние на становление и развитие отечественной археографии.

Ключевые слова: Национальный архивный фонд, Программа «Культурное наследие», «Национальный центр археографии и источниковедения», опыт отечественной археографии, зарубежная архивная Казахстаника.

Кіріспе

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылдың 21 қарашасындағы «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Еліміздің тарихи жылнамасындағы ақтандақтарды қайта қалпына келтіруге жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы табысты іске асырылды. Бірақ, бабаларымыздың өмірі мен олардың ғажап өркениеті жөніндегі көптеген деректі құжаттар, әлі де болса, ғылыми айналымға түскен жоқ. Олар әлемнің бүкіл архивтерінде өз іздеушісі мен зерттеушісін күтіп жатыр» (<http://www.akorda.kz>) деп, «Архив-2025» бағдарламасына негіз салып бергені белгілі. Бұл бағдарламаның қызметі жаңадан басталғандықтан оның тәжірибесіне талдау жасап, баға беру алдағы уақыттың еншісінде. Ал әзірге «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында әлемнің ең ірі архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттелгендігін атай келе, негізгі қызметі бағдарламаны іске асырумен тікелей байланысты «Археография және деректану ұлттық орталығының» ғылыми, ұйымдастыру және әдістемелік тәжірибесіне талдау жасау мәселеге айқындық береді.

Негізгі бөлім

«Археография» – адамзат қолынан пайда болған құжаттық жарияланымдарды дайындаудың әдіс-тәсілдері (теориялық археография) мен оларды іске асыру (қолданбалы археография) қағидаларын зерттейтін ғылыми пән (Козлов, 2008:26) болғандықтан оның өзіне тән қағидалары мен әдіс-тәсілдер кешені қалыптасқан. Археография филология, деректану, палеография, мәтінтану, архивтану, дипломатика және өзге де гуманитарлық ғылымдармен тығыз байланысты барынша интегралданған ғылым саласы. Солардың арасында тарих ғылымының дамуына қолданбалы

археография жоғарыда аталған ғылым түрлеріне қарағанда көбірек ықпал жасайды. Археография ғылымында үш негізгі функциясына орай одан туындаған үш түрлі бағыттар қалыптасқан. Олар құжаттық ескерткіштерді табу және жинаудан тұратын *далалық археография*; оларды зерттеу және ғылыми өңдеу *камералды* (сипаттамалы) *археография* және көпшілікке кеңінен тараған археография ғылымының функциясы құжаттарды жариялау немесе *эдициялық археография*.

Таза теорияның іс-әрекетке ешқандай қатысы жоқ. Егер іс-әрекетке теорияның қатысы бар болса, онда ол жоспар немесе процесс түрінде болар еді (Frank G. Burke: 1981). Археография ғылымы теориялық және қолданбалы болып бөлінеді. Қазақстандық археограф мамандар теориясын меңгермей тұрып, көбіне қолданбалы археография негізінде архивтік құжаттарды жарыққа шығарады. Бұл өз кезегінде Қазақстан археографиялық жұмыстар нәтижесінің ғылыми тиімділігін төмендетеді, материалдың маңыздылығын кемітеді деп білеміз.

Археографияның жетістіктері тарих ғылымының деректік базасын молайту мақсатында тарихшы ғалымдарға «шикізат» берумен қатар, сапалы да ғылыми сипатталған құжаттық деректер оқырмандардың ішкі сезімдеріне әсер ете отырып, өз кезеңінің жарқын көрінісін көрсету арқылы ұрпақтар арасында рухани байланысты жаңғыртады. Сондықтан да бүгінгі бүкілхалықтық рухани жаңғыру аясында археографиялық зерттеулердің өзектілігі артып отыр. Ал археографиялық жинақтар тек өз еліміздің архив материалдарынан ғана емес, сонымен қатар алыс-жақын шетелдік архивтерден алынған құнды материалдармен жабдықталса, онда ол жинақтың ғылыми құндылығын арттырады. Осындай құнды жинақтарды шығару ісімен отандық «Археография және деректану ұлттық орталығы» ұзақ уақыттар бойына айналысып келеді.

Құжаттық талдау көрсеткендей, ХХ ғасырдың 30-80 жылдары аралығында Қазақстанның қолданбалы археографиясында 100-ден астам құжаттар жинағы дайындалған екен. Тәуелсіздік алған алғашқы кезеңнен бастап археографиялық жұмыстардың басым бөлігі Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде, Қазақстан Республикасы Президенті архивінде, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында орындалды. Бұл мекемелер аз уақыттың ішінде Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихының ең өзекті және зерттелмеген аспектілеріне арналған бірқатар арнаулы тарихи-құжаттық жинақтар дайындап, жариялады. Атап айтқанда, «Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова» (1996), «Из истории немцев Казахстана. 1921-1975 гг.» (1997), «Грозный 1916 год» (1998), «Насильственная коллективизация и голод в Казахстане. 1931-1933 гг.» (1998), «Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг.» (1998), «Из истории поляков в Казахстане. 1936-1956 гг.» (2000), «История Букеевского ханства. 1801-1852 гг.» (2002), «Страницы трагических судеб. Сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-х гг.» (2002), «Исатай-Махамбет. 1801-1848 гг.» (2003) және т. б.

Жоғарыда атап өткен археографиялық тәжірибе «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен ұштасып, ерекше қолданбалық мәнге ие болды. Бағдарлама аясында қыруар шаруа атқарылды. Алыс және жақын шетелдердің мұрағаттарында, кітапханаларында бұрынсоңды құпия болып келген құжаттар, кітаптар мен қолжазбалар іздеп табылып, ғылыми айналымға ұсынылды. Олардың айтарлықтай бөлігі жарыққа шықты (Сатов, 2016:60б.). Аз ғана уақыттың ішінде қазақ мемлекеттілігінің бастау кезеңдері, басқа мемлекеттермен қатынастардың беймәлім тұстарын айқындайтын бірегей жәдігерлер табылды. Отандық ғалымдар Ресей, Өзбекстан, Армения ғана емес, АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Қытай мен Египет секілді елдерге іс-сапарлары барысында Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттардың есебін алды. Дегенмен, қандай жұмыс та кемшіліксіз болмайды. Әсіресе, шет елдердегі халқымыздың тарихы мен мәдениеті көрініс берген материалдарды іздестіру мен олардың көшірмелерін алдыруға байланысты функциялары айқындалған бір үйлестіруші орталықтың, әдістемелік-нұсқаулық құралдың қажеттігі айқындалып тұрғандығын «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының «Мұрағат

және кітапхана» секциясының консультанты, т. ғ. д., профессор Көшім Есмағамбетов атап көрсетті. Шет тілдерін жетік меңгерген К. Есмағамбетовтің кеңесшілігімен АҚШ, Ұлыбритания және Францияның архивтері мен кітапханаларында қазақ халқына қатысты деректер мен материалдардың есебін алуға қатысты құнды мәліметтер жинақталды (Есмағамбетов, 2009). Әрине, архивистер ертеректен-ақ архив қорларына құжаттарды іріктеп сақтау қажеттігін және шектеулі архив ресурстарын маңызы жоқ құжаттармен толтырудың тиімсіздігін түсінгенді (Kenneth E. Foote, 1990).

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында архивтанушылар мен ғалымдар арасында тығыз байланыс орнатыла отырып, алыс жақын шетелдерден жинақталған құжаттардың мықты археографиялық базасы құрылды. Жасалған жұмыс барысында тарихи деректерді анықтау, жинау және өңдеуде қажетті тәжірибе жинақталды, оларды одан әрі эвристикалық іздестірудің басым бағыттары нақты белгіленді және жазба ескерткіштерді негізгі басылымдарда жариялауды жалғастыру үшін тарихи деректерді іріктеу өлшемдері анықталды (Әбдірасілова, 2012:56.). «Мәдени мұра» бағдарламасының бастапқы жылдарында археографиялық экспедиция жүргізуде қандай да бір нақты бағдар, арнайы жоспар болмады. Бұны бағдарламаны іске асырудың алғашқы кезеңіндегі жоспарларынан да байқауға болады. Дегенмен, бағдарламаның екінші кезеңіне қарай археографиялық эвристика мәселесі біршама жолға қойылды. Осы кезеңде қазақстандық археографияның қол жеткізген жетістіктерінің кемшіндігі, отандық археографиялық қордың өзге дамыған елдермен салыстырғанда біршама кенжелеп қалғандығы айқын білінді.

«Мәдени мұра» бағдарламасын деректану, архивтану және археография ғылымдарымен тікелей байланысты жүзеге асыру үшін ғылыми орталық құрудың қажеттігі туындады. Бұл қажеттілікті дер кезінде байқаған т. ғ. д., профессор Қамбар Атабаевтың «Археография және деректану ұлттық орталығын» ашудағы еңбегін ерекше атап өткен жөн. Қазақстан тарихы деректану ғылымынсыз алға баспақ емес деп өткір пікір айтқан Қ. Атабаев «Мәдени мұра» бағдарламасының қолға алынған алғашқы кезеңінде-ақ бұл бағдарламаға ерекше көңіл бөлді. Қ. Атабаевтың 2004 жылдың 22 қаңтарында «Мәдени мұра» бағдарламасына жетекшілік жасаған И.Н. Тасмағамбетовке «Ұлттық деректану ғылымынсыз ұлттық

мәдени мұраларымызды толық игеру мүмкін емес. Мәдени мұраларымызды, яғни ұлттық деректерімізді жүйелі түрде зерттеп, ұлт игілігіне пайдалану тек деректану ғылымы арқылы ғана жүреді, сондықтан Республикалық ұлттық деректану орталығын ашу керек» (Атабаев, 2011:5) – деп хат жазып, мекеменің ашылуына тікелей бастамашы болды.

Осылайша, 2005 жылдың 1 наурызында Қазақстан Республикасы Үкіметінің №183 қаулысына сәйкес Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің «Археология және деректану ұлттық орталығы» мемлекеттік мекемесі құрылды. Бұл орталықтың негізгі қызметі: шет елдерде сақтауда тұрған және Қазақстан тарихына қатысы бар құжаттар мен қолжазбаларды анықтау, жинау жөніндегі жұмыстарды әдістемелік қамтамасыз ету және үйлестіру, оларды археологиялық сипаттау және Қазақстан туралы шетелдік архив көздерінің бірыңғай дерекқорын құру болып белгіленді (<http://adilet.zan.kz>).

Орталық 2002 жылдан бері шетел архивтерінде, кітапханалары мен ғылыми мекемелері еліміздің тарихы мен мәдениетіне қатысты құнды құжаттарды іздестіру, көшірмелерін алу жұмыстарының нәтижесі бойынша анықталған құжаттар туралы мәліметтердің басым бөлігін автоматтандырылған мәліметтер базасына енгізіп келді. Барлығы 11 елдің 51 архив пен ғылыми мекемелерінен алынған 31735-ке жуық құжат қазақ елі тарихының XVI-XX ғасырлар аралығын қамтиды (Қонысбаева: 2013). Бұл Қазақстан тарихына қатысты әлем архивтерінде жинақталған деректердің бір бөлігі ғана еді.

«Мәдени мұра» бағдарламасының аясында 10 мыңнан аса архивтік материалдар, құжаттар, қолжазбалар анықталды. Шетелдік архивтердегі ең көп 3 мың құжат Қытай мемлекетінен табылды. Бұл құжаттар ғылымға бүгінгі күнге дейін белгісіз болып келген. Бұл құжаттар Отан тарихын жүйелеуге көмектеседі (Қаратапов, 2013:).

Тәуелсіздік жылдары Түркия, Египет, Қытай, Ресей, Армения, Өзбекстан, Венгрия, Германия, Польша, Франция, Ұлыбритания, АҚШ елдерінің архивтері мен ғылыми мекемелерінен, кітапханаларынан Қазақстан тарихына қатысты 209974 кадр микрофильм, 17568 парақ ксерокөшірме, 113 түрлі-түсті слайд, 52 киноқұжат, жүздеген сирек кездесетін ғылыми басылымдар мен ғылыми еңбектер алынды (Умербекова, 2014:211). Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қоры «Мәдени

мұра» бағдарламасы аясында архивистер мен зерттеуші ғалымдардың бірлесе отырып жүргізген алыс және жақын шетелдік архивтанушылар мен ғылыми зерттеу мекемелеріне, кітапханаларына жүргізген археологиялық экспедицияларының нәтижесі тарихи құнды құжаттық деректермен толықтырды.

Ұлттық орталық «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шетелдерден әкелінген барлық архив мекемелері мен ғылыми зерттеу орталықтарының құжаттары туралы бір орталықта жинақталған үлкен база құра алды. Осы базаның аясында 2006 жылы Ұлттық орталықта «электронды каталог» автоматтандырылған ақпараттық жүйесі құрылды. Заманауи ақпараттық технологияларды енгізу және белсенді қолдану архивтер мен тұтастай архив қорының тиімділігі мен сапасын арттырады (Mc Fadden C., 2019:23). Осы тұрғыдан алғанда ұлттық орталық енгізген электронды каталог Қазақстанның қазіргі кезде ғалымдары мен зерттеушілері үшін аса маңызды іздеу құралы болып отыр. Шетел архивтері мен ғылыми мекемелеріндегі Қазақстан тарихына қатысты құжаттарды іздеп, табу және зерттеуге, шетелден әкелінген құжаттардың қайталанбауы үшін дайындалған осы электронды каталогпен танысу арқылы зерттеуші-ғалым өз зерттеу бағыт-бағдарын айқындай алады. Мәліметтер базасымен жұмыс жасау үшін ұлттық орталық қызметкерлерінің ақпараты бойынша www.ncai.kz сайты арқылы немесе <http://ncai.kz:8091/archapp/faces/loqin.jsp> адресі арқылы (Пәрімбекова, 2012:5) танысуына мүмкіндік жасалды. Автоматтандырылған ақпараттық жүйенің негізінде 2011 жылдан бастап «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» ақпараттық анықтамалығы дайындалды.

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында Қазақстан архив ісін ұйымдастыру барысында РСФСР Бас Архивінің Орынбор өкілдігінің қызметі маңызды рөл атқарды. Себебі Қазақстанның астанасы Орынбор қаласында жаңа социалистік мемлекеттің мемлекеттік мекемелері шоғырланды (Altymysheva, 2017:35). Сол себепті де Кеңес үкіметінің алғашқы кезеңіндегі Отан тарихына қатысты деректер Ресей Федерациясы Орынбор облыстық архивінде сақталған. Мәдени мұра мемлекеттік бағдарлама аясында Орынбор облыстық архивінен құжаттар жинақтау мақсатында Астана қаласы мемлекеттік архиві, Қызылорда облыстық архиві, Батыс Қазақстан және Шығыс Қазақстан облыстық архивтерінің мамандары

іс сапарда болып, мол мұра жинақтап қайтқан еді. «Археография және деректану ұлттық орталығы» шығарған «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» ақпараттық анықтамалықтың IV томы толығымен Ресей Федерациясы Орынбор облыстық архивінен әкелінген құжаттарға арналды.

2012 жылы жарыққа шыққан ақпараттық анықтамалықтың V томында Ресей Федерациясы Омбы облысы мен Томбы облысы архивтерінің құжаттары топтастырылған. Ақпараттық анықтамалықтың VI томында Ресей мемлекеттік кинофотоқұжаттар архиві, Башқұртстан Республикасы орталық мемлекеттік тарих архиві, Татарстан Республикасы Ұлттық архиві, Алтай өлкесінің мемлекеттік архиві, Астрахан облыстық мемлекеттік архиві, Санкт-Петербургтегі Ресей мемлекеттік тарих архивінен алынған XVI-XX ғасырлар аралығын қамтитын құжаттар топтастырылған.

Ақпараттық анықтамалықтың VII томына Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Ташкент облыстық және қалалық архивтердің қорларынан анықталған құжаттарда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан мен оған көршілес аймақтарда орын алған саяси және әлеуметтік-экономикалық оқиғалардан хабардар ететін деректер молынан кездеседі. Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивтерінен әкелінген құжаттарда Жетісудағы су тасқынымен күрес, алғашқы өндірістік инфрақұрылымдарды дамытудың қиыншылықтары, жер-су мәселелерін шешу, теміржол желілерін дамыту және 1920 жылдардағы республикалардың шекараларын межелеу туралы мәліметтер қолданыстағы тарихи деректерді барынша толықтыруға мүмкіндік береді (Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында, 2014:283).

2014 жылы жарық көрген Ақпараттық анықтамалықтың VIII томына Армения Республикасы Ұлттық архивінен, Белорусь Республикасы Ұлттық архивінен, Ватикан құпия архивінен, Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Королдігі, Бейжің қаласындағы Қытай Халық Республикасы Бірінші тарихи архивінен, Түркия Республикасы Осман архивінен, Грузия Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен, АҚШ-тағы Стэнфорд қаласының архивінен, Испания, Польша Республикаларының архивтерінен әкелінген құнды құжаттық мұралардың тізімі енген. Франциядан әкелінген бүгінде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіне тұрақты

сақтауға алынған Мұстафа Шоқайдың жеке архиві мен «Яш Туркестан» журналының коллекциялары жайлы мағлұматты да осы анықтамалықтан қарауға болады. Бұл тұрғыдан алғанда Ұлттық орталық қызметкерлері 4 жыл қатарынан үздіксіз шығарып келген «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» ақпараттық анықтамалық шын мәнінде тарихшы ғалымдардың ғана емес, Отан тарихына қызығушылық танытқан қалың көпшіліктің көңілінен шыққан анықтамалық болды. Ақпараттық анықтамалық республика көлемінде архивистер мен зерттеуші ғалымдарға, ізденушілерге шетелдің архивтері туралы, еліміздің тарихына қатысты құжаттар туралы бағыт-бағдар беретін көмекші құралға айналды.

«Археография және деректану ұлттық орталығында» бірнеше құжаттар жинағы жарияланды. 2011 жылы «Археология Семиречья (1857-1912 гг.)» атты құжаттар жинағында археология тарихы бойынша Қазақстанда ғана емес, бұрынғы кеңестік кеңістіктегі төңкеріске дейінгі 308-ге жуық құжаттық материалдар тұңғыш рет жарияланған. Құжаттар жинағы тарихи құжаттарды басып шығару ережесіне сәйкес арнайы археографиялық сүзгіден өткізіліп дайындалған (Археология Семиречья, 2011:662). Жинақ Санкт-Петербург қаласындағы Ресей Ғылым Академиясының Материалдық мәдениет тарихы институтының Ғылыми архивінен, Санкт-Петербург және Мәскеу қалалары кітапханаларының қорларынан алынған құжаттардың негізінде дайындалған. Бұл жинақ Отан тарихын заттай деректермен айшықтайтын археология ғылымы үшін де, тарих, деректану және археография ғылымы үшін де таптырмайтын құнды еңбекке айналды.

«Археография және деректану ұлттық орталығы» 2011 жылы «История Казахстана в документах и материалах» атты үш томдық альманахтың бірінші томын дайындады. Бұл жинаққа Қазақстан тарихының XIX ғасырдың соңғы ширегіне қатысты тарихи құжаттары енген. Қазақстан, Ресей және Өзбекстанның мемлекеттік архивтерінің қорларынан табылған қазақ халқының этнографиялық құрамы, географиялық карталары және Г. И. Спасскийдің «Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды» атты библиографиялық жұмысы жинаққа қосылған. Сонымен қатар, XX ғасырдың 20-30 жж. қазақ әліпбиін латынға көшіру туралы архив құжаттары да жинаққа енген.

2012 жылы жарық көрген «История Казахстана в документах и материалах» альманахы-

ның екінші томын Ресей империясы сыртқы саясат архиві, Ресей мемлекеттік көне актілер архиві, Ресей мемлекеттік әскери-тарих архиві және Санкт Петербург қаласындағы Ресей мемлекеттік тарих архиві қорларынан алынған бірегей тарихи құжаттар құрады. Тарихи деректер мен басылымдық құжаттарға алғысөздер мен құрастырушылар тарапынан арнайы пікір дайындалған. Осы құжаттарға арнайы дайындалған ілеспелі қосымшалар арқылы оқырмандар көптеген тың ақпараттар мен қызықты мәліметтерді біле алады. Жинақтың құрастырушылары «Археография және деректану ұлттық орталығының директоры Л. А. Абдрасилова және Б. Жанаев кіріспе сөз жазып, құжаттардың мәтіндеріне түсіндірме беріп, әр құжатқа жекелеген пікір дайындаған.

Қарағанды қаласында 2013 жылы жарық көрген альманахтың үшінші томына Қазақстан архивтері мен «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жинақталған Ресей және Өзбекстан Республикаларының архивтерінен әкелінген құжаттары енген. Атап айтқанда, Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві, Ресей мемлекеттік тарихи архиві, Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві, Орынбор облысы мемлекеттік архиві, Тәжікстан Республикасы Ғылым Академиясының шығыстану және жазба мұра институты, Омбы облыстық тарихи архиві, Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві құжаттарының негізінде XIX-XX ғасырлардағы Қазақстан тарихына қатысты сирек әрі құнды материалдарды жинақтаған. Альманахта жарияланған құжаттардың негізгі құрамы этнографиялық очерктерден, салт-дәстүрлерге берілген бағалар мен сипаттамалардан, сирек кездесетін карталардан, 1921 жылы жаз айында Алматы қаласы және оның аумағында болған сел туралы сирек кездесетін архив құжаттары, бұған қоса КСРО тоталитарлық режимінің мықтап орныққанынан хабар беретін 1939 жылғы Қазақстан жазушыларының II съезінің стенограммасы «История Казахстана в документах и материалах» құжаттар мен материалдар жинағына енген (История Казахстана в документах и материалах, 2011:799; 2012:438; 2013:496).

«Археография және деректану ұлттық орталығы» жариялаған келесі жинақ «И вздрогнула земля. . .»: Из истории землетрясений в Семиречье. 1885-1912 гг. » («И вздрогнула земля», 2011:758) деп аталды. Жетісу өңірінде

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында болған жер сілкінісіне арналған жинақ төрт бөлімнен тұрады: 1. 1885 жылғы 22 шілдедегі Беловодтағы жер сілкінісі; 2. 1887 жылғы 28 мамырдағы Верныйдағы жер сілкінісі; 3. 1889 жылғы 30 маусымдағы Шелектегі жер сілкінісі, 4 бөлім, 1910 жылғы 22 желтоқсандағы Кеміндегі жер сілкінісі. Апаттардың себеп-салдарын толыққанды ашу мақсатында орталықтың археограф мамандары мен ғалымдары Қазақстан Орталық мемлекеттік архив құжаттары мен Ресей мемлекеттік архивтерінде және Өзбекстан Республикасының Орталық архивтерінде эвристикалық жұмыстар жүргізген. Құжаттар мен материалдар жинағы археографиялық талаптарға сай келеді. Жинақтың ғылыми-анықтамалық аппараты алғысөзден, құжаттарға жазылған пікірлерден, географиялық атаулар мен есімдер көрсеткіштерінен, пайдаланған архив қорлары мен әдебиеттер тізімінен тұрады. Тарихи құжаттарды жариялау ережесіне сәйкес жинаққа енген құжаттар археографиялық сараптаудан өткен. Жинаққа 335-ке жуық құнды құжаттар енген.

Орталықтың Отандық археография бойынша жүргізген құжаттарының басты нәтижесі ретінде «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» деп аталатын ақпараттық анықтамалықты атауымызға болады. Барлығы 8 том, 10 кітаптан тұратын еңбек «Шетел мұрағаттарындағы Қазақстан» деген ғылыми ғылыми ұғымды орнықтырған басылым болды. «Шетелдік архивтік Россия» деп кең мағынада Ресейге қатысы бар барлық шетелдік архивтік материалдар» (Козлов, 1994:13) деп айтсақ, «Шетелдік архивтік Қазақстан» дегенде түрлі себептермен шетелдерде сақталған және қалыптасқан Қазақстанға қатысты құжаттардың жалпы жиынтығын айтуымызға болады. Бүгінгі кезде ғылыми маңызға ие болған бұл ұғым тәуелсіздік жағдайында қалыптасқандығын атап айтамыз. Еліміздің тәуелсіздік алуымен таяу шетелдердің архивтерінде сақталған Қазақстанға қатысты құжаттар бір сәтте өзге елдің «меншігі» болып шыға келді. Ал алыс шетел архивтеріндегі құжаттарды түгендеуге деген сұраныс та тәуелсіз сана қалыптастыру мақсатынан туындап отыр. Демек, ұлттық орталықтың «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру тәжірибелері «Шетелдік архивтік Қазақстан» деп аталатын ғылыми бағытты негіздеуге мүмкіндік берді.

Қорытынды

«Археография және деректану ұлттық орталығы» ғылыми мекемесі өзінің 12 жылдық қызметінде Ұлттық архив қорын толықтыру мақсатында шетелдік архивтер мен кітапханалардан, ғылыми зерттеу орталықтарынан Отан тарихына қатысты құнды құжаттарды іздеп табуы еліміздің архивист мамандарымен, ғалымдармен және ғылыми зерттеу орталықтарының қызметкерлерімен бірлесе отырып іске асырды. Ұлттық орталық елімізге жеткізілген құжаттарды электронды каталогқа енгізу, жариялау жұмыстарында мол тәжірибе жинақтады.

Ұлттық орталықтың жоғарыда атап өткен қызметі мен еңбектерінен «Мәдени мұра» бағдарламасының іске асуында маңызды рөлге ие болғандығын көруге болады. Әйтсе де аз уақыттың ішінде біршама тәжірибе жинақтап үлгерген, деректану ғылымының теориялық негіздері мен қолданбалы археографияның қалыптасуында өзіндік орны бар Ұлттық орталық функциясын алдағы уақытта кеңейте түсуі керек. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 31 мамырдағы №321 қаулысына сәйкес «Археография және деректану ұлттық орталығы» «Қолжазбалар мен сирек кітаптар ұлттық орталығы» республикалық мемлекеттік

мекемесі болып қайта құрылып, құрылымдық өзгеріске түсті. Осы қаулыға сәйкес бұл орталыққа «Мемлекеттік архивтердегі деректі материалдардың микрофотокөшірмелерін жасау және қалпына келтіру орталық зертханасы» мен «Құжаттану және архив ісі жөніндегі ғылыми-техникалық ақпарат орталығы» қосылды. Бұл күнде орталық сәтті қызмет атқаруда.

Үстіміздегі жылдың басында «Архив-2025» бағдарламасы қолға алынып, алыс-жақын шет елдердегі анықталған 30 мың құжаттың қалған 25 мыңын елге жеткізу жоспарланғаны белгілі. Осы ретте алдағы уақытта шетелден әкелінген құжаттарды ортақ базаға енгізуде және құжаттар жинақтарын дайындаудың ғылымилығын орнықтыруда орталықтың жұмыстары күтіп тұр.

Ұлттық орталықтың басты миссиясы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен тығыз байланыста болды. Бағдарлама қолға алынған тұстан құрылған орталық бағдарлама аяқталған соң құрылымдық өзгеріске түсуі заңды. Орталық қысқа мерзімде көптеген ғылыми, ұйымдастырушылық және әдістемелік жұмыстар атқарып, археографиялық мол тәжірибе жинақтады. Тарихи құжаттарды жарияланымға дайындау жұмыстары бір ізге түсірілді. Ең бас-тысы осы орталықтың қызметі арқылы отандық археографияның негіздері қалыптасты.

Әдебиеттер

- <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyru-atty-makalasy>. Қаралым күні 31. 07. 2009.
- Козлов В. П. (2008) Основы теоретической и прикладной археографии. – С. 26.
- Frank G. Burke. The future Course of Archival Theory in the United States //The American Archivist (Winter 1981), pp. 40-46
- Сатов Е. Ж., Жолсейтова М. А. (2016) «Мәдени мұра» бағдарламасы және ортағасырлық Қазақстан тарихының деректері //ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. Алматы, №2 (81), 60-66 бб.
- Есмағамбетов К.Л. (2009) Шетел мұрағаттарындағы Қазақстан жайлы деректер. <https://abai.kz> Қаралым күні 15.08.2019.
- Kenneth E. Foote (1990) To remember and forget: Archives, Memory, and Culture //The American Archivist 53. (Summer 1990), pp. 378-392.
- Әбдірасілова Л. (2012) Жазба деректерді жариялау мәселелері //Археография және деректану ұлттық орталығының хабарлары №1. 5-9 бб.
- Атабаев Қ. М. (2011) «Мәдени мұра» бағдарламасының деректанулық негіздері» //«Археография және деректану ұлттық орталығының хабарлары» №1. 5-9 бб.
- <http://adilet.zan.kz>. (2005) «О создании государственного учреждения “Национальный центр археографии и источниковедения Комитета информации и архивов Министерства культуры, информации и спорта Республики Казахстан» Постановление Правительства Республики Казахстан от 1 марта 2005 года N 183. Қаралым күні 18. 08. 2019.
- Қонысбаева Б. Б. (2013) «Мәдени мұра бағдарламасы: жазба деректерді жинау және жариялау мәселелері». <https://e-history.kz>. Қаралым күні 14. 07. 2019.
- Karaman M. (2013) State program “Cultural heritage” of Kazakhstan: stages of implementation and value // <https://e-history.kz/en/contents/view/1568>
- Умербекова Г. О. (2014) Шетелдік мұрағаттардың тарихи құжаттарды жариялау тәжірибесі // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. №4(75), 2011-2016 211-216 бб.
- McFadden C., Alpyusbaeva N. K., AlimgazinovK. Sh. (2019) Informatization of archival business in Kazakhstan (foreign and domestic experience) //Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history. №2 (93). 2019. pp. 23-29.

Пәрімбекова К. П. (2012) «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы //«Археография және деректану ұлттық орталығының хабарлары» №2, 5-7 бб.

Altymysheva Z., Hassanaeva L. (2017) The legal basis of the decrees of the council of people's commissars of the RSFSR about archive affairs and archival ideologies in Kazakhstan // Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history. №3 (86). 2017. pp. 35-38.

Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында (XIX-XX ғғ.) VII том. (2014) Ақпараттық анықтамалық. Астана: РГУ «Национальный центр археологии и источниковедения», 283 бб.

Археология Семиречья. (2011) 1857-1912 гг.: Сб. док. и мат-лов/Сост. Самигулин И. М. Алматы: «Издательство LEM», С. 662.

История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 1. (2011). Алматы: «Издательство LEM», С. 799; История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 2. (2012) Астана, С. 438; История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 3. (2013) Караганда: ПК «Экожан», С. 496.

«И вздрогнула земля. . .»: Из истории землетрясений в Семиречье. 1885-1912 гг. (2011) Сб. док. и мат-лов / Сост. Самигулин И. М. Алматы: «Издательство LEM», С. 758.

Козлов В. П. (1994) Зарубежная архивная Россия: проблемы и направление работы // «Новая и новейшая история». №3 – С. 13.

References

- <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalany-zheti-kyry-atty-makalasy>. Karalym kuni 31. 07. 2009.
- Kozlov V.P. (2008) *Osnovy teoreticheskoy i prikladnoy arkheografii*. [Fundamentals of theoretical and applied archeography] – S. 26.
- Frank G. Burke. The future Course of Archival Theory in the United States //The American Archivist (Winter 1981). pp. 40-46
- Satov E. Zh. Zholseytova M. A. (2016) «Madeni mura» bagdarlamasy zhane ortagasyrlyk kazakstan tarikhynyn derekteri. [The program «Cultural heritage» and the history of medieval Kazakhstan] // KazUU khabarshysy. Tarikh seriyasy. Almaty. №2 (81). 60-66 bb.
- Esmagambetov K. L. (2009) Shetel muragattaryndagy Kazakstan zhayly derekter. [Information about Kazakhstan in foreign archives.] <https://abai.kz> Karalym kuni 15. 08. 2019.
- Kenneth E. Foote (1990) To remember and forget: Archives. Memory. and Culture //The American Archivist 53. (Summer 1990). pp. 378-392.
- Abdirasilova L. (2012) Zhazba derekterdi zhariyalau maseleleri. [Writing data publishing issues.] //Arkheografiya zhane derektanu Ul'tytk ortalygynyn khabarlary №1. 5-9 bb.
- Atabayev K. M. (2011) «Madeni mura» bagdarlamasynyn derektanulyk negizderi» [Source bases of the program «Cultural heritage»] //«Arkheografiya zhane derektanu ul'tytk ortalygynyn khabarlary» №1. 5-9 bb.
- <http://adilet.zan.kz>. (2005) «O sozdaniy gosudarstvennogo uchrezhdeniya «Natsionalnyy tsentr arkheografii i istochnikovedeniya Komiteta informatsii i arkhivov Ministerstva kultury. informatsii i sporta Respubliki Kazakhstan» Postanovleniye Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 1 marta 2005 goda N 183. [The State Committee for Culture, Information and Sport of the Ministry of Culture, Information and Sport of the Republic of Kazakhstan on March 1, 2005 №183.] Karalym kuni 18. 08. 2019.
- Konysbayeva B. B. (2013)«Madeni mura bagdarlamasy: zhazba derekterdi zhinau zhane zhariyalau maseleleri». [«Cultural heritage program: problems of collecting and publishing data»] <https://e-history.kz>. Karalym kuni 14. 07. 2019.
- Karamanov M. (2013) State program «Cultural heritage» of Kazakhstan: stages of implementation and value // <https://e-history.kz/en/contents/view/1568>
- Umerbekova G. O. (2014) Sheteldik muragattardyn tarikhni Kuzhattardy zhariyalau tizhiribesi. [Experience in publishing historical documents by foreign archives] // KazUU khabarshysy. Tarikh seriyasy. №4(75). 2011-2016 211-216 bb.
- McFadden C. Alpysbaeva N. K. . Alimgazinov K. Sh. (2019) Informatization of archival business in Kazakhstan (foreign and domestic experience) //Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history. №2 (93). 2019. pp. 23-29.
- Parimbekova K. P. (2012)«Madeni mura» memlekettik bagdarlamasy. [The state program «Cultural heritage»] //«Arkheografiya zhane derektanu Ul'tytk ortalygynyn khabarlary» №2. 5-7 bb.
- Altymysheva Z. Hassanaeva L. (2017) The legal basis of the decrees of the council of people's commissars of the RSFSR about archive affairs and archival ideologies in Kazakhstan // Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history. №3 (86). 2017. pp. 35-38.
- Kazakstan tarikhy shetel muragattarynda (XIX-XX gg.) VII tom. (2014) Akparattyq anyktamalyk. [History of Kazakhstan in VII volume in foreign archives (XIX-XX centuries). Information directory] –Astana: RGU «Natsionalnyy tsentr arkheografii i istochnikovedeniya». 283 bb.
- Arkheologiya Semirechia. [Semirechie Archeology](2011) 1857-1912 gg. : Sb. dok. i mat-lov/Sost. Samigulin I. M. – Almaty: «Izdatelstvo LEM». S. 662.
- Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh. [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac] Vyp. 1. (2011). Almaty: «Izdatelstvo LEM». S. 799; Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh. Vyp. 2. (2012) Astana. S. 438; Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh. Vyp. 3. (2013) Karaganda: PK «Ekozhan». S. 496.
- «I vzdrognula zemlya. . .»: Iz istorii zemletryaseniy v Semirechye. 1885-1912 gg. [«Wasted land . . .»: From the history of the land tenement in Semirechye. 1885-1912 yy] (2011) Sb. dok. i mat-lov / Sost. Samigulin I. M. Almaty: «Izdatelstvo LEM». S. 758.
- Kozlov V. P. (1994) Zarubezhnaya arkhivnaya Rossika: problemy i napravleniye raboty. [Foreign archival Russia: problem and direction of work] // «Novaya i noveyshaya istoriya». №3 – S. 13.

Г.Т. Моминова

докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: MG_29@mail.ru

КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ РУССКИХ УЧЕНЫХ КАК ИСТОЧНИК ТОПОНИМИКИ КАЗАХСТАНА (XVIII-XIX ВВ.)

Аннотация. Ученые Российской империи приложили немало усилий в изучении топономических данных территории присоединенных земель. Одной из них является современный Казахстан. Картографические работы, составленные учеными Российской империи, имели информационную ценность в освоении огромной территории империи.

Руководствуясь принципами исследовательской работы, авторы статьи сделали вывод, что топонимика Казахстана – одна из наук, требующая исследования в данной области. Использование картографических материалов дало возможность глубоко изучить топонимику губернов, которые существовали на территории современного Казахстана в XVIII-XIX вв. Топонимические данные могут использоваться при определении территории бывшего расселения народов в зависимости от имеющихся сведений о народе и его языке. В зонах смешанного населения, по топонимам, ареал очерчивается недостаточно точно. Возможности применения топонимики возрастают, когда известен язык этноса, ареал которого реконструируется. Исследование топономических работ русских ученых о территории современного Казахстана дает возможность установить этническую принадлежность земель, границ, и все это вместе взятое будет способствовать установлению взаимовыгодного экономического и культурного сотрудничества в Евразийском экономическом пространстве. Благодаря картографическим исследованиям ученых того времени, территория современного Казахстана сохранила свою историческую целостность.

Ключевые слова: устная история, историческая география, топонимика, картографический материал, карты.

G.T. Mominova

Doctoral Candidate, L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: MG_29@mail.ru

Cartographic Works of Russian Scientists as a Historical Source of Toponymy of Kazakhstan (18-19 Centuries)

Abstract. Scientists of the Russian Empire have made a lot of effort in the study of toponomic data of the territory of the attached lands. One of them is modern Kazakhstan. The cartographic works made by scientists of the Russian Empire had information value in development of the huge territory of the Empire.

Guided by the principles of research, the authors concluded that the toponymy of Kazakhstan is one of the Sciences that requires research in this area. The use of cartographic materials gave the possibility to study the place names of provinces that existed about the territory of modern Kazakhstan in the XVIII-XIX centuries. Toponymic data can be used to determine the site of the former settlement of people, depending on the available information about the people and their language. In areas of mixed population, according to place names, the area is outlined insufficiently accurately. The possibilities of using place names increase when the language of the ethnos is known, the area of which is reconstructed. The study of toponymic works of Russian scientists on the territory of modern Kazakhstan makes it possible to establish the ethnicity of lands, borders and all this taken together, will contribute to the establishment of mutually beneficial economic and cultural cooperation in the Eurasian economic space. Thanks to cartographic researches of scientists of that time the territory of modern Kazakhstan has kept the historical integrity.

Key words: oral history, historical geography, toponymy, cartographic material, maps.

Г.Т. Моминова

докторант, А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: MG_29@mail.ru

**Орыс зерттеушілерінің картографиялық еңбектері
Қазақстан топонимикасының дерек көзі ретінде
(XVIII-XIX ғғ.)**

Аңдатпа. Ресей империясының құрамына енген территориялардың топонимикалық жағдайын зерттеуге орыс ғалымдары үлкен үлес қосты. Оның ішінде қазіргі Қазақстан болды. Сондай-ақ Ресей империясының зерттеушілері құрастырған картографиялық материалдар мемлекеттердің территориясын игеруде құндылығы жоғары.

Мақала авторы зерттеу жұмысының принциптерін басшылыққа ала отырып, Қазақстан топонимикасын зерттеуді қажет ететіндігі туралы қорытынды шығарады. Картографиялық мәліметтерді пайдалану қазіргі Қазақстан территориясында XVIII-XIX ғасырларда қалыптасқан губернаторлықтардың топонимикасын түбегейлі зерттеуге мүмкіндік берді. Топонимикалық деректер халық және оның тілі туралы бар мәліметтерге байланысты халықтардың бұрынғы қоныстандыру аумағын анықтау кезінде пайдаланылуы мүмкін. Аралас халықтың аймақтарында, топонимдер бойынша, ареал нақты емес. Топонимиканы қолдану мүмкіндігі ареалы реконструкцияланатын этнос тілі белгілі болған кезде нақтыланады. Қазіргі Қазақстан аумағы туралы орыс ғалымдарының топонимикалық жұмыстарын зерттеу жердің этникалық тиістілігін, шекараларды анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ Еуразиялық экономикалық кеңістікте өзара тиімді экономикалық және мәдени ынтымақтастықты орнатуға мүмкіндік береді. Сол кездегі ғалымдардың картографиялық зерттеулерінің арқасында қазіргі Қазақстан аумағы өзінің тарихи тұтастығын сақтап қалды.

Түйін сөздер: ауызша тарих, тарихи география, топонимика, картографиялық материалдар, карта.

Введение

Зарождение географических названий с древних времен человечеству является интересным. Зарубежные историки и географы в своих трудах пытались дать определение отдельным географическим названиям. Из этого следует подчеркнуть, что научная дисциплина, занимающаяся изучением происхождения и изменения географических имен, их смысловых значений и прописания, называется словом «топонимика», которое в переводе с греческого означает: тоπος – «местность» и онома – «имя».

В Отечественной истории изучение топонимики современного Казахстана по сравнению с другими науками началось позже. Этому способствовало много факторов. Так, к примеру, сфера исторической географии не рассматривалась как отдельный предмет. В связи с этим исследование топонимики Казахстана вызывает особый интерес для истории, географии и лингвистики. В современном мире степень изучения географических названий является обязательным, из-за этого интерес к топонимике сегодняшнего Казахстана неизмеримо растет.

Преимущество прошлого и настоящего любого народа находит свое отражение в названиях-топонимах. Названия земель открывают тайны многовековой истории казахского народа.

Происходило переименование многих топонимов в тяжелые годы, которые испытал народ. Как следствие этого – исчезнувшие названия земель. Анализ исторической топонимики, опираясь на устные легенды и эпосную поэзию, – все это является основной проблемой сегодняшнего дня.

В данном исследовании авторами предпринимается попытка проанализировать основные аспекты работы русских ученых в исследовании топонимики современного Казахстана. Исследуется воздействие административно-территориальных и правовых актов имперских властей на решение топонимического вопроса, влияние картографических данных на изменение исторических процессов.

Методы исследования

В группу источников исследуемой работы входят следующие основные исследовательские фонды: Национальный архив Республики Казахстан, фонд редких рукописей (г. Астана) и фонд редких документов при Национальной библиотеке Республики Казахстан (г. Алматы).

В исторической науке широко применяются разного рода методические приемы. В ходе данного нашего исследования, используя труды исследователей в области общественных наук, взят за основу междисциплинарный подход.

Среди них можно отметить этнографический, географический и лингвистический и т. д.

Сохраняя принцип научных методов, использовались такие методы, как сопоставление, картография и хронология. Наряду с этим, учитывая важность использованных методов, можно сказать, что при исследовании архивных документов эти же методы были задействованы.

Данная исследовательская работа во многом основывается на картографические источники. В связи с этим метод картографии использовался с целью показать исторические данные определенного географического названия.

С момента присоединения казахского народа в состав Российской империи с целью исследовать географию и историю казахских земель были организованы разведывательные экспедиции. Российский император считал, что современный Казахстан есть «ключ и ворота в Азию», поэтому необходимо было провести исследования быта казахов, природных ресурсов, также этнографии, культуры, географии и истории.

В отечественной науке в трудах Ч.Ч. Валиханова (Валиханов, 1985), М.Ж. Копеева (Копеев, 2010) и в материалах экспедиции А.Х. Маргулана в Центральный регион наиболее подробно описываются священные места и географические названия.

Следующие члены Российского географического общества трудились над сбором материалов устной истории среди народа: Г.Н. Потанин (Потанин, 1972), В. Радлов (Радлов, 1899), П. Мелоранский (Мелоранский, 1899), Н.Пантусов (Пантусов, 1897), Левшин (Левшин, 1996), в области исторической географии: В.К. Яцунский (Яцунский, 1955), П.П. Семенов Тянь-Шанский (Семенов Тянь-Шанский, 1903), Э.М. Мурзаев (Мурзаев, 1974).

Среди зарубежных исследователей особое внимание актуальным темам топонимики уделяют Р. Thomson (Thompson, 1988), Wimmer (Wimmer, 1885), Baker (Baker, 1945). В их трудах также встречаются наиболее ценные определения историко-географических названий.

Основная часть

Имена географические – топонимы, создаются народами сотнями, а то и тысячами лет. Названия рек и озер, населенных пунктов развиваются вместе с историей народа. Топонимические названия помогают анализировать секреты исторических данных, указывая на даты определенных событий. Таким образом, топоними-

ка – это не только «язык земли, и книга, которая не написана», но и историческая генеалогия, помогающая познавать историю народа (Сейдимбек, 1997).

Топонимические имена важны не только как культурные памятники нашей истории, на сегодняшний день они имеют большое значение – в истории ни в одном обществе без названий земель и вод не происходило историческое событие.

А. Сейдимбек выразился про важность исторических названий: «Все знаки на земле – свидетели истории народа, чувств народа. Земля без истории как бездыханное тело. У названий тоже есть свои особенности и своя история» (НАА РК. Ф. 167. ОП. 1. Д. 65. Л. 6).

У казахского народа много устных рассказов о земле, воде, горах, рек и озерах. Народ, проводивший всю свою жизнь в тесной связи с природой, с целью узнать больше об окружающей их среде, о его особенностях, иногда давая свободу своим фантазиям, сочиняли много мифов, легенд, преданий (Артыкбаев, 2009). Доказательство этого мы можем увидеть в трудах ученых, исследующих сферу исторической географии, и в материалах исследовательских экспедиций.

Историческая география Казахстана как научная дисциплина изначально развивалась в общем русле отечественной исторической науки. Если накопление историко-географических данных происходило уже в «летописный» период русской историографии, то первые обобщения и постепенное обособление исторической географии начались в XVIII в. Еще В.Н. Татищев в своем главном труде уделил немало страниц рассуждению о пользе географии в современной жизни, а ее роль в истории он определил коротко: «География показывает положение мест, где что прежде было и ныне есть» (Татищев, 1962). Хотя Татищев не употреблял еще термин «историческая география», ее значение было для него очевидно. Историческая география существует уже несколько столетий. Интерес к ней за последнее время явно растет среди историков и географов.

Историческая география, используя данные топонимики, исходит из положения, что географические названия в подавляющем своем большинстве мотивированы и устойчивы. При всех возможных случайностях в возникновении названий есть свои закономерности, историческая обусловленность, устойчивость. Использование материалов топонимики усложняется тем, что не всегда название может быть объяснено. В ряде случаев первоначальное значение слова приоб-

рело другой смысл, одно и то же слово может быть использовано по-разному. Многие названия требуют исторического объяснения. Очень важны данные топонимики в установлении расселения людей, их движения, освоения новых территорий. Известно, что названия рек, озер, гор, урочищ отличаются большей древностью, чем названия населенных пунктов. «Казахские географические термины отражают природные особенности территории Казахстана, при этом подавляющее большинство их относится к элементам рельефа, гидрогеографии, растительного покрова, животного мира, а отчасти к климату, почвенному покрову и к ландшафту в целом» (Конкашпаев, 1951).

Специалист в области исторической географии В.К. Яцунский в своем труде «Историческая география» дает следующее определение:

«Историческая география изучает конкретную созданную обществом географию населения и хозяйства, а также и преобразенную людьми географию природы, в условиях которой эти люди в прошлом жили». Кроме того, он указал, что золотая колыбель исторической географии эта топонимика, и первыми топонимистами были историки и географы (Яцунский, 1955). Как приложение к исследовательской работе он приложил историко-географическую карту Российской империи в 1793 году (рис. 1). На карте северные и центральные регионы современного Казахстана отмечены как Средняя киргиз-кайсацкая орда, на западе территория между Каспийским и Аральским морями отмечена как Младшая киргиз-кайсацкая орда, южный регион и Семиречье отмечены как территория Старшей киргиз-кайсацкой орды.

Рисунок 1 – Историческая карта Российской империи 1793 г. Масштаб: в 1 дюйме 1500 верст. Карты XVIII в. раскрашивались от руки. В публичной библиотеке им. И. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде сохранился лишь некрашенный экземпляр, с которого и снята эта копия

С середины XVIII века начато всестороннее исследование географии земель казахского народа и был опубликован ряд трудов, где проанализирована история названий. Например, Г.Ф. Миллер в своем труде «История Сибири» пишет: «Для того, чтобы написать историю Сибирского народа, было важно исследовать на-

род, природу и географическую среду того региона» (Рис. 2). На карте обращал внимание на начало рек и озер (Миллер, 1937). Так же он в этой работе излагает три легенды о происхождении тайбугинцев. Из них в третьей легенде, взятой из «ведомости», которая была составлена в 1670 году на основании татарских и бу-

харских рассказов по приказу тогдашнего тобольского воеводы Петра Ивановича Годунова, можно встретить названия некоторых рек, протекающих на территории Казахстана: «Когда монгольский хан Чингис подчинил себе Бухару, то один царевич Казакской, или называемой ныне Киргиз-кайсацкой, орды по имени Тайбуга, сын хана Мамыка, выпросил у Чингиса себе во владения места по рекам Иртышу, Ишиму, Тоболу и Туре. Чингис доверил ему управление этими областями, и потомки Тайбуги продолжали после него владеть теми же землями (Миллер, 1937: 189). Анализируя вышеприведенные легенды, Г.Ф. Миллер выдвигал сле-

дующее предположение: «Возможно, что Он, или Онсом хан, и Иртышак были князьями в Сибири и властвовали одновременно – один на Ишиме, другой на Иртыше, а может быть, один наследовал другому (Алтаев, 2010).

Топоним Иртыша известен с VI-VII вв. с рунических надписей Орхон-Енисея. Слово «Иртыш» известно в народе из древних времен. Об этом писали: М. Кашкари в «Диван лугат ат-турк» (XI в.), российские ученые П.П. Семенов, академик-востоковед В.В. Бартольд, арабский историк Аль-Гардизи, современные исследователи А.П. Дульзон, Э.М. Мурзаев, Р. Рамстед (Жанайдаров, 2014).

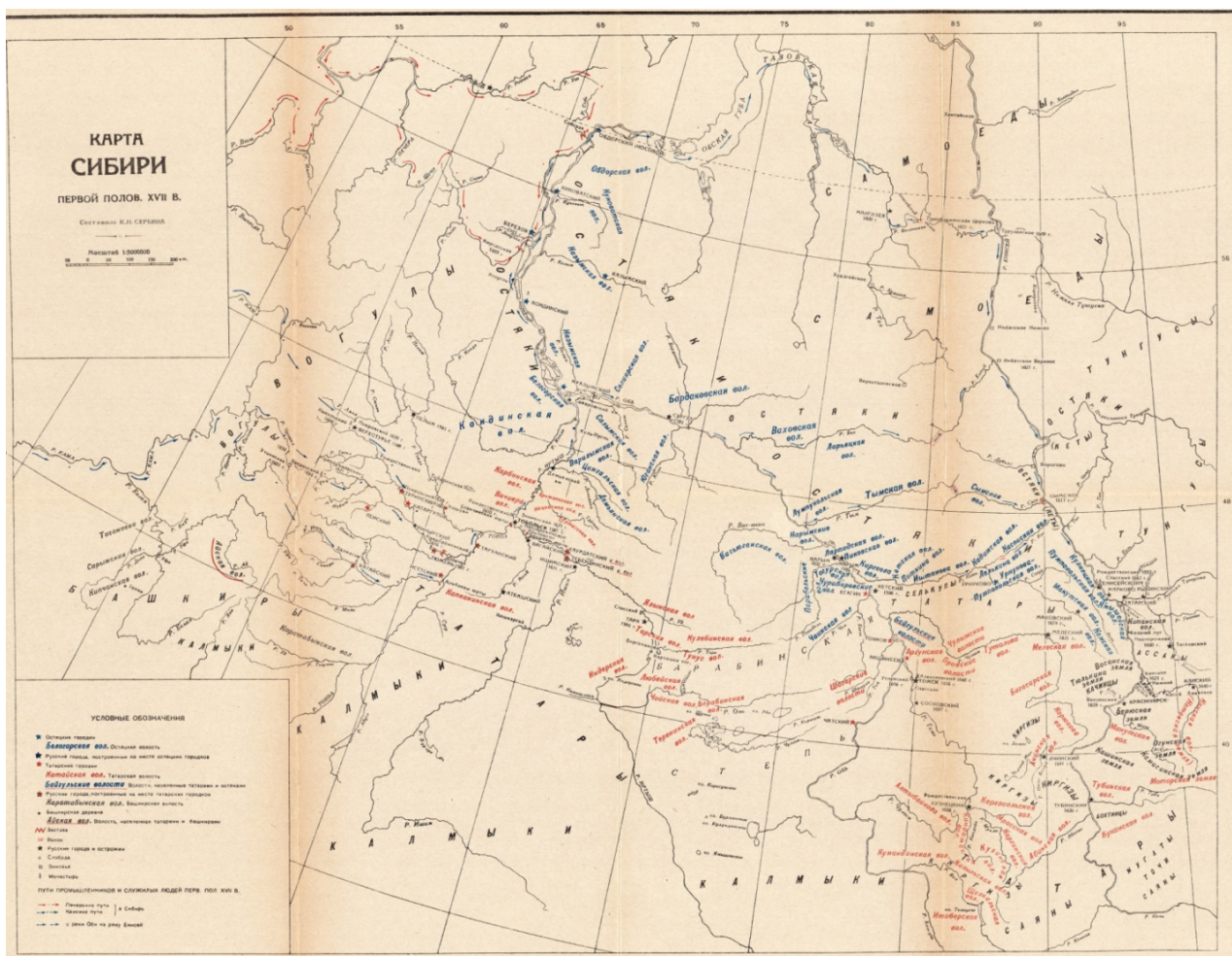

Рисунок 2 – Карта Сибири в первой половине XVII в. Масштаб: в 1 дюйме 200 верст. Составила К. Н. Сербина. Карта является приложением к книге История Сибири

В 1845 году Российское географическое общество, созданное в Петербурге, присоединилось в состав экспедиций, которые исследовали казахские земли. Филиалы этого общества были

открыты в Оренбурге, Омске. Члены экспедиции посещали казахские деревни, поселения и собирали устные источники, касающиеся истории казахского народа.

Ч. Валиханов, вошедший в состав русского географического общества, исследовал такие регионы, как Кокчетав, Акмола, Баянаул, Семипалатинск, Семиречье, и высказался по поводу природно-географических особенностей: «Можно бесконечно наслаждаться красотой природы, гор, рек и озер, подземными водами киргиз-кайсацких земель, обитавших широкою степь. С углублением к востоку киргиз-кайсацкие земли становились более плодотворными. В некоторых регионах земля и вода обладают природными целебными свойствами...» (Валиханов, 1985).

Друг Ч. Валиханова Г.Н. Потанин совместно с членами Русского географического общества в Семипалатинской области Каркаралинского уезда собрал множество вариантов легенд и поэзии и начали исследовать казахский фольклор. В эпосе Ер Манас, который он сам собирал, о реке Токраун, протекающей в северной части Балхаша, сказал следующее: «Токраун-правильно: Токраун (каз. : Тоқыраун) – река Центрального Казахстана, протекает по территории современной Карагандинской области. Вода из реки спускается под землю и проходит природные фильтры – поэтому не требует очистки» (Потанин, 2005: 271, 473).

Кроме того, о селе Ямыш, где он сам жил, привел следующие данные: «Село Ямышево было одним из первых русских поселений в Казахстане. Она было построено по приказу Петра I в 1715 году и явилось в свое время центром укрепленной военной линии по Иртышу. В конце XVIII столетия Ямышево являлось важным административным и торговым пунктом, важнее Омска... На небольшой карте Монголии синолога отца Палладия, которая, по его мнению, была составлена во времена Чингизхана, т. е. в XIII столетии, приблизительно в тех местах, и появилось селение Ямышево, находим надпись: ЕМИШИ. Значит, ямышевская ярмарка была известна в Центральной Азии давно» (Потанин, 2005:16, 416). Отсюда можно увидеть, что со временем название озера «ЕМШИ» изменилось. В истории имеются сведения, что в 1591 году была впервые добыта соль из озера Ямыш (Памятная книжка для..., 1861).

Если учитывать, что соль добывается из озер, то основоположник океанографии Ю.М. Шокальский в своем труде «Из истории географии» пишет: «Географические названия ставятся в связи с жизнью человека и историческим периодом». Будучи руководителем Русского географического общества, он организовал экспедиции в Среднюю Азию и собирал материалы,

связанные именно с историей рек, озер и морей. Он говорил, что невозможно определить цену природным богатствам на дне воды (Шокальский, 1926).

Географические названия – важнейший элемент карты. Они имеют пространственную привязку и нередко отражают природу ландшафта, говорят о характере заселения человеком новой территории, о природных богатствах и других географических особенностях территории (Мурзаев, 1974). Британский картограф Д. Харли в статье «Оценка ранних карт. О методологии» рассматривает методику исследования карт. Автор выделяет три этапа: 1) изучение исторических данных на самих картах; 2) исследование историко-географических названий на картах; 3) применение общих методов исторических исследований (Harley, 1968).

Русский ученый А.И. Макшеев всесторонне исследовал карту, начерченную картографом Ю.Г. Ренатом и сделал следующий вывод: ценность карты заключается в том, что он четко показал границы рек и озера, также географические объекты и названия. В этой карте среди 250 названий он указал топонимы, сохранившиеся до наших дней: Талас (Tallas Fl.), один из его рукав Терис (Ters), Арыс (Aras), Иасы (Jassu), Сайрам (Saram), Сырдарья (Schir Fl.), Чу (Zeu Fl.) (Макшеев, 1881).

О названиях вод и земель, указанных А.И. Макшеевым, А.Х. Маргулан отметил следующее: «Есть названия, которые сохранились с исторических эпох. Среди них чаще всего встречаются названия рек и озер: Каспий, Арал, Иртыш, Жайык, Арыс, Талас, Сырдарья, Амударья и т. д., и они относятся к очень древним названиям» (НАА РК. Ф. 195. Оп. 1. Д. 28. Л. 4).

Всем хорошо известно, что история и география связаны между собой. А исследование общества на основе окружающей среды позволяет не только выявить особенности конкретного исторического периода, но и далее исследовать влияние природных и климатических условий на развитие государств и народов. И невозможно исследовать историю, не применяя географические методы и географические карты (Шаяхметов, 2010).

В научном труде «Географическо-статистический словарь Российской империй» русского путешественника, члена Русского географического общества Семенова-Тянь-Шаньского, опубликованном в 1865 году, было собрано наибольшее количество названий казахских земель. Например: Кюланды (Құланды), Кызыльяр (Қызылжар), Курчум (Күршім), Тарба-

га (Тарбағатай), Уиль (Оюлы), Каркаралы (Каркаралы) и т. д. Здесь же приводятся описания природы, секретных курганов и священных мест, таких как Такма-Ата (священное место вблизи Арала, окруженный лесами), Таймась (соленое озеро Кокчетавского уезда, Акмолинской области), Тамырсыкъ (река с целебными свойствами Кокпектинского округа, Семипалатинской области), Ащи-су (река в Семипалатинской области), Чаганки и Долонки (устья реки Иртыш) (Семенов-Тянь-Шанский, 1865).

Основываясь на принципе наземно-водных названий – первого источника истории, рассмотрим исторические и природные значения

топонимических названий нашей земли. Например, регион Ботакара-Нура нынешней Карагандинской области. В регионе есть следующие названия рек: Нура, Ащысу, Соқыр, Букпа, Шока. Названия озер: Каракол, Шоптикол, Шабынды, Батпак, Курганкол, Артыккол, Саумалкол. Названия некоторых земель связаны с историческими событиями – Хан суйеги, Кызыл мола, Сулу там (Алпысбес, 2012). М. Ж. Копеев написал, что эти места – Кызыл мола, Сулутам, Хан суйеги – могильные захоронения значимых ногайцев того периода (Копеев, 2010). Эти названия земель указывают на исторические и географические особенности региона.

Рисунок 3 – Одна из двух карт Джунгарии, составленных Ренатом. Создано: 1744 г.
<http://goran.baarnhielm.net/Kartor/Rysslandskartor/Rysslandskartor.htm>

Среди ономастических названий астионимы занимают важное место. На казахской земле есть астионимы известные из древних времен. В 1716

году русская армия под руководством Александра Бековича-Черкасского построила военные крепости на территории Тупкараган и Кендир-

ли. Отряд под руководством Г.С. Карелина все-сторонне исследовал Мангыстау и на карте обозначали заливы Оли колтык, Кайдак в восточной части Каспийского моря. Академик Самуил Готлиб Гмелин – член Королевского Лондонского и Голландского Гарлемского общества писал, что Мангыстау по-татарски значит «знаменитое место». В географическо-статистическом словаре Российской империи, составленном по поручению Русского географического общества, слово «Мангыстау» объясняется так: «Зимнее кочевье менков или ногаев» (тюркское «менк» – наименование одного из ногайских племен и «кишлак» – зимнее кочевье). В «Путешествии по Средней Азии» Вамбери сообщает, что Мангыстау в древности называли Минг-кишлак – «тысяча зимних кочевьев». Толмач геолога – изыскателя П. Дорошина в 1871 г. слово «Мангыстау» объяснял как «кочевье, низменное место». Профессор Санкт-Петербургского университета В. В. Григорьев слово «Мангыстау» переводил как «Тысяча кочевок» (nationaldigitalhistory..., 2016).

Крепость Усть-Каменогорск основана в 1719 году. Свое название получила оттого, что тут оканчиваются каменные горы, из которых Иртыш выходил, как из ворот. В 1822 году крепость сделана окружным городом в вновь учрежденной Омской области (Географо-статистический словарь. . ., 1873). Название Кокшетау также отражает особенности окружающего ландшафта. Город основан как военное в 1824 году, а с 1868 года – уездный центр. С самой высокой точки – горы Кокше (по-русски ее называют Синюхой) можно увидеть 70 озер, расположенных в этом краю (Ксенжик, 2007). Большинство крупных рек Средней Азии – Амударья и Сырдарья – впадают в Аральское море, Каратал и Или – в Балхаш, Урал и Эмба – в Каспийское море, которое, как и Аральское, является громадным озером. Эти названия издревле известны среди народа. Названия рек и озер связаны с историческими событиями (Поляков, 1980).

Историческая география проявляет интерес и к изменениям названий, на основании этого делая определенные историко-географические выводы. Так, Аягуз был основан в 1831 году как крепость, с 1854 года – город. В 1860 году городу Аягуз по предложению генерал-губернатора Сибири Госфорта, приказом царя было дано название Сергиополь в честь великого князя Сергея Александровича (Ксенжик, 2007: 35). Город «Зайсан» основан в 1864 году и получил свое название по одноименному озеру. В легенде, связанной с названием Зайсан, говорится: «В

один из годов-джутов калмыки, истребленные голодом, нашли пристанище у этого озера, кормились рыбой и спаслись от голода. Так озеро стали называть Заасинг-нор – «хорошее озеро» (Усов, 1879).

Рукописная «Хорографическая книга Сибири» С. У. Ремезова (1696-1711 гг.) позволила впервые установить основные разновидности ремезовского почерка, графика которого часто менялась в зависимости от назначения того или иного текста и здесь же на карте обозначен Иртышский речной канал. Можно увидеть, что древнее название современного города Зайсан, расположенного в средней части Иртыша, – «Зайсань-норъ» (Рис. 4). (Ремезов, 1696-1711).

Следует отметить, что с именем картографа Ильина Алексея Афиногеновича (1832–1889) связано возникновение и развитие первого в России частного картографического заведения. Спектр изданий, выходящих в нем, был необычайно широк: атласы, планы городов, глобусы, учебная литература, коронационные альбомы российских императоров и многое другое (Жумекенова, 2018). Карта, нарисованная А.А. Ильиным, и по сей день не утратила свою ценность из-за его точности. Он в книге «Подробный атлас Российской Империи с планами главных городов» – раздел, касающийся казахских земель, озаглавил как «Карта Уральской, Торгайской, Акмолинской, Семипалатинской области» (Ильин, 1876).

В конце XIX и в начале XX в. Большой топонимический и терминологический материал из тюркской лексики собрал и обработал наш крупнейший тюрколог академик В. В. Радлов в четырехтомном «Опыте словаря тюркских наречий». У него можно встертить интересное объяснение названия Алтай (высокие горы), термина карасу (источник, ключ, ручей) и т. д. (Радлов, 1893-1911). Российский историк Н.Я. Марр охотно занимался топонимикой нашей страны. «Интерес к анализу географических названий был присущ ему в течение всей жизни. В работах Н.Я. Марр можно видеть специальные разделы, анализирующие местные географические термины и собственные географические названия...» (Мурзаев, 1974: 37).

Английский ученый Бейкер (Baker), который путешествовал по Средней Азии, делает обзор топонимическим названиям казахской земли. Территория, лежащая между Каспийским морем и нагорьями Центральной Азии... Русские шли здесь по двум направлениям. В восточной части

рассматриваемой нами страны русские стремились к Центральной Азии в узком смысле этого термина, и наше описание заканчивается с началом исследования ими чисто горных областей. Русские приступили к исследованию Алтая в 1826 г., и вскоре после этого новый материал об этой области дала уже упоминавшаяся нами выше экспедиция Гумбольдта. Однако же, настоящее завоевание области началось в 1831 г., когда был основан Сергиополь. Через три года после этого Федоров достиг реки Лепсы и ее впадения в озеро Балхаш. В 1840–1842 гг. Шренк и Карелин провели изучение Семиреченской области, а еще через десять лет исследователи достигли города Кульджи в долине верхней реки Или. Аналогичное наступление велось и в южном направлении,

и в 1855 г. была построена крепость Верный. В ходе последующего трехлетия русские изучили местность вплоть до южного берега Иссык-Куля, включая долину реки Чу (Baker, 1945). Второе направление, по которому шли русские, вело через Каспийское либо Аральское море. В 1819 г. Муравьев произвел съемку Каспийского моря и через Балханский залив прошел в Хиву. Русские побывали в Хиве еще несколько раз в течение второго десятилетия XIX в., а англичане дважды – в 1832 и 1839 гг. Между тем в 1836 г. на Каспийском море была произведена новая съемка, а в 1848 г. Бутаков провел большую систематическую работу на Аральском море. Вскоре после этого русские приступили к исследованию Амударьи и Сыр-Дарьи (Baker, 1945: 290).

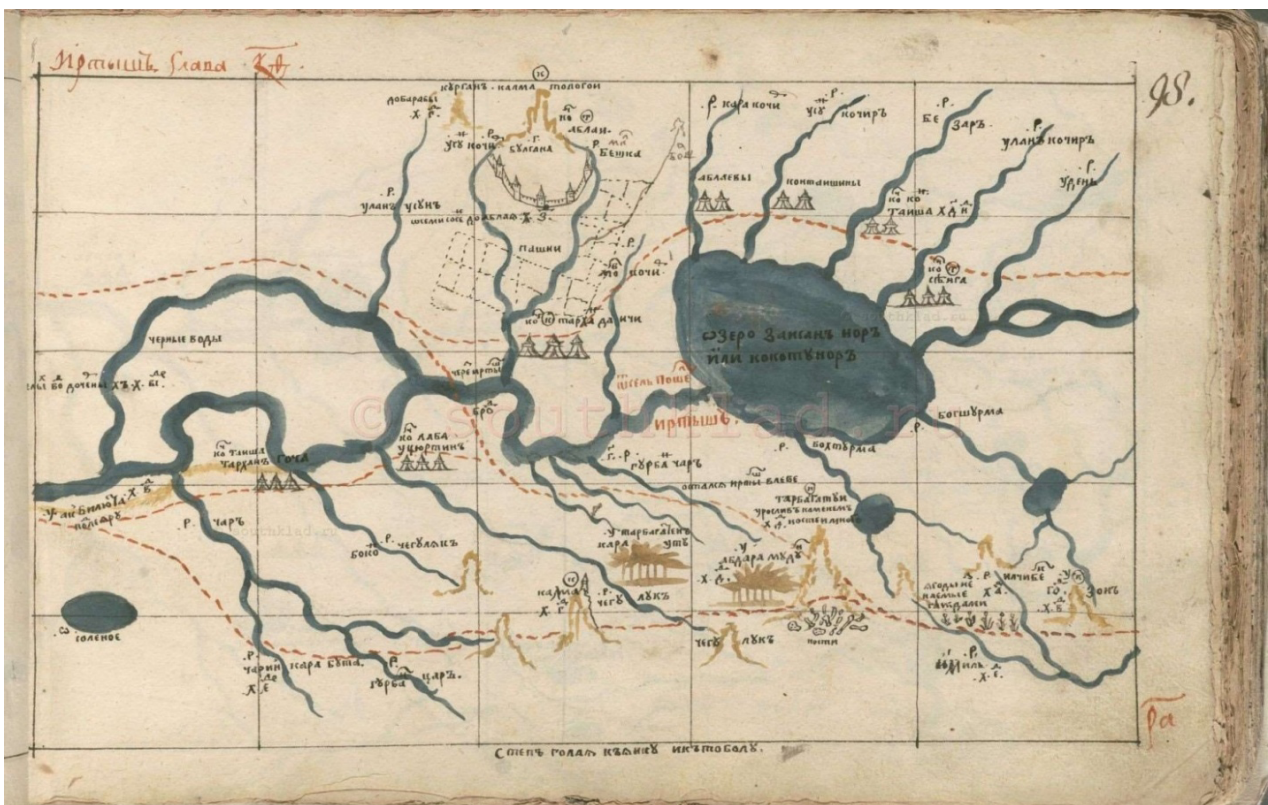

Рисунок 4 – Карта Иртыш. Составил картограф С. У. Ремезов. Карта является приложением к книге «Хорографическая книга Сибири (1696-1711)»

Материалы экспедиций, организованных на казахские земли, и собранные среди народов устные данные имеют важную роль в истории. Топонимические названия, обозначенные на карте, помогает развитию исторической географии, определению территории степных регионов.

Заключение

Исторические основы топонимов были определены в результате экспедиций, организованных на казахские земли. Благодаря историческим письменным памятникам, картам, рукописям

путешественников развивался фонд архивов. В связи с этим исследование исторических топонимов имеет большую практическую значимость. Для истории нашего народа карты, составленные членами Русского географического общества во время исследования топонимики Казахстана, бесценны. Карты, приложенные ранее, доказывают, что географические названия казахских земель берут начало из древних времен.

Топонимические устные сведения играют важную роль в развитии исторической географии Казахстана. В настоящее время многие исследователи прилагают большие усилия

в развитии исторической географии. В связи с этим, на вышеуказанную тему проводятся много различных конференции и форумов, увеличивая количество публикаций по данной теме.

В будущем времени историческая география должна получить статус отдельного научного предмета, который сыграет весомую роль в дальнейшем развитии исторических и географических дисциплин. В целом, историческая география даёт историкам возможность раздвинуть горизонты своих исследований, обогатить арсенал методов и подходов.

Литература

- Артыкбаев Ж. О. (2007) Среднее Прииртышье в контексте проблем истории Евразийских степей. Павлодар. 267 с.
- Алтаев А. Ш., Ерманов А. Ж. (2010) Река Иртыш в монгольскую эпоху // Вестник КазНУ. Сер. историческая. № 4. С. 21-23.
- Алпысбес М. А., Аршабек Т. Т. (2012) История Бухар жырауского района (Монографическое исследование). Караганда. 484 с.
- Валиханов Ч. В. (1985) Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата. 416 с.
- Географо-статистический словарь (1873) Ч. 4. Санкт-Петербург. 371 с.
- Жумекенова Д., Садиков Т. (2018) Карты XIX века как источник по исторической топонимике Казахстана. // *BylyeGody*. Vol. 47. Is. 1. 161-171с.
- Ильин А. (1876) Подробный атлас Российской империи с планами главных городов. Санкт-Петербург. 72 л. Карт.
- Копеев М. Ж. (2010) Собрание. Алматы. Т. 11
- Ксенжик Г. Н. (2007) Историческая география Казахстана и топонимика. // Вестник Университета «Кайнар». №4/2. 32-36 с.
- Конкашпаев Г. К. (1951) Казахские народные географические термины. Известия АН Казахское ССР, вып: 99, сер. географ. Алма-Ата.
- Мурзаев Э. М. (1974) Очерки топонимики. Москва. 382 с.
- Макшеев А. И. (1881) Карта Джунгарии составленная шведом Ренатом во время его плена у калмыков с 1716 по 1733 г. Санкт-Петербург.
- Миллер Г. Ф. (1937) История Сибири. Т. 1-2. Москва. 607 с.
- НАА РК – Национальный архив Астаны Республика Казахстан.
- National digital history... (2016) Легенды и придания Мангистау// National digital history of Kazakhstan. <http://e-history.kz/ru/contents/view/3725>Дата: 01. 09. 2019.
- Потанин Г. Н. (2005) Избранные сочинения в трех томах. Том 1. Путешествия, воспоминания и письма. Павлодар. 550 с.
- Памятная книжка для Тобольской губерний на 1861 и 1862 гг. Тобольск.
- Поляков С. П. (1988) Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. Учеб. пособие. Москва. 168 с.
- Радлов В. В. (1899) Опыт словаря тюркских наречий. Т. 4. Санкт-Петербург.
- Ремезов С. У. (1965) Хорографическая книга Сибири (1696-1711). Москва.
- Семенов-Тянь-Шанский П. П. (1903) Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Киргизский край. Т. 18. / Под. ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. Санкт-Петербург. 479 с.
- Сейдимбек А. (2008) Устная история казахов: Исследование. Астана. 728 с.
- Татищев В. Н. (1962) История Российская. Москва. Т. 1.
- Усов Ф. (1879) Статистическое описание сибирского казачьего войска. Санкт-Петербург.
- Шокальский Ю. М. (1926) Из истории географии. Ленинград. 86 с.
- Шаяхметов Н. У. (2010) Изменение аграрного пейзажа степных областей Казахстана: историко-географический анализ (II пол. XIX –нач. XX в. в.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Алматы. 290 с.
- Яцунский В. К. (1955) Историческая география. Москва. 328 с.
- Baker J. N. (1945). A history of geographical discovery and exploration. London. 618 p.
- Wimmer (1885). Historische Landschaftskunde. Innsbruck. 320 p.
- Harley J. (1968). The evaluation of early maps: towards a methodology. «*imago Mundi*», V. 22, p. 62-74

References

- Artykbayev Zh. O. (2007). Sredneye Priirtysh'ye v kontekste problem istorii Yevraziyskikh stepey. [Average Irtysh in the context of the problems of the history of the Eurasian steppes.] Pavlodar. 267 p.
- Altayev A. SH., Yermanov A. ZH. (2010) Reka Irtysh v mongol'skuyu epokhu [River Irtysh in the Mongolian era]// Vestnik KazNU. Ser. istoricheskaya. № 4. 21-23 p.
- Alpysbes M. A., Arshabek T. T. (2012) Istoriya Bukhar zhyrauskogo rayona (Monograficheskoye issledovaniye) [History of Bukhar Zhyrau region (Monographic study)]. Karaganda. 484 p.
- Valihanov Ch. Ch. (1985) Sobranie sochinenii v pyati tomah [Collection of works in five volumes]. Alma-Ata. 416 p.
- Geografo-statisticheskii slovar Rossiyskoy imperii (1873) [geographic statistical dictionary of the Russian empire] Ch. 4. Sankt-Peterburg, 371 p.
- Zhumekenova D., Sadikov T. (2018) Karty XIX veka kak istochnik po istoricheskoy toponimike Kazakhstana. [The Maps of the XIX century as a Source of Historical Toponymy of Kazakhstan]// Bylye Gody. Vol. 47. Is. 1. 161-171 p.
- Ilin A. (1876) Podrobnyy atlas Rossiyskoy imperii s planami glavnykh gorodov. [The detailed atlas of the Russian Empire with plans of major cities] Sankt-Petersburg, 72 lists with maps.
- Kopeyev M. ZH. (2010) Sobraniye [Collection]. Almaty, T. 11. 210 p.
- Ksenzhih G. N. (2007) Istoricheskaya geografiya stepnykh oblastei Kazakhstana v XIX – nachale XX vv. [Historian geography of Steppe region of Kazakhstan in the 19 – beginning of 20 centuries]. Almaty. 406 p.
- Konkashpaev G. K. (1951) Kazakhskiye narodnyye geograficheskiye terminy. [Kazakh national geographical terms]. Izvestiya AN Kazakhskoye SSR, vyp: 99, ser. geograf. Alma-Ata. 385 p.
- Murzaev E. M. (1974). Ocherki toponimiki [Essays on toponymy]. Moskva. 382 p.
- Maksheev A. I. (1881) Karta Dzhungarii sostavlenneya shvedom Renatom vo vremya yego plena u kalmykov s 1716 po 1733 g [The map of Dzungaria composed by the Swede Renat during his captivity with the Kalmyks from 1716 to 1733] Sankt-Petersburg.
- Miller G. F. (1937) Istoriya Sibiri [History of Siberia] T. 1-2. Moskva. 607 p.
- NAA RK – Natsional'nyy arkhiv Astany Respublika Kazakhstan [National Archives of Astana Republic of Kazakhstan].
- National digital history... (2016) – Legendy i pridaniya Mangistau// National digital history of Kazakhstan. <http://e-history.kz/ru/contents/view/3725>Date: 01. 09. 2019.
- Potantin G. N. (2005). Izbrannyye sochineniya v trekh tomakh [Selected works in three volumes]. Tom 1. Puteshestviya, vospominaniya i pis'ma. Pavlodar. 550 p.
- Pamyatnaya knizhka dlya Tobol'skoy gubernii na 1861 i 1862 gg (1861) [Memorable book for the Tobolsk provinces for 1861 and 1862]. Tobolsk.
- Polyakov S. P. (1980) Istoricheskaya etnografiya Sredney Azii i Kazakhstana [Historical ethnography of Central Asia and Kazakhstan]. Ucheb. pospbiiye. Moskva. 168 p.
- Radlov V. V. (1899). Opyt slovarya tyurkskikh narechiy [Experience of the dictionary of the Turkic dialects]. T. 4. Sankt-Petersburg.
- Remezov S. U. (1965). Khorograficheskaya kniga Sibiri (1696-1711) [The holographic book of Siberia (1696-1711)] Moskva.
- Semenov-Tyan'-Shanskii P. P. (1903) Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. Kirgizskii kray. [Russia. Full geographical description of our Native Land. Kirgiz region]. Vol. 18 / Pod red. V. P. Semenova-Tyan'-Shanskogo. Sankt-Petersburg. 479 p.
- Seydimbek A. (2008). Ustnaya istoriya kazakhov: Isslelovaniye [Oral history of Kazakhs: Exploration]. Astana. 728 p.
- Tatishchev V. N. (1962). Istoriya Rossiyskaya [History Russian]. Moskva. T. 1. 576 p.
- Usov F (1879) Statisticheskoye opisaniye sibirskogo kazach'yego voyska [Statistical description of the Siberian Cossack army]. Sankt-Petersburg. 320 p.
- Shokalsky Yu. M. (1926) Iz istorii geografii [From the history of geography]. Leningrad. 86 p.
- Shayakhmetov N. U. (2010) Izmeneniye agrarnogo peyzazha stepnykh oblastey Kazakhstana: istoriko-geograficheskii analiz (II pol. XIX –nach. XX v. v.) [Changing agricultural landscape of the steppe regions of Kazakhstan: historical and geographical analysis (II half of XIX-beginning of XX centuries)]Dissertatsiya na soiskaniye uchennoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. Almaty. 290 p.
- Yatsunsky V. K. (1955). Istoricheskaya geografiya [Historical geography] Moskva. 328 p.

¹Т.Ж. Тулегенов , ²А.Г. Чекин , ³А.Ж. Султаниярова

¹старший научный сотрудник, e-mail: tulegenov1309@gmail.com

²старший научный сотрудник, e-mail: alexei.ch73@mail.ru

³PhD, научный сотрудник, e-mail: anarsitora@mail.ru

Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык», Казахстан, г. Есик

АТРИБУЦИЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОЛЛЕКЦИИ КЕРАМИКИ САКСКОЙ ЭПОХИ ИЗ ФОНДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВЕДНИКА-МУЗЕЯ «ИССЫК»

Аннотация. В настоящее время определение хронологии и культурного анализа сакской керамики основывается на аналогиях керамических комплексов и на типологии других артефактов. Нет единой формы и метода описания керамики, в том числе и на государственном языке, что значительно усложняет работу с коллекциями и их систематизацию. Авторы считают, что при описании керамики в большей мере необходимо опираться на геометрию сосуда, а не на ассоциативный ряд, который устаревает или меняется. На данный момент количество керамики, найденной археологами, достаточно велико, и для статистического анализа встает необходимость, в конечном итоге, провести работы по унификации стандартов её описания. В статье авторы аргументируют выдвинутые тезисы относительно коллекции керамики из фондов заповедника-музея «Иссык».

Большой интерес представляет сакская керамика из могильника Орнек, который дал большое количество ранее не встречавшихся в Иссыкском микрорегионе археологически целых форм сосудов. Разнообразие номенклатуры и качество найденной там керамики позволяет сделать вывод о, своего рода, специализации в этой области местных племен. Коллекция сакской керамики заповедника-музея ежегодно пополняется новыми находками и открыта для изучения.

Ключевые слова: Сакская керамика, культурный анализ, артефакты, заповедник-музей «Иссык», Жетысу.

T.Zh. Tulegenov¹, A.G. Chekin², A.Zh. Sultaniyarova³

¹senior researcher, e-mail: tulegenov1309@gmail.com

²senior researcher, e-mail: alexei.ch73@mail.ru

³Phd, researcher, e-mail: anarsitora@mail.ru

State historical and cultural reserve-museum «Issyk», Kazakhstan, Esyk

Attribution and cultural interpretation of the collection of ceramics of the saka era from the funds of the State historical and cultural reserve-museum «Issyk»

Abstract. Currently, the definition of the chronology and cultural analysis of Saka ceramics is based on analogies of ceramic complexes and on the typology of other artifacts. There is no uniform form and method of describing ceramics, including in the state language, which greatly complicates the work with collections and their systematization. The authors believe that the description of ceramics is more necessary to rely on the geometry of the vessel, and not on the associative series, which is outdated or changing. At the moment, the number of ceramics found by archaeologists is large enough and for statistical analysis there is a need, eventually, to work on the unification of standards for its description. In the article the authors argue their theses concerning the collection of ceramics from the funds of the reserve-museum "Issyk".

Of great interest is the Saka pottery from the Ornek burial ground, which has yielded a large number of archaeologically intact vessels form not previously found in the Issyk micro region. The variety of nomenclature and quality of ceramics found there, allows to draw a conclusion about a kind of specialization in this area of local tribes. The collection of Saka ceramics of the reserve-museum is annually replenished with new finds and is open for study.

Key words: Saka ceramics, cultural analysis, artifacts, reserve-museum «Issyk», Zhetysu.

Т.Ж. Тулегенов¹, А.Г. Чекин², А.Ж. Султаниярова³

¹аға ғылыми қызметкер, e-mail: tulegenov1309@gmail.com

²аға ғылыми қызметкер, e-mail: alexei.ch73@mail.ru

³Phd, ғылыми қызметкер, e-mail: anarsitora@mail.ru

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Қазақстан, Есік қ.

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қорындағы сақ дәуірі керамика жинақтарының атрибуциясы мен мәдени талдауы

Аңдатпа. Қазіргі таңда сақ керамикасының хронологиясы мен мәдени талдауы басқа керамикалық кешендердің ұқсастықтарына және артефактардың типологиясына негізделген. Оның ішінде керамиканы қазақ тілінде сипаттаудың бірыңғай формасы мен әдісі қарастырылмағандықтан ол өз кезегінде жинақпен жұмыс істеуді айтарлықтай қиындатып қана қоймай, оларды жүйелеуге де кедергі келтіреді. Авторлар керамиканы сипаттағанда, ескіретін немесе өзгерістерге ұшырап отыратын пікірлерге емес, ыдыстың геометриясына сүйену керек деп санайды. Қазіргі кезде археологтар тапқан керамикалар өте көп болғандықтан оларды статистикалық тұрғыдан талдау үшін оның сипаттамасын стандарттау бойынша жұмыс істеу қажет. Мақалада авторлар «Есік» қорық-музейі қорының керамика жиынтығына қатысты тезистерге сүйенеді. Өрнек қорымынан табылған сақ қыш бұйымы бұрын-соңды Есік шағын ауданында кездеспеген археологиялық тұрғыдан тұтас ыдыс пішінін бергендігі үлкен қызығушылық тудырып отыр. Ондағы табылған қыш ыдыстардың номенклатурасының әртүрлілігі мен сапасына қарап жергілікті тайпалардың осы бағытта жақсы мамандануы мүмкін деген тұжырым жасауға болады. Бүгінде қорық-музейдің сақ қыш коллекциясы жыл сайын жаңа олжалармен толықтырылып, зерттеуге жол ашуда.

Түйін сөздер: Сақ керамикасы, мәдени анализ, артефактілер, «Есік» қорық-музейі, Жетісу.

Введение

Керамика – одна из наиболее значительных групп предметов, составляющих основу материальной культуры населения степи в сакское время. До сегодняшнего дня основной недостаток в исследованиях материальной культуры населения степи в сакское время проявляется в отсутствии единых принципов классификации керамики.

Керамический материал, полученный в результате раскопок, чтобы приобрести статус музейной коллекции, должен пройти определенные этапы исследования. Одним из самых важных из них является атрибуция. Уже на этом этапе можно вычлениить некоторые проблемы, одна из них – недостаточное определение культурной атрибуции в исследованиях прошлых лет и их малодифференцированный характер.

Мы предлагаем рассмотреть возможное решение проблем атрибуции, датировки и культурной интерпретации на примере коллекции керамических сосудов сакской эпохи, подлинных предметов заповедника-музея «Иссык» (на сегодняшний день их насчитывается 75 сосудов хорошей сохранности, пригодной для типологического анализа). Керамические предметы производились в Жетысу в большом количестве, так как широко использовались в быту здешних племен. Видимо, это было связано с их полукочевым образом жизни, в условиях которого постепенно

росла потребность в применении керамической посуды как более удобной и менее затратной по сравнению с металлической. К тому же условия полуседлой жизни способствовали в определенной мере налаживанию ее производства как одного из необходимых видов ремесла.

При этом необходимо отметить недостаток публикаций с качественным иллюстративным материалом, метрологическими и петрологическими сведениями о сосудах. Это существенно затрудняет исследовательскую работу с подобной категорией материала и уменьшает ее ценность как исторического источника. Огромное количество находок, получаемых во время полевых археологических работ, большая трудоемкость их обработки и недостаток специалистов привели к тому, что керамический материал в абсолютном большинстве случаев до сих пор фиксируется не полностью, в лучшем случае выбираются лишь профильные фрагменты сосудов. В результате такой работы появляются только единичные качественные публикации новых археологических комплексов и находок.

Нельзя сказать, что попытки систематизировать материал при помощи типологической классификации не предпринимались отечественными археологами. Первая попытка систематизировать материал была предпринята Ф.Х. Арслановой, рассматривавшей культуру лесной и лесостепной полос Обь-Иртышского междуречья кочевников, выясняя их хронологическую

и этнокультурную принадлежность. Археолог Е.Ш. Амиров, исследуя курганы могильника Каратума, в основу классификации положил иерархическую структуру по следующими таксонам: класс, тип, подтип. Разделив их на виды по функциональному назначению: чаши, миски, кувшины и т. д. В свою очередь виды он подразделил на подгруппы по особенностям формы и орнамента (Амиров, 2016: 35). Что касается внешних очертаний и форм, то в Жетысу широкое распространение получили небольшие приземистые сосуды округлых форм. Столовую посуду представляют также объемные массивные кружки с петлеобразной плоской ручкой, предназначенные, видимо, для питья воды или молока. Кроме того, существовали чашки гораздо меньших размеров с такими же ручками и маленькие кувшинчики без ручек. Последние, по мнению ученых, имели, скорее всего, ритуальное назначение.

Большой интерес представляет появление на смену плоскодонных сосудов эпохи бронзы так называемых круглодонных – шаровидной и грушевидной формы. Как правило, эти кувшины со следами нагара и в составе теста имеют песок или гранитную дресву, что говорит об их использовании в качестве кухонной посуды. По всей видимости, кувшины прикапывались в горящие угли, а шаровидная форма давала максимальную площадь соприкосновения с огнем. Для установки таких кувшинов на плоскую поверхность использовались войлочные кольца, о чем свидетельствует материал из Алтайского погребения на плато Укок (Молодин, 2000: 86-119). Но круглодонные кувшины, так называемые «кочевнические», использовались не только в качестве кухонной посуды. Довольно часто мы видим такие же формы тулова у больших сосудов для хранения пищи, а также фляжки и кувшины с петлевидной ручкой для холодных продуктов. Возможно, гончарами применялся один шаблон для формовки тулова разной по назначению посуды.

В качестве шаблона для изготовления узкогорлых кувшинов могла применяться земельная масса, матерчатый шаблон (редко), чаще всего такой сосуд делался из двух половин и готовые части сажались «на клин».

Материалы и методы исследования

На данный момент в процессе работ с керамическими коллекциями заповедника-музея «Иссык» сделан технологический анализ

керамических сосудов и отдельных фрагментов керамики, обнаруженных в разные годы в Алматинской области (Жетысу) научным сотрудником филиала Института археологий им. А.Х. Маргулана в г. Астана Калиевой Ж.С. (работа выполнена при финансовой поддержке КН МОН РК, проект 2589/ГФ4 «Сако-савроматский культурный горизонт Казахских степей: исследование проблем межкультурных контактов в исторической диахронии») (руководитель проекта – А. Онгарулы). Исследование выполнено в рамках историко-культурного подхода в изучении древнего гончарства по методике, разработанной А.А. Бобринским, и основано на бинокулярной микроскопии, трасологии и физическом моделировании.

Основную часть работы составило изучение керамической коллекции раннего железного века, предметы которой были обнаружены в ходе археологических изысканий и хранятся в фондах Государственного историко-культурного заповедника музеев «Иссык». Эта коллекция насчитывает десятки экземпляров керамических сосудов. Заповедник-музей «Иссык» предоставил возможность изучения коллекции Калиевой Ж.С. (Калиева, 2017: 40-90).

На основе визуального осмотра и бинокулярной микроскопии были отобраны и зафиксированы образцы с сохранившимися следами формовки и обработки поверхности, также спайлент при конструировании полого тела. Заповедником-музеем «Иссык» были представлены сосуды из таких памятников, как: Каратума, Алатау, Азат, Кыргауылды, Курган Иссык, Иссык 2, Шубарат, Каскелен, Майбулак, Молалы, Карасай, Шошонай, Автотрасса Масак-Шарын, Калжат, Орнек и Рахат.

Практически все сосуды в хорошем состоянии, однако, некоторые из них отреставрированы и загипсованы, поэтому возможность изучения способов их конструирования, а иногда и обработки поверхности ограничена. Описание способов изготовления посуды производилось по ступеням гончарного производства. Представлена полная фотофиксация форм и орнаментов сосудов, а также макросъемка (с увеличением под микроскопом) в целях изучения особенностей состава формовочной массы, и обработки поверхностей. Сосуды представлены в виде кувшинов, банок, горшковидных сосудов с плоским или округлым дном, а также миски и чаши. Керамика в основном не орнаментирована, с дополнительными скульптурными частями в виде ручек и носиков сливов. В редких случа-

ях орнамент наносился минеральной краской, и прочерчен деревянным инструментом или штампом, среди сосудов преобладает окрашивание сосудов минеральной краской красно-коричневого цвета.

Сосуды изготавливались из хорошо отмученной глины. Представлены пять рецептов формовочной массы. ИПС (исходно пластичное сырье) + органика 59 сосудов, ИПС + дресва – 6 сосудов, ИПС + шамот – 4 сосуда, ИПС + органика + шамот – 2 сосуда, ИПС + дресва + органика – 1 сосуд.

Преобладание в составе большинства керамических сосудов органики указывает на то, что органику, в том числе навоз жвачных животных использовали как основную приемлемую примесь. Цвет большинства сосудов Алматинской области оранжево-красноватый, что тоже можно предположить, что при обжиге сосудов использовали сухой навоз, что дает такой характерный цвет. Что касается механической обработки поверхности, то большинство сосудов лощенные либо очень хорошо заглаженные. В процессе обработки поверхности использовали каменные ложила, кусочки кожи, также встречается заглаживание травой и деревянным инструментом.

По приданию прочности и устранению влагопроницаемости стенок можно определенно сказать, что сосуды обжигались в окислительной атмосфере с избыточным содержанием кислорода.

Из всей изученной коллекции керамики на данный момент отличается один сосуд, декорированный по венчику золотой фольгой (?). На сосуде по верхней части венчика и по боковой стенке (в одном месте) встречаются отпечатки золотистого налета. Данный факт требует дополнительных научных изысканий, так как такие налеты на сосудах в виде металлической аппликации встречаются крайне редко.

Подробный анализ методов изготовления сакской керамики сделала в статье «Ceramics at the Emergence of the Silk Road: A Case of Village Potters from Southeastern Kazakhstan during the Late Iron Age» профессор археолог Клаудия Чанг. Основываясь на данных микроскопии, она пришла к похожим выводам (Claudia Chang, 2017: 13-25).

Результаты и обсуждение

Краткое описание некоторых сосудов (отбирались сосуды преимущественно хорошей сохранности и ярко выраженных форм) начнем

с большого кувшина, имеющего короткое широкое горло и шарообразное тулово (могильник Иссык-2, IV–III вв. до н. э.). Здесь о ручном способе лепки говорят частые вмятины на поверхности сосуда (рис. 1). Очевидно, что данный сосуд собирался из двух частей, сделанных на шаблоне.

Примечательная особенность другого кувшина, вернее, его фрагмента, найденного в *могильнике Иссык-2* (рис. 2), – это орнамент, выполненный в виде соединенных друг с другом треугольников, внутренняя площадь которых полностью покрыта равными маленькими вмятинами. Данный орнамент обрамляет верхнюю часть тулова и является одним из самых распространенных украшений столовой посуды эпохи раннего железа. Конечно, посуда у саков украшалась и другими, не менее известными орнаментами, в частности, одной либо несколькими концентрическими или волнообразными линиями с различной высотой, а также с различной частотой гребня. Другая особенность этого кувшина заключается в том, что орнаментированные части кувшина имеют другой цвет. Это объясняется тем, что они были закрыты в процессе покрытия ангобом до обжига. Таким образом, древний мастер визуально выделил орнамент.

Следует отметить, что с круглым дном производились не только кувшины, но и другие виды посуды, в том числе массивные кружки с петлеобразной плоской ручкой. Один экземпляр такой кружки, правда, со сломанной ручкой, найденный в *могильнике Молалы* (V–IV вв. до н. э.), выставлен в качестве экспоната и представляет интерес у посетителей необычностью как формы, так и размера емкости, равной примерно двум литрам. Учитывая это, и особенно толщину стенок данной посуды, можно предположить, что она выполняла функцию не только и не столько кружки, сколько функцию горшка (рис. 3).

Ярким примером широко распространеного вида столовой посуды сакской эпохи является шарообразный горшок с узеньким, округлым в сечении венчиком (могильник Шубарат, V–IV вв. до н. э.). Поверхность его ровная и гладкая, но не лощеная. Скорее всего, он изготовлен с помощью матерчатого шаблона, наполненного песком, позволявшего древнему мастеру добиться более или менее законченной формы и симметричности (рис. 4).

Характерные черты столовой посуды саков присущи и круглодонному кувшину средних размеров, с невысоким широким горлом и туло-

вом в виде шара (найден в одном из погребений на территории Алматинской области, датируется V–IV вв. до н. э.). Столовые кувшины имели гораздо меньшие размеры по сравнению с водоносными.

Интересно отметить, что формовочная масса составлялась по разным рецептам, имевшим существенные отличия. Если при изготовлении кухонной посуды, кроме глины как основного сырья, добавлялись гранитная дресва, песок и органика – примеси растительного происхождения или же навоз домашних животных, то для производства столовой посуды использовалась лишь глина, либо добавлялась в очень малых количествах органика. Очевидно, в первом случае специфика структуры рецепта была обусловлена необходимостью обеспечения жаростойкости кухонной посуды. Обжиг глиняных сосудов производился в окислительной среде при температуре не ниже 800 градусов, часто недостаточной выдержки.

Керамический материал из *могильника Майбулак* помимо сохранившихся сосудов насчитывает около четырехсот фрагментов керамики, в том числе 23 венчика, 6 фрагментов донцев, 6 орнаментированных фрагментов. К сожалению, среди находок этого могильника нет предметов первоначальной целой формы. Все 23 венчика принадлежат разным сосудам: по форме и технологии изготовления соотносятся следующим образом. Самые распространенные формы венчиков – округлая и уплощенная с утолщением. Все венчики этой группы отогнуты наружу. Фрагменты другой группы – прямые с округлым краем (6 фрагментов). К следующей группе относятся 4 фрагмента от сосудов скоротким венчиком, переходящим в расширяющееся тулово. Края венчиков округлые, слегка зауженные или заостренные. Орнаментированных фрагментов имеется 6 экземпляров. Два из них с «жемчужинами», один – с круглым налетом также в виде «жемчужины».

Донца сосудов плоские, свиделенным поддоном или без него. Керамика серого, черного, а также кирпичного цветов. Тесто различается по плотности и пропорциям входящих компонентов. Примеси: мелкий или крупный кварцевый песок, слюда, пирит. В изломах тесто черного, серого цвета, иногда с оранжевой или светло-коричневой прослойкой с внешней и внутренней сторон. На поверхности керамики имеются следы заглаживания и лощения. Имеется 75 фрагментов серого и черного цветов с хорошим лощением. Описанная группа керамики близка

керамике с памятников поздней бронзы алексеевско-саргаринского круга. Вещевой материал крайне беден и немногочислен.

Керамический комплекс *городища Майбулак* представляет собой неоднородную коллекцию большого количества фрагментов, типологическая характеристика которой позволяет подразделить ее не целый ряд групп и подгрупп сосудов, характерных для времени эпохи как позднебронзового периода, так и периода эпохи ранних кочевников. Несомненным является и присутствие в коллекции типов посуды, характерных для земледельческих культур более южных территорий.

Наиболее многочисленной является посуда, для которой характерны отогнутый наружу венчик, удлиненная шейка, плавно переходящая в «шаровидное» тулово. Характерным для этой же группы является и наличие валика, т. е. оформление венчика валиком.

Технологические приемы этого вида посуды в целом сходны, даже при наличии нормальных отличий по цветовой окраске (отдельные фрагменты покрыты ангобом), в целом группа едина и типична.

Валиковая керамика с *городища* с оформлением ее по венчику и своеобразным решением орнаментальных композиций на ней: пальцевые защипы, ногтевые вдавления, волнообразность валика, придает данной группе самостоятельность. Отдельные фрагменты залощены.

Для донцев сосудов характерна плоскодонность; несколько фрагментов имеют поддон.

По орнаментальным мотивам стенок сосудов выделяется единая в целом группа, которая технологически отличается по ряду признаков: состав теста, обжиг, цветовая окраска как внутренней, так и внешней поверхности. Ангобированный, прекрасно обожженный (внутренняя поверхность серого цвета), «звенящий» фрагмент горшка орнаментирован той же «жемчужинной» или треугольными вдавлениями, что и фрагмент рыхлой, серовато-черного цвета, плохо обожженной керамики.

Заключение

Уникальность керамической посуды из *могильника Орнек* заключается в поразительном разнообразии номенклатуры. Здесь присутствует самая разнообразная по форме и назначению керамика.

В 2019 году в рамках научно-исследовательского проекта «Семиозис материальной куль-

туры Жетысу на материалах археологического комплекса Рахат с эпохи саков до XIII в.» была проведена работа по систематизации и сравнительному анализу всех видов керамики, обнаруженной на могильнике Орнек (25 предметов) и в предыдущих полевых сезонах. Так, стало очевидно типологическое сходство с керамикой археологических памятников сакского периода – могильников Шубарат и Молалы. Напрашивается вывод о существовании керамических мастерских, которые обеспечивали посудой весь регион. Однако есть и уникальные в своем виде изделия – «амфорообразные» кувшины с узкой

горловиной (рис. 5). Очевидно, что такая форма делалась намеренно для хранения и транспортировки ценных напитков. И шаровидный кувшин с высоким раструбом подтреугольной формы (рис. 6), который встречается лишь однажды в отчете А.Г. Максимовой 1959 года. В двух курганах были найдены ритуальные по назначению миниатюрные чаши. Вместе с тем присутствуют кувшины классических грушевидных форм, которые просуществовали до позднесакского периода представленными кувшинами могильника Рахат, а также миски, имеющие аналоги во всех сопредельных регионах Жетысу.

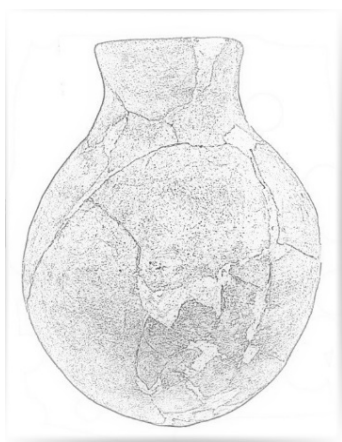

Рисунок 1 – Шарообразный кувшин. Могильник Иссык (V-IV вв. до н. э.).

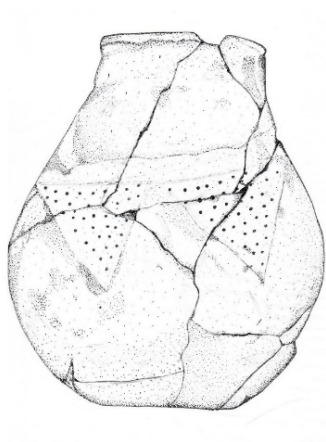

Рисунок 2 – Фрагмент керамического сосуда. Могильник Иссык (V-IV вв. до н. э.).

Рисунок 3 – Банкообразный керамический сосуд. Могильник Молалы (V-IV вв. до н. э.).

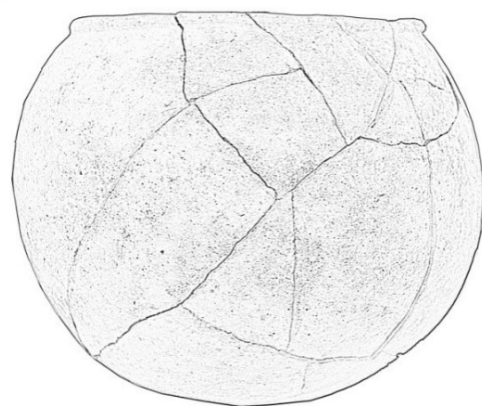

Рисунок 4 – Банкообразный керамический сосуд. Могильник Молалы (V-IV вв. до н. э.).

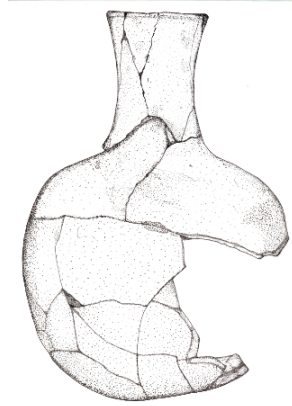

Рисунок 5 – Амфорообразный кувшин. Могильник Орнек, курган №5, цепочка II (IV – III вв. до н. э.).

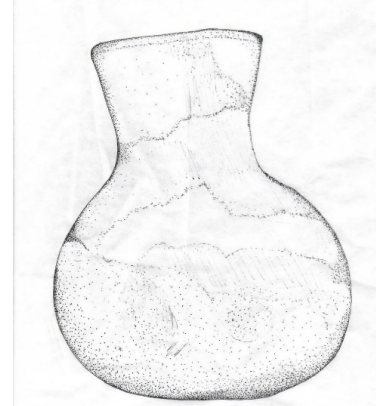

Рисунок 6 – Кувшин с высоким раструбом. Могильник Орнек, курган №2, цепочка I (V-IV вв. до н. э.).

Исследуя формы кувшинов с узкой горловиной, а также миски, мы приходим к выводу, что основным способом их изготовления было не выдавливание из цельного куска глины, а скорее наоборот – глиняная заготовка надевалась на шаблон, а потом оформлялся венчик. Об этом говорит частое утолщение в среднем сечении узкогорлых сосудов, которые собирались из двух частей, и довольно частое явление, когда венчик завален от линии горизонта, т. е. при сборке кувшина верхнюю часть «повело» и состыковка прошла неровно. Такое упрощение изготовления керамических сосудов позволяло поставить их производство на поток и значительно увеличить количество выпускаемой продукции.

Вполне вероятно, что население было знакомо с технологическими традициями изготовления керамических сосудов на других территориях, где гончарное дело имеет более глубокие прогрессивные корни.

Некоторые типы керамики находят многочисленные аналогии в погребально-поминальных памятниках раннекочевнических погребениях Жетысу. Это, прежде всего, полукруглые кружки с петлевидными ручками, горшки с плавным переходом тулова в шейку и округленным венчиком, «сковороды», миски в виде сегментосферы. В сакских памятниках региона (Каратума, Алатау, курган Иссык) известны находки станковых сосудов красного лощения, а также покрытых ангобом. Однако, погребения, как правило, дают ограниченный набор посуды и не могут охарактеризовать керамический комплекс

полностью, тогда как материалы поселений обычно более разнообразны. Так, значительно больше сходства форм и техники изготовления с керамикой поселений на территории Алматы: (РУРТ, район автостанции «Таугуль», склон г. Кок-Тюбе на левом берегу р. Казачки), раскопки М.К. Кадырбаева; поселение на территории студийного комплекса Алматинского телевидения, раскопки Ф. Григорьева; керамика из поселения Сарытогай на правом берегу р. Чарын (раскопки под руководством А.К. Акишев), археологическая разведка заповедника-музея «Иссык» 2013 года (Б.Н. Нурмуханбетов и Т.Ж. Тулегенов); в Есикском регионе это городища Рахат и Орикти, а также сеть сопутствующих более мелких поселений и курганные могильники раннего железного века.

Таким образом, датировку керамических сосудов из фондов заповедника-музея, относящихся к сакскому периоду корректируют могильники Молалы, Шубарат, Майбулак, Орнек и Рахат, которые связывает нечто большее, чем только типологическое сходство. Не исключено, что объяснение следует видеть в сфере этнокультурного родства. Наиболее вероятная датировка керамических сосудов из фондов заповедника-музея «Иссык», таким образом, укладывается в пределы V–I вв. до н. э.

Работа выполнена при финансовой поддержке МКС РК, проект № BR06449571/ПЦФ «Семиозис материальной культуры Жетысу на материалах археологического комплекса Рахат с эпохи саков до XIII в.»

Литература

- Амиров Е. (2016). Керамика могильника Каратума // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур: сборник научных статей, посвященный памяти археолога Бекена Нурмуханбетова. Алматы. С.35.
- Молодин В. (2000). Культурно-историческая характеристика погребального комплекса кургана №3 памятника Верх-Кальджин II // Феномен алтайских мумий. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. С. 86–119.
- Калиева Ж. (2017). Технично-технологический анализ керамических коллекций фонда Государственного историко-культурного заповедника музей «Иссык» // Отчет о научно-исследовательской работе по теме 2589/ГФ4 «Сако-савроматский культурный горизонт Казахских степей: исследование проблем межкультурных контактов в исторической диахронии». Алматы. С. 40–90.
- Heinsch M., Pamela B., Lyubyanovics K., Alice M., Reedy C., Tourtellotte P, and Chang C. (2015) Ceramics at the Emergence of the Silk Road: A Case of Village Potters from Southeastern Kazakhstan during the Late Iron Age // <https://e.mail.ru/attach/15744264930531938901/0%3B1/?folder-id=0&x-email=anarsitora%40mail.ru> dat: 11/11/2019.
- C. Chang. (2012) in *The Archaeology of Power and Politics in Eurasia: Regimes and Revolutions*, edited by C.W. Hartley, G.B. Yazicioglu, A.T. Smith. Cambridge University: Press. New York. pp. 122-142.
- Буряков Ю. (1975). Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (историко-археологический очерк Чача и Илака). Ташкент: Фан, 204 с.
- Подушкин А. (2000). Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н. э. – VI в. н. э. Туркестан: Издательский центр МКТУ, 203 с.
- Горбунова Н. (1962). Культура Ферганы в эпоху раннего железа. АСГЭ. Вып. 5. Ленинград. С.91-122.

- Negmatov N.N., Belyaeva T.V. (1986). On the Discovery of the Bronze and Early Iron at Nurtepa Ancient Town in Tajikistan // *Journal of Central Asia*, №2, p. 75-96, fig. 3-7.
- Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. (1962). Древности Кайраккумов. Душанбе, с. 131-133, 255-258, табл. 98, 99, 103, 106;
- Ртвеладзе Э.В. (1977). Новые бактрийские памятники на юге Узбекистана. Бактрийские древности. Ташкент. С.99.
- Массон В.М. (1959). Древнеземледельческая культура Маргианы // *Материалы и исследования по археологии. СССР. № 73. Москва – Ленинград. С. 3-41.*
- Якобсон А.Л. (1977). Гончарные центры VIII – IX вв. в Таврике. КСИА, вып. 150.

References

- Amirov E.Sh. (2016). *Keramika mogylnika Karatuma. [Ceramics of the Karatum burial ground] // Saki i savromati kazakhskikh stepei: kontakt kul'tur: sbornik nauchnih statei, posvyashennih pamyati arkheologa Bekena Nurmukhanbetova. Almaty. P.35.*
- Molodin V.I. (2000). *Kul'turno-istoricheskaya harakteristika pogrebal'nogo kompleksa kurgana №3 pamyatnika Verh-Kal'djin II. [Cultural and historical characteristics of the burial complex of the mound №3 of the monument Verkh-Kaldzhin II] // Fenomen Altaiskih mumiy. Novosibirsk: izd-vo IAET SO RAN. P.86-119.*
- Kalyeva Zh.S. (2017). *Tekhniko-tehnologicheskii analiz keramicheskikh kollektсий fonda gosudarstvennogo istoriko-kul'turnogo zapovednika-muzeya "Issyk". [Technical and technological analysis of ceramic collections of the State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"] // Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme 2589/GF4 "Sako-savromatski kul'turniy gorizont Kazakhskikh stepei: issledovanie problem mezhkul'turnih kontaktov v istoricheskoi diahronii". Almaty. P.40-90.*
- C. Chang. (2012) in *The Archaeology of Power and Politics in Eurasia: Regimes and Revolutions*, edited by C.W. Hartley, G.B. Yazicioglu, A.T. Smith. Cambridge University: Press. New York. pp. 122-142.
- Buryakov Yu.F. (1975). *Istoricheskaya topografiya drevnikh gorodov Tashkentskogo oazisa (istoriko-archeologicheskii ocherk Chacha i Ilaka). [Historical topography of the ancient cities of the Tashkent oasis (historical and archaeological essay of Chach and Ilak)]. Tashkent: Fan. 204 p.*
- Podushkin A.N. (2000). *Arisskaya kul'tura Yuzhnogo Kazakhstana IV do n.e.- VI v.n.e. [Arys culture of South Kazakhstan IV century. BC. - VI century n.e.]. Turkestan: Izdatel'skiy tsentr MKTU. 203 p.*
- Gorbunova N.G. (1962). *Kul'tura Fergany v epokhu rannego zheleza. [Ferghana Culture in the Early Iron Age] // ASGE. Vip.5. Leningrad. p.91-122.*
- Negmatov N.N., Belyaeva T.V. (1986). On the Discovery of the Bronze and Early Iron at Nurtepa Ancient Town in Tajikistan // *Journal of Central Asia*, №2, p. 75-96, fig. 3-7
- Litvinskiy B.A., Okladnikov A.P., Ranov V.A. (1962). *Drevnosti Kairakkumov. Dushanbe. [Antiquities of Kairakkump]. p.131-133,255-258, tabl. 98,99,103,106.*
- Rtveladze E.V. (1977). *Novie baktriyskie pamyatniki na Yuge Uzbekistana.[New Bactrian monuments in southern Uzbekistan Tashkent] // Baktriyskie drevnosti. P.99.*
- Masson V.M. (1959). *Drevnezemel'del'cheskaya kul'tura Margiany.[The ancient agricultural culture of Margiana] // Materialy i issledovaniya po archeologii. SSSR. №73. Moskva-Leningrad. p.3-41.*
- Yakobson A.L. (1977). *Goncharnie tsentri VIII-IX vv. v Tavrike.[Pottery centers of the 8th-9th centuries in Taurica]. KSIA, v.150.*

M.T. Bizhanova

Ph.D. Student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: b.meiramgul7@gmail.com

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE CONTINUITY OF NOMADIC STATEHOOD

Abstract. The article discusses the theoretical and methodological issues of the historical continuity of statehood of the states of Deshti-i-Kipchak. Political unions formed in the steppes were characterized by a different form of statehood, with features of development, primarily elements of historical continuity. In other words, the methods of organization and government that have taken place here are often inherited from their near and distant predecessors. In this regard, it is necessary to talk about the important role of continuity in nomadic statehood. The modern movement of historical knowledge requires further understanding of the process of continuity of state institutions of the Kazakh Khanate, which was a direct continuation of the Turkic state traditions, the political and ideological successor of the Golden Horde, Ak Horde, Mogulistan, Nogai Horde, Abulhair Khanate and an understanding of the essence of the changes that were directly related to transformation of the internal mechanisms of a nomadic society.

Key words: Statehood, historical succession, Deshti-i-Kipchak, civilization, Kazakh Khanate.

М.Т. Бижанова

Phd докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: b.meiramgul7@gmail.com

Көшпелі мемлекеттіліктің сабақтастығының теориялық және методологиялық мәселелері

Аңдатпа. Мақалада Дешті Қыпшақ аумағындағы мемлекеттердің мемлекеттілігінің тарихи сабақтастығының теориялық-методологиялық мәселелері қарастырылған. Көшпелі далада құрылған саяси бірлестіктерге даму тұрғысынан әртүрлі деңгейдегі мемлекеттіліктің формасы тән болды және олар өз бойында ең алдымен тарихи сабақтастық элементтерін алып жүрді. Басқаша айтқанда, бұл жерде орын алған мемлекеттік ұйымдастыру және басқару әдістері көбінесе олардың жақын немесе алыс ізашарларынан мұра болып қалғаны белгілі. Осыны ескере отырып көшпелі мемлекеттілікте сабақтастықтың маңызды рөлі туралы айтқан жөн. Тарихи білімнің қазіргі заманғы қозғалысы Алтын Орда, Ақ Орда, Моғолстан, Ноғай Ордасы, Әбілқайыр хандығының саяси және идеологиялық мұрагері, түркі мемлекеттік дәстүрлерінің тікелей жалғастырушысы болған Қазақ хандығының мемлекеттік институттарының сабақтастық процесін одан әрі тереңдей түсінуді қажет етеді.

Түйін сөздер: Мемлекеттілік, Қазақ хандығы, тарихи сабақтастық, Дешті Қыпшақ, өркениет.

М.Т. Бижанова

докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: b.meiramgul7@gmail.com

Теоретико-методологические проблемы преемственности кочевой государственности

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и методологические вопросы исторической преемственности государственности государств Дешти-и-Кипчака. Политические союзы, сформированные в степях, характеризовались другой формой государственности, с особенностями развития, прежде всего элементов исторической преемственности. Другими словами, методы организации и управления государством, которые здесь имели место, часто наследуются от их ближних и дальних предшественников. В связи с этим необходимо говорить о важной роли преемственности в кочевой государственности. Современное движение исторического знания требует дальнейшего осмысления процесса преемственности институтов государственности Казахского ханства, которое являлось непосредственным продолжателем

тюркских государственных традиций, политического и идеологического наследника Золотой Орды, Ак Орды, Могулистана, Ногайской Орды, ханства Абулхаира.

Ключевые слова: Государственность, историческая преемственность, Дешт-и-Кипчак, цивилизация, Казахское ханство.

Introduction

Statehood is an indicator of the development and heritage of society, but at the same time it is also its ideology, political, social and cultural orientation, aimed at protecting and developing the state. Sociological theories define the state as a special form of organization of a society, possessing certain means and methods of applying power within a society, establishing a certain order of relations between members of a society in a certain territory, which involves the entire population in the established territory. The modern movement of historical knowledge requires further understanding of the process of continuity of state institutions of the Kazakh Khanate, which was a direct continuation of the Turkic state traditions, the political and ideological successor of the Golden Horde, Ak Horde, Mogulistan, Nogai Horde, Abulkhair Khanate and an understanding of the essence of the changes that were directly related to transformation of the internal mechanisms of a nomadic society. The main emphasis of the research is put on the identification of various forms and features of the political, legal and spiritual and ideological continuity of the Kazakh statehood from large political entities that existed on the territory of East Desht-i-Kypchak and Zhetysu in the XIV-XVI centuries.

Methodology

In recent years, Kazakhstani scientists have become leaders in the field of research of the nomadic society. At the same time, the contribution of Kazakh researchers to the development of world nomadic studies is not limited to historical, sociological, ethnographic and cultural studies, the theoretical, methodological and epistemological aspects have received significant development. The application of the methodology of both formational and civilizational approaches in the study of the history of nomadic peoples from the mid-19th century did not provide conclusive answers to the key questions of nomadism. Moreover, the traditional opposition of these directions in historiography in practice turned out to be an identical evolution of views among proponents of formation theory

and followers of the concept of civilization, and ultimately led to similar conclusions. This is explained by the fact that both approaches based on the model of its development laid the features of the evolution of agricultural peoples. The concepts of “formation” and “civilization” were given from the standpoint of the ideas of Western European man. And it is no coincidence that the term “state” has become key for them as one of the signs of the level of development of society. But, as it turned out, the features characteristic of certain stages of development of the evolution of settled peoples are not necessarily present in nomadic societies, and the signs of various stages can exist among nomads at a time. The evolution of views within the framework of the formational and civilizational approaches is very similar and went from the opinion of the static nature of the nomadic society to the creation of theories about its special development and the exceptional influence of neighboring settled peoples on the emergence of the state among nomads. Historiographic analysis allows us to conclude that the views on the military-political organization of nomads evolve – from the complete denial of nomadic statehood to the historical, genetic and cultural continuity of nomadic empires – Turkic and Mongolian. At the present stage of the development of historical thought, the main problems are the interaction of various state traditions and political and legal systems. At present, attempts are being made to expand and deepen the historical perspectives of the development and interaction of various civilizations, including the nomadic system. Each researcher proceeds from his own evaluative nuances, the level of research training, which allows us to consider the evolution of historical ideas on the development of statehood in Central Asia. Discussions and conflicting conclusions of modern historical science reflect the level of theoretical and methodological approaches and show the lack of logical tools for understanding the essence and nature of changes in the political and legal system of a nomadic society. Today, there is a great need for further research and development of conceptual problems of the socio-political and ideological transformation of nomadic societies, determining the nature and essence of the formation of political institutions.

Kazakhstani scientists, too, did not stand aside from the discussions that unfolded in modern science on the relationship of different methodological approaches, including civilization. Modern scholars pay attention to the fact that at present Kazakhstan historical science, having survived an ideological vacuum, is striving to form new approaches and study such scientific categories as “statehood”, “power”, “social organization”, “social mobility” and others inherent to nomadic societies that were created on the territory of Kazakhstan and beyond in the past, it became an urgent task for it in the search for a model of nation-building and sustainable development of statehood (Torlanbaeva, 2016).

The main part

On the basis of medieval Arab sources, B.E. Kumekov urges to understand the uniqueness of the civilizational signs of nomadic culture. Defending the presence in the steppe civilization of the basic definitions of civilization, such as state, cities, and writing, he claims: “Due to intergenerational adaptation to the geographical environment and the dominant cattle-breeding economy, nomadic tribes developed the traditions of the steppe culture, the most stable block associated with a particular phenomenon, with steppe lifestyle. Its deepest sources originate in the Bronze Age, the standards are established in the Saka historical and cultural community. A high degree of continuity is characteristic of the steppe lifestyle in time and space” (Kumekov, 2004: 102). The term “nomadic civilization” has become a self-designation thanks to the work of such famous scientists as A.Kh. Margulan, K.A. Akishev and N. Masanov. A significant contribution to the study of the problems of nomadic societies and the problems of “cultural ecology” was made by the famous Kazakh ethnologist N.E. Masanov. So the researcher typologized the habitat of nomads in accordance with the principles of generally accepted ecological systematics on the range (ecosystem) of nomadism and the marginal zone (ecotone) (Masanov, 1995). The modern Kazakhstani scientist Z. Qinayatuly in the article “N.M. Mogilyansky, L.N. Gumilevtni ethnos teoriyası qazaqtanydyn keibir maseleri” draws attention to the term “ethnos” as part of the civilizational paradigm, which entered into scientific circulation with the filing of French sociologists and N.M. Mogilyansky. In the ethnic dynamics of the nomadic societies of Eurasia and the Kazakh people proper, he distinguishes the following stages: 1. Sako-Usunsky era; 2. Kanly-

Kypchak; 3. Ak Horde and the Alash era; 4. The Kazakh Khanate (Kinayatuly, 2012: 7). In the study and refinement of terms and definitions, the opinion of K.M. is interesting Baipakova: “The terms “nomadic culture”, “nomadic civilization” are not entirely successful. It’s more correct to talk about “steppe culture and civilization”, which implies not only nomadism, but also sedentary life, not only cattle breeding, but also agriculture and urban life ... Nomadism is only a part of the steppe economy, life and everyday life, part of the peculiar civilization of Kazakhstan” (Orazbaeva, 2005: 72). In his monograph “Civilization of the nomads of the Eurasian steppes”, the modern Kazakhstan author A.I. Orazbaeva, considers it appropriate to include in the categorical apparatus the term “civilization of nomads of the Eurasian steppes” (CCEC), since it meets all the most significant socio-cultural characteristics of traditional Kazakh society and is more optimal in further revealing its essence and content (Orazbaeva, 2005: 76).

Ambiguous theoretical and conceptual constructions about the civilizational affiliation of nomadic societies of the steppe zone of Eurasia are presented in the works of Russian scientists A.I. Martynova, N.N. Kradina, V.V. Trepalova and others B. Entukhshvin emphasizes that the concept of “civilization” does not necessarily have to be reduced to the term “urbanization.” ... For this reason, there is no reason to consider nomads who had statehood and their own highly developed doctrine of statehood as uncivilized, uncultured, or barbaric peoples (Entukhshvin, 2009).

Civilization theory in Russian and Russian historical thought has quite a few regional and typological changes. So in the article of a scientist from Tatarstan E.S. Kulpin attempted to determine the influence of the Golden Horde in the formation of Russian civilization: “... the creation of a system of cities in the southern Russian steppes of the XIV century. It allows us to talk about the history of the Golden Horde as an attempt at a civilizational breakthrough in the history of mankind, and also about an incompletely realized original path of evolution of Russian (Eurasian civilization) (Kulpin, 2008). Further, E. S. Kulpin determines that civilization is, first of all, the ability to learn, change, develop and be creative, to meet basic human needs, tolerance in human relationships and the level of self-organization of society, where the degree of autonomy from the natural environment is the most important criterion. And all these features, according to the researcher, were inherent in the civilization of the Golden Horde (Kulpin, 2008:118).

Indicates the huge role of the Golden Horde in the life of the Turkic peoples and the entire Eurasian space R.S. Khakimov: "The Golden Horde culture absorbed the medieval achievements of many Turkic and other peoples. A perfect economy, built on a wonderful financial system, communications and management, fantastic at the time, that made it possible to control a vast territory and ensure security, excellent military art, science, literature, architecture, etc. – all this speaks of an independent culture of the Golden Horde, which stood at the highest level in the Middle Ages" (Khakimov, 2008: 14).

In historical science, there are several theories of the emergence of state formations among nomads. The most common are two points of view. The first concept consists in the formation of a state as a result of the elimination by the khan of a clan aristocracy that could claim power, and the conquest of neighboring territories. The second concept consists in uniting tribes experiencing a crisis of tribal relations and adapting their institutions of power to the emerging functions of a tribal power system. At the same time, researchers consider the development of these tendencies on the example of nomadic societies of Hunnu, Syanbi, Juanjans, Türk-tutszüe, Uyghurs, Kyrgyz, Kimaks, and finally the Mongols, often contrasting them with each other (Bartold, 1968: 94, 95, 87). Researchers note the inheritance of ancient Turkic state traditions with varying degrees of their completeness by later Turkic state formations (Zhumaganbetov, 2003: 228-261). Foreign historiography on the problems of statehood is represented by the works of J. Nettle, C. Tilly, S. Bartolini, H. Linz, A. Stepan, S. Roccan, J. Colomere, F. Raeder, R. Jackson and P. Colsto, F. Fukuyamo, F. Schmitter, L. and O. Yohhansen, O. Norad, J. Yadav, A. Hirschman et al (Orazbaeva, 2017: 25).

The progressive development of historical thought has led to the definition of the main stages of the dialectical development of the political system in nomadic societies (Klyashtorny, 2005:30):

1. The community of nomadic tribes of Central Asia of the VIII-V centuries. BC. according to a sufficiently definite description of contemporary written sources, they did not have a political organization that went beyond tribal and military-democratic institutions.

2. radical changes in their environment occurred in the IV-III centuries. BC, when a new tertiary political organization was recorded in the sources – an early state governed by a hierarchically structured military-tribal aristocracy.

3. The imperial structure of the supreme power predetermined profound social changes not only

within the dominant tribal group, but also in the communities dependent on them, in which the processes of political genesis were sharply intensified. These processes are also reflected in the political terminology of sources unified for the entire Central Asian world.

4. The new sociopolitical structure reached its classical embodiment in the 6th-8th centuries, when the own terms appeared in the runic texts of the Orkhon Turks and Yenisei Kyrgyz designated as a state political organization (ale), a continuing ethnic tribal community (bodun).

Characteristic features for nomadic societies were: the preservation of tribal relations (personal freedom and economic independence of ordinary nomads, communal ownership of land), the presence of a small number of foreign slaves and the existence of property differentiation. All these specific features of nomadic societies led to discussion of three key issues in this problem: the causes of nomadism, the existence of statehood among nomads and the possibility of considering the "steppe culture" as an alternative to agricultural civilization. In this regard, considering the history of the formation of the early state among Turkic-speaking Naimans, we come across, first of all, the idea of the similarity of the socio-political institutions, the tax system that existed among the nomads. This similarity, in turn, was due to the similar functioning of the livestock economy. A number of researchers, including V. Trepavlov, put forward the idea of an organic connection of nomadic states with each other. This connection determined the continuity in their socio-economic and political development, which allowed the aforementioned author to present each subsequent nomadic state formation that arose in history as a stage or "steps of a single process of development of the social system of nomads" (Trepavlov, 1993: 14-15). The formation of statehood among nomadic tribes proceeded through mutual influence and consolidation of elements of state formation not only from the predecessors, nomads, but also from neighboring settled agricultural peoples. In this regard, the history of the Khitan state and the nomadic Turkic tribes inhabiting this empire is indicative. Under these conditions, ethnic processes continued to develop among the Turkic tribes, which were characterized by different levels of unification: ethnic and interethnic consolidation, integration and assimilation, as well as ethnic division in the form of dispersion, separation or ethnic partition.

Thus, one can agree with the opinion of one of the best methodologists of modern historical science N.N. Ionova, that in the conditions of the modern

cognitive tradition (scientific pluralism) there cannot be a single, consistent concept of civilization.

In Russian historical science, today there are three main approaches to the study of the nomadic world: stadial, dichotomous and the concept of local civilizations. O. N. Proskuryakova in the article “Concepts of civilization and modernization in domestic historiography” defines: “An analysis of the current methodological situation allows us to identify several major trends in domestic historiography: 1. updating the formation approach; 2. development of a civilizational approach; 3. The combination and formation of civilizational approaches; 4. active development of the modernization paradigm” (Proskuryakova, 2007: 154). The main results of this period were the formulation of such important problems as the beginning of nomadic statehood, the definition of an ethno-political history, the development of some theoretical issues of social stratification and differentiation of a nomadic society. Part of the civilizational paradigm of modern historical science is scientific research on the history of nomadic state structures and new theoretical and methodological constructions as applied to the study of the concept of “nomadic statehood”. The content of historiography gradually expanded, and the system of historical science includes both the development of specific concepts, and the impact of theory on the cognition process – a methodology that defines the principles of cognition and is the basis for using the method. The American scientist T. Barfield proposed to the scientific community an interesting theory of the development of nomadic societies, which shows the possibility of establishing the synchronism of the growth and decline of nomadic empires and similar processes in China. The cyclic connection between the political systems of China, Central Asia and the Far East was repeated three times over two thousand years (Barfield, 2009). Russian scientist L.S. Vasiliev distinguishes 3 types of nomadic civilization: Khitan – when a nomadic tribe is formed on the outskirts of a powerful empire, it borrows a lot from it, but strives to maintain its identity; Turkic – when nomads constantly change their habitats, invading the zone of farmers and subjugating them to themselves; Mongolian – when a state is created under external influence that invades the zone of farmers, subjugating their states one after another, but trying to maintain their identity (Vasiliev, 1998).

N.N. Kradin in his monograph “Nomads of Eurasia” (Kradin, 2007) proposed to divide nomadic societies according to their complexity into three groups:

- acefal, segmental, clan and tribal formations;
- “Secondary” tribes and chiefdoms;
- nomadic empires and smaller quasi-imperial polities.

Famous Russian researcher S.A. Vasyutin outlined six types of nomadic societies (in order of complexity): 1) decentralized tribal societies; 2) decentralized large tribal unions; 3) chiefdoms; 4) nomadic xenocratic empires; 5) nomadic super empires; 6) polities with a high proportion of subordinate agricultural population; 7) states created by nomads on the territory of agricultural civilizations (Vasyutin, 2004: 272-273).

Thus, the historiography of the theory of civilizations as noted by I. Ionov “Has not only scientific, but also great applied value, since it can become the basis of a new worldview on the main trends of global development. In the context of global changes in the world, an ever-increasing sound is acquiring a number of universal human problems that form an objective basis for understanding the role of the civilizational paradigm. At the present stage of development of the world community, the interaction of representatives of different cultures, nationalities, faiths is becoming an undeniable imperative” (Ionov, 2007). A comparative historical analysis of research practices allows us to show the evolution of historical ideas caused by internal polemics and the development of science itself. Each researcher proceeds from his evaluative nuances, the level of research training, and for all the difference in methodological approaches, none of the above authors deny the process of progressive, dialectical development of statehood institutions in the vast expanses of Central Asia. The history of the political associations of nomads has always been the history of their contacts with settled societies. An analysis of the ethnocultural and ethno-political interaction of nomadic associations and settled agricultural peoples in the social dimension is a new non-traditional approach adopted in modern science. As modern Kazakhstani authors point out, “in foreign historiography one can indicate the presence of various definitions, such as failed states and quasi-states, weak states, collapsed states, non-state, strong states or functional / capable states, unrecognized states, as well as good governance, states – building, etc. put forward during political science discourses regarding the conceptualization of the characteristics of states, which are reduced mainly to the concepts of state status and state consistency, behind which “... there are two different concepts, reflecting different the state’s status as an unconditional property of the state – a state of

its own nature. ” It seems that the essence of the discrepancies here is rather that in the first meaning it is supposed to study the formal aspects of the state related to material wealth, and in the latter it is more likely to study the spiritual component related to the general history, culture, traditions ”(Orazbaeva, 2005: 23-24). The study of specific historical events and processes associated with nomadic structures creates the basis for the formulation and analysis of conceptual, methodological problems. The current historiographic situation has developed around two main lines: the first, the evolution of nomadic society occurred with regular contacts of nomads with more highly organized agrarian-urban societies, and the second, about an alternative evolutionary path that ensured a high degree of hierarchical and cultural complexity, but was not associated with the emergence of a bureaucratic society.

In modern historiography, the Kazakh people and Kazakh statehood began to be seen as a subject of the international historical process and opportunities were open for posing problems about the state tradition and the continuity of political institutions. M.K. Kozybaev, T.I. Sultanov, K.A. Pishchulina (Pishchulina, 1977), M.K. Abuseitova, B.E. Kumekov, J.O. Artykbaev in their studies examined questions about the formation of the main stages of historical thought regarding the formation and development of the Kazakh Khanate. A huge proportion of studies that have studied this issue from a different angle are accounted for by V.Z. Galiev, J.K. Kasymbaev, A.Sh. Kadyrbaev (Kadyrbaev, 1995), M.Zh. Abdirrov, N.E. Masanov, I. Erofeeva. A great contribution to the study of the issue was made by the monograph of B. B. Karibaeva (Karibaev, 2015) presents a separate and rigorous study of the history of the formation of the Kazakh Khanate, especially the relationship and state of Genghis ideology, on the political and ethnic prerequisites for the founding of the Kazakh people, where a new thesis is put forward regarding the dating of the formation of the Kazakh Khanate. The spiritual and ideological development of Kazakh society and the state is structured in the writings of N.D. Nurtazina (Nurtazina, 2000: 45). Questions of the political and dynastic history of Ak Orda are substantively and capaciously investigated in the work of K.Z. Uskenbaya. (Uskenbay, 2013). Various options for dating the formation of the Kazakh Khanate, as well as international political contacts of the Kazakh rulers in the work of N.A., have been extensively and comprehensively studied. Atygaev (Atygaev, 2015). Interesting study T.I. Sultanov (Sultanov, 2001), which affects not only

the dynastic history of Genghisides, but also the administrative and social system of the Kazakh khanate. The issue of incorporation of Islamic law in the legal systems of the states of the Jochi ulus in the XIV-XVI centuries is well covered in the work of R.Yu. Pochekaev (Pochekaev, 2016). Features of the establishment of democratic law of the Kazakhs are described in the studies of S.Z. Zimanov (Zimanov, 2003). Important information about Kazakh statehood is covered by the scientist Z. Kinayatuly (Kinayatuly, 2007), who examined in detail the problems of continuity in the history of nomadic states. T.O. Omarbekova (Omarbekov, 2015). who posed theoretical and methodological questions about the ethnic history of the Kazakh people, the influence of the tribal structure on the political, state and ideological development of the nomadic society.

The collective work of a number of foreign scientists together with Tatar researchers M.G. Usmanov, D.M. Iskhakov, A.A. Arslanova is one of the key in the study of the source study of the history of the Jochi ulus (Usmanov, 2001: 2007). Proceedings I.M. Mirgaleeva devoted to the political history of the Golden Horde, coins of the Jochids play an equally important role in studying the history of Kazakh statehood. A contribution to the study of the issue was made by the research interpretations of the American scientist Yu. Shamiloglu (Shamiloglu, 2019) on the problems of the clan structure in the Golden Horde society.

Conclusion

The variability and debatability of the conceptual position of “nomadic statehood”, “state institutions”, “continuity of state traditions” has shown that the typology of socio-political structures and the formation of state institutions in nomadic societies are not well developed. This poses the need for a diversified approach to the problems of studying political entities in Central Asia, their systematization and reconstruction as a complex set of different types and models of power, combined into a single state structure of the Kazakh Khanate. Many issues need to be revised, new approaches from the perspective of knowledge accumulated by historical science, theories of the historical process, which will contribute to the restoration of the historical past and the spiritual and cultural consolidation of the Kazakh people. At every moment, history is an idea of the past, corresponding to the knowledge achieved. Since society is constantly in motion,

in development, it accordingly changes; they cannot stand still and the ways of knowing it. The development of modern scientific knowledge has shown that development is impossible without a combination of the role of worldview and socio-historical knowledge.

References

- Atygaev N. (2015) *Kazahskoe hanstvo v potoke istorii* [Kazakh Khanate in the stream of history]. «Izdatel'stvo Eltanym» Almaty.
- Bartol'd V.V. (1968) *Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii* [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia] // V.V. Bartol'd *Sochineniya v 9-ti tomah*. Red. kollegiya B.G. Gafurov (pred.) i dr. Moskva. Nauka., T.5. 757 s.
- Barfield T.D. (2009) *Opasnaya granica: kochevye imperii i Kitaj (221 g. do n.e. – 1757 n.e.)* [Dangerous border: nomadic empires and China (221 BC – 1757 BC)]. Sankt-Peterburg: Fakul'tet filologii i iskusstv SpbGU. 488 s.
- Entuhshvin B. (2009) *Tradicii gosudarstvennosti i istoriya kochevnikov* [Traditions of statehood and the history of nomads] // *Mongol'skaya imperiya i kochevoj mir*. Ulan-Ude.
- Hakimov R.S. (2008) *Zolotaya Orda kak vershina tyurko-tatarskoj civilizacii* [The Golden Horde as the peak of the Turkic-Tatar civilization] // *Zolotoordynskaya civilizaciya*. Vypusk 1. Kazan'. 176 s.
- Ionov I.N. (2007) *Civilizacionnoe soznanie i istoricheskoe znanie: problemy vzaimodejstviya* [Civilization consciousness and historical knowledge: problems of interaction]. Moskva.
- Kadyrbaev A.Sh. (1995) *Kochevoj mir Kazahstana v drevnetyurkskuyu epohu (VI- IX)* [The nomadic world of Kazakhstan in the ancient Turkic era (VI-IX)] // *Kul'tura kochevnikov na rubezhe vekov: problemy genezisa i transformacii*. Almaty.
- Karibaev B.B. (2015) *Kazak handygynyn kurylu tarihy* [History of the formation of the Kazakh Khanate]. Almaty: «Sardar» baspa yji, 520 b.
- Kinayatuly Z. (2012) *N.M. Mogilyanski, L. Gumilevtin etnos teoriyasy zhane kazaktanudyn keibir maseleleri* [The theory of ethnoses of L.Gumilev and N.M. Mogilyanski and some questions of kazakh studies] // *Central'naya Aziya v drevnosti i srednevekov'e: sovremennoe osmyslenie istoricheskogo naslediya*. Almaty.
- Kinayatuly Z. (2007) *Preemstvennost' v istorii gosudarstv kochevnikov* [Continuity in the history of nomad states] // V kn.: *Istoriya kazahskoj gosudarstvennosti: drevnost' i srednevekov'e*. – Almaty: Adamar.
- Kumekov B.E. (2004) *Stepnaya i gorodskaya kul'tura kimekov* [Steppe and urban Kimek culture] // *Urbanizaciya i nomadizm v Central'noj Azii: istoriya i problemy*. Almaty. p.102.
- Kul'pin E.S. (2008) *Zolotaya Orda: sud'by pokoleni* [Golden Horde: the fate of generations]. Moskva. 192 s.
- Klyashtornyj S.G. (2005) *Osnovnye etapy politogeneza u drevnih kochevnikov Central'noj Azii* [The main stages of political genesis in the ancient nomads of Central Asia] // *Mongol'skaya imperiya i kochevoj mir*. Ulan-Ude, T.2 .
- Kradin V.V. (2007) *Kochevniki Evrazii* [Nomads of Eurasia]. Almaty, 209 s.
- Kradin N.N. (1999) *Transformaciya politicheskoj sistemy ot vozhdstva k gosudarstvu: mongol'skij primer, 1180(?)–1206* [Transformation of the political system from chiefdom to state: the Mongolian example] // *Alternativnye puti k rannej gosudarstvennosti* Otv. red. N. N. Kradin i V. A. Lyisha. Vladivostok.
- Masanov N.E. (1995) *Kochevaya civilizaciya kazahov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva* [The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of a nomadic society]. Almaty, 320 s.
- Nurtazina N.D. (2000) *Islam v istorii srednevekovogo Kazahstana (Islam in the history of medieval Kazakhstan)*. – Almaty: Farab,– 310
- Omarbekov T.O. (2015) *Kazak tyrkilerinin memlekettigli: kaganattar, ulystar, men handyktar bayany* [Statehood of the Kazakh Turks: the history of the Khaganates, uluses and khanates]. Almaty; Habizhanova G.B. *Vzaimodejstviya prirody i obshchestva v kochevoi civilizacii narodov Central'noj Azii*. Almaty; Nurtazina N.D. *Tyurkskaya civilizaciya*. Almaty; Ortalyk Aziya koshpelileriniñ dastyrlı mädenieti: negizderi zhəne tarihi sabaktary. 1-2 tom. Almaty.
- Orazbaeva A.I. (2005) *Civilizaciya kochevnikov evrazijskih stepei* [Civilization of the nomads of the Eurasian steppes]. Almaty, 310 s.
- Orazbaeva A.I. (2017) *Formula gosudarstvennosti kazahov* [Formula of Kazakh statehood]. Moskva.
- Pochekaev R.Y. (2006) *Yarlyki hanov Zolotoj Ordy: istoriko-pravovoe issledovanie: Dissertaciya* [Labels of Khans of the Golden Horde: historical and legal research: Dissertation]. Sankt-Peterburg; Pochekaev R.YU. «Chingizovo pravo». *Pravovoe nasledie Mongol'skoj imperii v tyurko-tatarskih hanstvah i gosudarstvah Central'noj Azii [Srednie veka i Novoe vremya]* [“Chingiz law.” The legal heritage of the Mongol Empire in the Turkic-Tatar khanates and the states of Central Asia] Tatarskoe kn. izdatel'stvo. s.490.
- Pishchulina K.A. (1977) *Yugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV– nachale XVI vekov* [Southeast Kazakhstan in the middle of the XIV– early XVI centuries]. Alma-Ata, «Nauka» KazSSR. – 289 s.
- Proskuryakova N.A. (2007) *Koncepcii civilizacii i modernizacii v otechestvennoj istoriografii* [Concepts of civilization and modernization in domestic historiography]. *Voprosy istorii*. №7.
- Sultanov T.I. (2001) *Podnyatye na beloj koshme. Potomki Chingiskhana* [Descendants of Genghis Khan]. Iz-vo; Daik-Press, Almaty. 276 s.

Torlanbaeva K.U. (2016) Nekotorye voprosy razvitiya politicheskoy vlasti v obshchestvah kochevnikov Central'noj Azii [Some issues of the development of political power in the societies of nomads of Central Asia]//«edu.e-history.kz»,№1. <https://e-history.kz/kz/books/library/view/1201>. Date 11.09.2019.

Trepavlov V. (1993) Gosudarstvennyj stroj Mongol'skoj imperii XIII v. [The political system of the 13th century Mongol Empire]. Moskva, Nauka. 170 s.

Uskenbai K.Z. (2013) Vostochnyj Dasht-i Kypchak v XIII-nachale XIV veka. Problemy etnopoliticheskoy istorii Ulusa Dzhuchi [Eastern Dasht-i Kipchak in the XIII-beginning of the XIV century. Problems of the ethno-political history of Ulus Jochi]. Kazan': Izd-vo «Fen».

Vasil'ev L.S. (1998) Istoriya Vostoka [History of East]. Moskva.

Vasyutin S.A. (2004) Mongol'skaya imperiya kak osobaya forma rannei gosudarstvennosti? [The Mongol empire as a special form of early statehood] (K diskussii o politicheskikh sistemah kochevyh imperij). Mongol'skaya imperiya i kochevoj mir. Ulan-Ude.

Zimanov S.Z. (2003) Drevni mir prava kazahov: Materialy, dokumenty i issledovaniya [The ancient world of Kazakh law: Materials, documents and research]: V X T. T.I Astana.

Zhumaganbetov T.S. (2003) Problemy formirovaniya i razvitiya drevneturkskoj sistemy gosudarstvennosti i prava [Problems of formation and development of the ancient Turkic sistem of stshehood and low. VI-XII vv. Almaty: Zhetai zhargy. 432 s.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР – ҚҰТТЫҚТАУ НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ – ПОЗДРАВЛЕНИЯ SCIENTIFIC LIFE – CONGRATULATIONS

Г.С. Султанғалиева

д. и. н., профессор,
Заведующая кафедрой Всемирная история, историография
и источниковедение КазНУ им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

ПРОФЕССОРУ С.М. МАШИМБАЕВУ – 80 ЛЕТ: ВЕХИ СУДЬБЫ

Серик Мектепович Машимбаев, видный ученый, доктор исторических наук, профессор, академик Академии гуманитарных наук Республики Казахстан пришел в этот мир в предвоенные годы, 22 ноября 1939 года, в селе Яловка (Карасу) Казталовского района Западно-Казахстанской области. Эта земля, где родился будущий профессор, стало основой формирования его интереса к истории, историческим событиям. Здесь проходила деятельность хана Младшего жуза Абулхаира, казахских батыров и биев Младшего жуза, история Букеевского ханства, национально-освободительное движение под руководством Срыма Датова, Исатай Тайманова, М. Утемисова, сочинялись казахские кюи, жырау и песни. И естественно, что везде юный Серик Мектепович соприкасался с историей, его любознательность и желание узнать глубже свои исторические корни определили его выбор – стать профессиональным историком. После окончания школы в своем родном крае и службы в рядах Советской армии Серик Мектепович решил получить высшее образование в столице Советского Казахстана – Алма-Ата и выбрал для своей учебы первый университет в истории нашей страны – Казахский государственный университет им. С.М. Кирова. В 60-е годы XX века это был центр отечественной исторической науки. Именно в эти годы заведовал кафедрой Истории Казахстана первый казах профессор, исследователь истории казахского народа XVIII-XIX

вв., национально-освободительного движения под руководством султана К. Касымова Ермухан Бекмаханович Бекмаханов, читал лекции профессор Мусатай Бекбулатович Ахинжанов по этногенезу казахского народа, известный медиевист, профессор Яков Давыдович Серовайский по истории средневековой Западной Европы, доценты К.П. Коржева, Л.С. Фришман и многие другие. Это была насыщенная научная жизнь, и Серик Мектепович включился в нее активно, пытаясь определить свой научный интерес. Это можно было сделать через участие в научных студенческих кружках, и молодой Се-

рик Мектепович начал свои научные изыскания под руководством доцента Б. Мекишева, написав курсовую работу по теме «Земледельческий закон Византии», через год под научным руководством доцента Б. Даришева – курсовую работу на тему «Французская революция и деятельность радикалиста Жан Марата». Неоднократно выступал с докладами на заседаниях кружка под руководством Жарас Омаровича Ибрашева. Как мы видим, круг научных интересов студента Машимбаева был широкий – от античности до новой истории. В 1967 году Серик Мектепович под руководством доцента Абдугали Абсалиевича Чупекова успешно защитил дипломную работу на тему «Образование Монгольской Народной Республики» и закончил исторический факультет КазГУ с отличием. Именно в студенческие годы, в стенах университета он встретил свою

вторую половину и создал семью с Тынышкуль Кожобековой.

Будучи молодым специалистом, Серик Мектепович вернулся в родные края, где проработал учителем истории в средней школе Казталовского района Уральской области. Однако жажда знаний и желание заниматься научными изысканиями стали толчком к осознанному выбору встать на путь исследователя и преподавателя университета. С 1971 года по настоящее время, практически 50 лет судьба профессора С.М. Машимбаева связана с первым университетом в Казахстане – КазГУ им. С.М. Кирова, переименованным позже в КазНУ им. аль-Фараби. Серик Мектепович в стенах своего родного университета прошел путь от старшего преподавателя до профессора, доктора исторических наук, заведующего кафедрой «Новая и новейшая история зарубежных стран» исторического факультета (1995-2005).

Научно-педагогическая деятельность Серик Мектеповича была связана с проблемами всемирной истории, истории Центральной Азии.

С.М. Машимбаев читал лекции студентам исторического факультета по таким разделам всемирной истории как «История южных и западных славян», «Новая и новейшая история стран Европы и Америки», «Развитый социализм в Чехословакии», «Внешняя политика Чехословакии», «Польско-казахские отношения в истории Польши», «Истории Сталинской диктатуры в странах Восточной Европы».

Предметом научных интересов С.М. Машимбаева стали страны Восточной Европы, он изучал молодежное движение в 70-е годы в Чехословакии, особенности антифашистского движения в Чехословакии, события 1968-1969 гг. в Праге, история заселения польского населения на территории Казахстана, Польша в годы Великой отечественной войны, социально-экономические реформы в Польше 80-90 годы 20 в., казахстанско-венгерские отношения с 1991 года по 2012. По этим проблемам Серик Мектепович выступал на международных конференциях не только в Казахстане, но и в Польше, Чехословакии, Болгарии и Югославии т. д. С сентября по декабрь 1992 года профессор С.М. Машимбаев читал лекции по истории казахско-польских отношений в Университете имени Адама Мицкевича в Познани, обсуждал вопросы о судьбах поляков в Казахстане с учеными Марекком Гавенцким, Артуром Клястаром. Один из первых в отечественной исторической науке опубликовал труды по истории депортированных поляков в

Казахстан в 1945-1947 годы, стал автором учебных материалов «Польша Республикасының қазіргі заман тарихы (1918-2012 жылдар)». На самом деле профессор С. М. Машимбаев основал научную школу по изучению истории Польши в Казахстане. Он подготовил три кандидата исторических наук, темы диссертаций которых посвящены изучению вопросов истории казахстанско-польских отношений, польского населения в Казахстане XX веке. Это сегодня доценты в высших учебных заведения РК – Айдос, Т., Исова, Л.Т. Сманова, А.М.

Инициативы профессора Машимбаева положили основу многим научно-образовательным связям между Казахстаном и Польшей сегодня.

Как исследователь вопросов всемирной истории Серик Мектепович на международных конференциях поднимал вопрос периодизации новой и новейшей истории стран Европы и Америки. Это тем более важно, что он был автором типовой программы по новой и новейшей истории стран Европы и Америки (2002), разрабатывал образовательные программы, учебные пособия «Еуропа және Америка елдерінің қазіргі заман тарихы (1918-1945)» (Алматы: Қазақ ун-ті, 2003): тарих факультетінің студенттеріне арналған оқулық». В 2007 году профессор Машимбаев готовит продолжение пособия уже с 1945 по 2000 гг. по новейшей истории стран Европы и Америки. Профессора С.М. Машимбаева отличает системный подход к преподаванию проблем всемирной истории, издавая учебное пособие, он сразу же готовит хрестоматию по этому учебнику. В 2004 году он издает «Хрестоматию по новейшей истории стран Европы и Америки» (1945-2000 гг.). – Алматы: Қазақ ун-ті, 2004. – 228 с.

Профессора Машимбаева интересовал вопрос и качества преподавания всемирной истории в среднеобразовательных школах, поэтому он стал одним из авторов учебников и пособий для учителей средних школ – «Дүниежүзі тарихы (1945 – бүгінгі күнге дейін): 12 жылдық мектептің 10-сыныбына арналған байқау оқу құралы». (Алматы: Мектеп, 2012), «Орта ғасырлардағы дүние жүзі тарихы: жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық». (Алматы: Атамұра, 2012. – 224 бет) Всемирная история средних веков: учебник для учителей 7 кл. общеоб. шк. – 3-е изд., перераб. Алматы: Атамұра, 2012. 232 с. (Соавт.: С. А. Торгаев, М. Маженова.)

Второе направление деятельности профессора С.М. Машимбаева – это становление его как исследователя истории Центральной Азии. В

1985 году в Диссертационном совете при историческом факультете КазГУ им. С.М. Кирова под научным руководством профессора У.Х. Шалекенова успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему «История русско-казахских отношений в первой половине XIX века (на примере казахов Младшего жуза 1731-1827 гг.)».

С 90-х годов XX в. начался новый этап изучения истории политики Российской империи в Казахской степи, появился пласт новых документов и профессор Машимбаев как ученый и исследователь этого периода активно включился в этот процесс. В первую очередь важно было опубликовать учебные пособия для студентов. Так, в 1994 г. им было опубликовано пособие «Патшалық Ресейдің отарлық саясаты: оқулық» (Алматы: Санат, 1994), в 2000 году монография Патшалық Ресейдің Қазақстандағы мемлекеттік басқару мекемелерінің тарихы. (Алматы: Қазақ ун-ті, 2000), а в 2001 году им была успешно защищена докторская диссертация на тему «История государственных учреждений Российской империи в Казахстане».

С.М. Машимбаев поднимал вопрос о роли хана Младшего жуза Абулхаира, батыров – қанжығалы Бөгенбай, шапшак Жәнібек, тама Есет, каракерей Қабанбай, шапырашты Наурызбай и др. в истории казахского народа первой половины XVIII века. В 2007 им была опубликована монография «Әбілқайыр хан (1693-1748)» (Астана: РМҚК, 2007.). Одной знаменательных фигур в последней четверти 18 века был лидер национального движения в Младшем жузе – Срым Датов. И С.М. Машимбаев собрал все документы по истории движения С. Датова. Публиковывал статьи на страницах периодической печати РК – Қазақ әдебиеті, Орал өңірі, выступал на конференциях, а в 2015 году монографию Сырым Датұлы (1742-1802) (Алматы: Қазақ ун-ті, 2015).

Конечно, профессора Машимбаева интересовала история своего родного края, в результате поисковой работы им была опубликована в 2016 году монография «Қос өзен аралығындағы Казталов ауданының тарихы» (2016).

Профессором С.М. Машимбаевым подготовлены один доктор исторических наук (Г. Дадабаева), 5 кандидатов исторических наук. Все они известные специалисты, работают на ниве просвещения.

С именем профессора Машимбаева С.М. связана история становления исторического факультета, кафедр Всеобщей истории, Новой и Новейшей истории. Его имя вписано во все сборники, посвященные истории Казахского национального университета, Летопись Казахского национального университета имени аль-Фараби. 1991-2004 (Исторический факультет: 75 лет Казахскому национальному университету имени аль-Фараби. Алматы, 2009. – С. 85-93; Исторический факультет: 70 лет Казахскому национальному университету имени аль-Фараби. Алматы, 2004. – С. 12-16).

Имя Мәшімбаев Серік Мектепұлы вошло в издание Казахской энциклопедии [Қазақстан ғалымдары: энциклопедиялық анықтамалық / бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2013. 2-том. 137 б.].

Плодотворная деятельность профессора С. Машимбаева оценена правительством и Министерством образования и науки РК. Он награжден нагрудными знаками «Отличник образования Казахской ССР» (1984), «Почетный работник образования Республики Казахстан» (2009 и 2019), медалью «80 лет КазНУ имени аль-Фараби». В 2014 году ему было присвоено звание «Почетный гражданин» Казталовского района.

В заключение хотелось бы отметить, что несмотря на ту большую и плодотворную работу, которую осуществил профессор С.М. Машимбаев, его отличает скромность, честность, искренность. Есть прекрасные слова великих духовных учителей, что скромность есть осознание своего человеческого достоинства, и это усиливает понимание силы и рельефности деяний профессора Машимбаева. Его отношение к коллегам, студентам есть пример для подражания для нас.

Серик Мектепович не только известный ученый, Учитель, но и самое главное – любимый муж, отец и дедушка для своих родных. Вместе со своей супругой Тынышкуль Кожобековой они воспитали двух сыновей и дочь, от которых имеют 6 внуков и 4 правнуков. И сегодня семья Машимбаевых является одной из почетных граждан нашей страны. С юбилеем Вас, Серик Мектепович, желаем Вам процветания, здоровья, новых творческих взлетов!

А. Жумадил, М. Жумадил

кандидаты исторических наук,
доценты кафедры
истории Казахстана КазНУ им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРИЗНАНИЕ КАЗАХСКОГО АРХЕОЛОГА

3 ноября 2019 года Правительство Японии опубликовало список иностранных граждан, которые будут награждены орденами от имени Императора Японии Нарухито.

Среди кавалеров «Ордена Восходящего солнца, Золотые лучи с шейной лентой» отмечен профессор Таймагамбетов Жакен Кожаметович, бывший декан факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби (2002-2014 гг.) за вклад в углубление научных отношений и содействие взаимопониманию между Японией и Казахстаном.

Этой наградой награждают иностранных граждан за выдающиеся заслуги в сфере развития дружественных отношений с Японией и в других областях. До этого времени 6 граждан Казахстана, включая Первого Президента РК Н.А. Назарбаева, были удостоены Ордена Японии.

Таймагамбетов Ж.К. отмечен за вклад в углубление научных отношений между Японией и Казахстаном и содействие взаимопониманию между странами, посредством проведения совместных археологических раскопок, конференций, чтений лекций, издания научных трудов как в Японии, так и в Казахстане.

Жакен Кожаметович Таймагамбетов – член-корреспондент Национальной Академии наук Республики Казахстан, академик Академии Естественных наук РК, академик Национальной Академии наук Высшей школы РК, член-корреспондент Петровской академии наук и искусств РФ, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Национального музея РК своими фундаментальными трудами по палеолиту навсегда и прочно вошел в мировую археологическую науку.

После окончания исторического факультета КазГУ молодой выпускник уезжает в Новосибирск и там же поступает в аспирантуру, а 1984 году, успешно защитив кандидатскую диссертацию по теме: «Периодизация палеолита Южного Казахстана», возвращается на работу в Казахстан, в отдел археологии Института истории, археологии и этнологии АН КазССР.

Уже в эти годы Жакен Кожаметович признанный специалист-археолог, проводит самостоятельные экспедиционные изыскания практически на всей территории Казахстана. Только лишь за 4 года им были открыты около 200 новых памятников каменного века.

В конце 1990 г. Таймагамбетов Ж.К. был направлен в очную докторантуру Института археологии Сибирского отделения РАН, но в 1991 году был отозван и назначен заместителем директора по научной работе вновь созданного Института археологии им. А.Х. Маргулана АН Казахстана. Несмотря на большую организаторскую загруженность, он в 1993 г. в г. Новосибирске по совокупности изданных работ блестяще защитил докторскую диссертацию на тему «Палеолит Казахстана. Основные проблемы».

В 1992 году по его инициативе с казахстанской стороны и академика А.П. Деревянко – с российской, с целью детального исследования палеолита Казахстана и сопредельных территорий была организована Казахстанско-Российская комплексная археологическая экспедиция, работа которой продолжается и в настоящее время.

Сегодня профессор Ж.К. Таймагамбетов – известный специалист в области первобытной археологии не только в Казахстане, но и за его пределами. В сферу его научных интересов входит изучение истории древнейших культур Евразии, проблем первоначального заселения территории Казахстана человеком, древнейшие этнические связи и миграции. Не случайно свои научные устремления он направил в малоизученную область археологии – эпоху древнекаменного века. Проблемы, которые он пытается решить, глобальные – древнейшие центры происхождения человека, или проблема заселения азиатского континента. Поэтому Ж.К. Таймагамбетов не ограничивается исследованием палеолита какого-либо региона. Он проводил исследования в России, Узбекистане, Киргизии, Туркмении. Является одним из первооткрывателей палеолитических памятников на территории Казахстана – Кызылтау, Саяк, Шоктас, Кошкурган, Шоктас, Эмба, Узень, Майбулак, Ушбулак, которые стали широко известны за рубежом.

Вывод его научных изысканий заключается в том, что территория Казахстана была заселена человеком около 1 миллиона лет тому назад. На основании расположения наиболее древних комплексов на Евразийском континенте им высказана гипотеза о миграции популяции человечества с востока на запад, которая также впервые вводится в научный оборот. В связи с тем, что территория Казахстана находится на стыке между крупными географическими подразделениями Евразийского материка, совпадающими в определенной степени с историко-культурными областями Восточной Европы, Средней, Центральной и Восточной Азии, проблемы палеолита Казахстана имеют глобальное значение и выходят далеко за рамки региона. Отсюда, многолетние работы Ж.К. Таймагамбетова дают возможность разрешать крупномасштабные проблемы культурной истории палеолита Евразии в целом.

Он является автором и соавтором более чем 450 научных работ, среди которых 50 монографий и учебников. Его статьи на многих языках мира изданы в России, США, Франции, Бельгии, Германии, Италии, Израиле, Южной Корее, КНР, Японии и т. д.

Знаю Жакена Кожаметовича с 1999 года, когда он перешел из Академии наук Казахстана на постоянную работу, профессором кафедры археологии и этнографии исторического факультета КазНУ им. аль-Фараби. До этого я слышал о нем много хороших слов как об археологе, молодом докторе исторических наук и

организаторе науки. Это и подтвердилось сразу же по его появлению на факультете. В первую очередь, он добился от руководства университета выделения в подвальном помещении биологического факультета огромной площади, где лично сам руководил ремонтом и изготавливал металлические стеллажи для коллекции из 500 тысяч каменных орудий. Впоследствии, он перевез свои накопленные археологические коллекции из разных регионов Казахстана, коллекции Х.А. Алпысбаева из Института археологии им. А.Х. Маргулана, многочисленные коллекции А.Г. Медоева из Института геологических наук К.И. Сатпаева в Казахский национальный университет им. аль-Фараби. Так был создан фонд коллекции каменных орудий из многочисленных памятников Казахстана.

На основе фондовых материалов Таймагамбетовым Ж.К. была открыта лаборатория каменного века. В лаборатории студенты факультета истории, археологии и этнологии проходили практические занятия по археологии и знакомились с первоисточниками – оригиналами древнейших орудий труда первобытного человека, на основе которых писали курсовые и дипломные работы. Там же он читал лекции для студентов и сопровождал их показом свежих слайдов из экспедиции.

Далее, Жакен Кожаметович в буквальном смысле «выбивает» у руководства еще одно помещение под музей, в котором круглосуточно проводит время вместе с рабочими по ремонту, художниками-дизайнерами по оформлению зала. В конце декабря 2000 года в Казахском национальном университете им. аль-Фараби состоялось открытие уникального и единственного на территории СНГ «Музея палеолита Казахстана», который по праву считается третьим в мире после музеев Сорбонского и Кембриджского университета.

И все это – организация фонда, открытие лаборатории, музея палеолита в течение одного года (!). Помимо этого, занятия у студентов, проведение двухмесячной археологической экспедиции, общественная работа и т. д.

Теперь студенты КазНУ им. аль-Фараби, специализирующиеся на кафедре археологии, получили уникальную возможность знакомиться с первоисточниками «седой старины», смотреть видеофильмы и слайдовые материалы, самим выезжать в археологические экспедиции, слушать лекции, быть участником дискуссии маститых ученых академических учреждений и вузов различных стран в полевых условиях. В

Музее проводились ежегодные выставки археологической экспедиции, встречи и экскурсии для школьников, студентов из других регионов Казахстана. Его посещали многочисленные делегации из стран ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют многочисленные отзывы в книге посетителей. Таймагамбетов Ж.К. лично сам проводил экскурсии и читал лекции для них.

Только за время его нахождения на факультете были заключены научные договоры и проведены совместные археологические экспедиции с коллегами из России, Бельгии, Франции, Японии, Австралии, Германии, США и сопредельных стран СНГ. Магистранты и докторанты университета Колорадо из Америки приезжали и проходили у Таймагамбетова Ж. археологическую практику.

В 2002 году руководство университета доверило ему возглавить исторический факультет. В бытность декана Таймагамбетов Ж. К. очень трепетно подходил к подбору кадров на факультете. Он старался сохранить старые кадры профессоров и пополнять факультет молодыми преподавателями только с учеными степенями. Было время, когда из 88 преподавателей факультета только 7 сотрудников не имели ученых степеней, остальные все были докторами и кандидатами наук.

Это при нем было заложено, когда на факультет приглашались ученые из США, Англии, Германии, Франции, Японии, Турции, России для чтения лекции для магистрантов и докторантов.

Под его научным руководством защищены девять кандидатских диссертаций, два докторанта PhD, еще трое готовятся к защите.

Еще одно важное событие при нем, когда в 2013 году на факультете по инициативе Таймагамбетова Ж.К. была открыта международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология». И это опять же впервые в Казахстане. Основные научные направления состоят из 6 отделов:

1. Отдел дендрохронологических исследований;
2. Отдел радиоуглеродного датирования;
3. Отдел палеобиологии;
4. Отдел геоархеологии;
5. Отдел трасологии;
6. Отдел ЭПР (электронно-парамагнитный резонанс).

Были привлечены специалисты смежных специальностей из других факультетов университета и академических учреждений. На рабо-

ту были приняты иностранные специалисты из Бельгии и Италии, Жан Марк Деом и Ренато Сала, которые и сейчас работают на факультете.

Международное сотрудничество лаборатории было консолидировано подписью соглашением о сотрудничестве с Россией, Францией, США, Германией, Южной Кореей и созданием общих проектов с Японией.

О высоком научном рейтинге Ж.К. Таймагамбетова и его признании мировым сообществом говорит приглашение от ЮНЕСКО работать в составе Международной экспедиции на территории КНР, Туркменистана, Таджикистана, Узбекистана, Киргизии и Казахстана. Он приглашался ЮНЕСКО для выступления с докладом в Колумбийский университет (США), в университет Гранады (Испания), дважды в штаб-квартиру ЮНЕСКО в Париже (Франция), в Ханьянский университет в Сеуле (Южная Корея), университет Хадасса в Иерусалиме (Израиль), в Российский университет дружбы народов (Россия). По приглашению ведущих университетов мира читал лекции в Каирском университете (Египет), в Тюбингенском университете (Германия), а также выступал с докладами в научных учреждениях Китая, Южной Кореи, Японии, Пакистана, Великобритании, Бельгии, Германии, России, Армении, Туркменистана, Узбекистана, Таджикистана, Киргизии.

Ж.К. Таймагамбетов единственный специалист высшей квалификации в Казахстане в области каменного века. Его работы демонстрируют, по словам профессора, археолога мирового класса В.А. Ранова, «... возросший, достаточно высокий профессиональный уровень казахстанских исследователей палеолита, свидетельствующий о том, что в этой стране сформировалась своя оригинальная школа». Заслугой Ж.К. Таймагамбетова является создание казахстанской школы палеолитоведения.

Многолетняя научная и педагогическая деятельность Жакена Кожаметовича Таймагамбетова отмечена многими правительственными и ведомственными наградами РК, в том числе и зарубежными: он награжден юбилейной медалью Республики Туркменистан «11 лет Независимости ТМ»; является Заслуженным деятелем РК; Лауреатом премии им. Ч.Ч. Валиханова МОН РК; Почетным работником образования РК; награжден медалью «Енбек ардагері»; медалью «25 лет Независимости Республики Казахстан»; медалью «Конституции РК 20 лет»; медалью «20 лет Астане»; Лауреат серебряной медали им. А. Байтурсынова. «Лучший автор»;

Лучший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби; Лучший преподаватель вуза Республики Казахстан; отмечен медалью Республиканского научно-практического центра «Дарын» МОН РК за значительные успехи в деле воспитания и обучения одаренных детей в Олимпиадах и научных проектах; медалью «100 лет Д.А. Кунаеву»; памятной медалью в честь 550-летия Казахского ханства; медалью им. М.К. Козыбаева; нагрудным знаком «Луч-

ший краевед»; является дважды Государственным стипендиатом МОН РК за выдающийся вклад в развитие науки и техники (1997-1999 гг.; 2006-2008 гг.). Имеет многочисленные дипломы, грамоты, благодарности.

И «Орден Восходящего солнца, Золотые лучи с шейной лентой», который будет вручен Жакену Кожахметовичу Таймагамбетову от имени Императора Японии, это не случайность, а вполне закономерное явление.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Askarov M.</i> An Overview of Categories of Identity in the Late XIX - early XX Centuries on the Territory of Modern Uzbekistan	4
<i>Скрипниченко Ю.</i> Нацистский учебный процесс по подготовке рабочих профессий молодежи на Харьковщине	15
<i>Seksenbayeva G., Adam Kriesberg</i> Electronic Documents and Electronic Archives in the USA.....	22
<i>Tuleshova U., Paul Werth</i> The Evolution of The Kazakh Nobility in 19th century	31
<i>Bedelova G.S., Sadykova R.O.</i> Features of the assessment of the Mongolian religious policy by Russian researchers.....	38
<i>Kassymova D.B.</i> Comparing official and literary discourses on sino-soviet border crossings of 1962	47
<i>Abdildabekova A.M., Teleuova E.T.</i> Analysis of Confessional Policy of Eurasian States: Historical Aspect	57
<i>Kentbayeva B.A., Bexeitov G.T., Utebekova A.D., Temirbayeva K.A.</i> Dendrochronological Analysis of Archaeological Wood From Monuments of Pazyryk Culture.....	67
<i>Ноғайбаева М.С.</i> Орыс хан және Ақ Орданың этносаия тарихы.....	76
<i>Калишабаева Б.К.</i> Некоторые вопросы этнической истории казахов Кыргызстана	84
<i>Дуванбеков Р.</i> Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақ Алтайы палеолитінің зерттелу тарихы	96
<i>Сайлан Б.С.</i> Ауған соғысының басталу себептері	103
<i>Хазретәліқызы Р.</i> «Археография және деректану ұлттық орталығының» «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру тәжірибесі.....	112
<i>Моминова Г.Т.</i> Картографические труды русских ученых как источник топонимики Казахстана (XVIII-XIX вв.).....	120
<i>Тулегенов Т.Ж., Чекин А.Г., Султаниярова А.Ж.</i> Атрибуция и культурная интерпретация коллекции керамики сакской эпохи из фондов Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык»	131
<i>Vizhanova M.T.</i> Theoretical and Methodological Problems of the Continuity of Nomadic Statehood.....	139

Ғылыми өмір – Научная жизнь – Scientific Life Құттықтау – Поздравления – Congratulations

<i>Султанғалиева Г.С.</i> Профессору С.М. Машимбаеву – 80 лет: вехи судьбы.....	147
<i>Жумадил А., Жумадил М.</i> Международное признание казахского археолога	150